

BİLGİ EKONOMİSİ VE YÖNETİMİ DERGİSİ

THE JOURNAL OF KNOWLEDGE ECONOMY & KNOWLEDGE
MANAGEMENT

Uluslararası E-Dergi / International E-Journal

ISSN: 1308-3937

14
Yıl/Years

2019

Cilt:XIV Sayı:II - Volume:XIV Fall

Sürekli Yayının Adı/The Name of Periodical Publishing
BİLGİ EKONOMİSİ VE YÖNETİMİ DERGİSİ
(BEYDER)

THE JOURNAL OF KNOWLEDGE ECONOMY &
KNOWLEDGE MANAGEMENT (The JKEM)

Yayının Türü/Publishing Type

Uluslararası E-Dergi / International E-Journal

Yayın Dili/Publishing Language

Türkçe ve İngilizce/Turkish & English

Yayın Sıklığı/Publishing Frequency

Yılda İki Kez/Twice (Spring & Fall)

Konusu/Topics

Ekonomi ve Yönetim /Economics & Management

Elektronik Adresi/Web Page

www.beykon.org/dergi.html

Yıl ve Sayı / Year & Volume

2019 Cilt:XIV Sayı:II / 2019 Volume:XIV Fall

Yayıncı/Publisher

İbrahim Güran Yumuşak

Editör/Editor in Chief

Prof. Dr. İbrahim Güran Yumuşak

Editör Yardımcıları/ Editor Assistants

Doç. Dr. Özgür Kökalan

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Çakır

Editörler Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Mahmut Bilen

Prof. Dr. Seyfettin Erdoğan

Prof. Dr. Vilmante Kumpikaite

Doç. Dr. Omar Khalid Bhatti

Dr. Öğr. Üyesi Barış Alpaslan

Dr. Öğr. Üyesi Canser Bilir

Dr. Öğr. Üyesi Rümeyza Bilgin

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Çetin

Dr. Öğr. Üyesi Kenan Göçer

E-posta / E-mail

dergi@beykon.org

 [@beydergisi](https://twitter.com/beydergisi)

Yayın Kurulu / Referee Board

Prof. Dr. Ali Rıza Abay Yalova Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin Ağır K.Maraş S. İmam Üniversitesi
Prof. Dr. Asaf Savaş Akat Bilgi Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Akdemir İstanbul Arel Üniversitesi
Prof. Dr. Kenan Aydın Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf Balcı İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Coşkun Can Aktan Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Hayriye Atik Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Hamza Ateş İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Susan Bruyere Cornell University
Prof. Dr. Berch Berberoglu University of Nevada
Prof. Dr. Taner Berksoy Maltepe Üniversitesi
Prof. Dr. M. Hüseyin Bilgin, İst. Medeniyet Üniversitesi
Prof. Dr. Yüksel Birinci Siirt Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz Bingöl A. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Bulut İstanbul S. Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Duman İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hüsnü Erkan Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Ekrem Erdem Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Nihat Erdoğan Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ercan Eren Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Turan Erol İstanbul S. Zaim Üniversitesi
Prof. Dr. Gary S. Fields Cornell University
Prof. Dr. İsmail H. Genç American Uni. of Sharjah
Prof. Dr. Bülent Güloğlu İstanbul Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Erdal Karagöl A. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Harry Katz Cornell University
Prof. Dr. Tamer Koçel İstanbul Kültür Üniversitesi
Prof. Dr. Sarosh Kuruvilla Cornell University
Prof. Dr. Vilmante Kumpikaite Kaunas Uni. of Tech.
Prof. Dr. Risa L. Lieberwitz Cornell University
Prof. Dr. Sedat Murat Çanakkele Onsekiz Mart Üni.
Prof. Dr. William S. Neilson Texas A&M University
Prof. Dr. Süleyman Özdemir Bandırma O. Eylül Üni.
Prof. Dr. Nick Salvatore Cornell University
Prof. Dr. Hakan Sarıbaş Bülent Ecevit Üniversitesi
Prof. Dr. Richard A. Swanson University of Minnesota
Prof. Dr. Mustafa Kemal Şan Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Sefer Şener İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Gabriel Talmain York Üniversitesi
Prof. Dr. Aysıt Tansel Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Tokat Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf Tuna İstanbul Ticaret Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Ulusoy Beykent Üniversitesi
Prof. Dr. Turan Yay Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Uğur Yozgat Arkin Yaratıcı Sanatlar ve Tas. Üni.
Prof. Dr. Raquib Zaman Ithaca College
Doç. Dr. Mesut Akdere Purdue University
Doç. Dr. Feyza Balan Çanakkele 18 M. Üniversitesi
Doç. Dr. Omar Khalid Bhatti İst. Medipol Üniversitesi
Doç. Dr. M. Behzat Ekinci Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Ayfer Gedikli İstanbul Medeniyet Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Sayfa / Page

- 1-Seçilmiş OECD Ülkelerinde Ar-Ge ve Ekonomik Büyüme: Panel Eşbütünleşme Yaklaşımından Yeni Kanıtlar/ R&D and Economic Growth in Selected OECD Countries: New Evidences From Panel Cointegration Approach**
Sena TÜRKMEN-Hüseyin AĞIR-Enver GÜNAY 89-101
- 2-Osmanlı-Cumhuriyet Kavşağında İktisadi Zihne Bir Bakış: Ahmed Nazmi' ye Göre İslam'da Zenginlik ve Dilenme / A Review on the Economic Thought at the Intersection of Ottoman State and Republic of Turkey: Wealth and Beggary in Islam According to Ahmed Nazmi**
Ömer KARAOĞLU 103-127
- 3-Osmanlı Döneminin Son Yıllarında Kayseri Hacılar Bölük Mahallesi Sakinlerinin Varlık Yapısı ve Dağılımı / Residents' Asset Structure and Distribution in Kayseri Hacilar Bölük Neighborhood in The Late Ottoman Period**
Ekrem ERDEM- Sefure DEVECİ 129-154
- 4-Elektronik Devletten Mobil Devlete Geçiş: Fırsatlar, Tehditler ve Uygulama Örnekleri / Transition From Electronic Government to Mobile Government: Opportunities, Threats and Good Practices**
Hamza ATEŞ-Öznur YAVUZ 155-177
- 5- The Effect of Financial System on Capital Structure During 2008 Global Financial Crisis Period / 2008 Küresel Mali Kriz Döneminde Finansal Sistemin Sermaye Yapısına Etkisi**
Rümeysa BİLGİN 179-197

DERGİ HAKKINDA

Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi (BEYDER), 2006'dan itibaren yılda iki kez elektronik ortamda yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergi öncelikle Bilgi Ekonomisi ve Bilgi Yönetimi olmak üzere ekonomi, işletme ve ilgili diğer alanlardaki orijinal makaleleri yayımlamaktadır. Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir. BEYDER'e gönderilen makaleler herhangi bir dergiye yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Editörlükçe ön incelemesi yapılan makaleler, kör hakemlik sistemi uyarınca yazar adları metinden çıkarılarak hakemlere gönderilir. Editörlük dergiye gönderilen makalelerin yayınlanmasını garanti ve makalelerde yer alan görüşlerin bilimsel, idari ve mali sorumluluğunu kabul etmez. Editörlük gerekli gördüğünde intihal denetimi yapabilir. Dergi hakkında geniş bilgiler www.beykon.org adresinde yer almaktadır.

Yayın Etiği: Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi'nde uygulanan yayın süreçleri, bilginin tarafsız ve saygın bir şekilde gelişimine ve dağıtımına temel teşkil etmektedir. Bu doğrultuda uygulanan süreçler, yazarların ve yazarları destekleyen kurumların çalışmalarının kalitesine doğrudan yansımaktadır. Hakemli çalışmalar bilimsel yöntemi somutlaştıran ve destekleyen çalışmalardır. Bu noktada sürecin bütün paydaşlarının (yazarlar, okuyucular ve araştırmacılar, yayıncı, hakemler ve editörler) etik ilkelere yönelik standartlara uyması önem taşımaktadır. Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi yayın etiği kapsamında tüm paydaşların gereken etik sorumlulukları taşımasını beklenmektedir. Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi'nde etik olmayan bir davranış veya içerikle karşılaşılırsa lütfen dergi@beykon.org adresine e-posta yoluyla bildiriniz.

Yazım Kuralları:

- Çalışmada, başlık büyük harfle (14 punto) koyu olarak ortalı yazılmalı, hemen altında sağa dayalı olarak yazar(lar)ın adı-soyadı (12 punto) alt alta yer almalıdır. Her bir yazar için sayfa altına verilecek numarasız açıklama dipnotunda sırası ile akademik unvan, kurum ve e-posta adresi bulunmalıdır.
- Başlık ve yazar adından sonra en az 200 en fazla 300 kelimelik 10 punto Türkçe ve İngilizce özet yer almalıdır. İngilizce özetle başlık da belirtilmelidir.
- Harf karakteri Times New Roman ve punto büyüklüğü 12 olmalıdır. Tablo, dipnot ve kullanılan kaynakların punto büyüklüğü ise 10'dur. Çalışmada renkli harf, grafik ve tablo yer almamalı, yalnızca siyah renk kullanılmalıdır.
- Çalışma M. Word programında ve A4 kağıt boyutuna göre bloklanarak yazılmalı, alt, üst, sağ ve soldan 2, 5 cm, alt bilgi ve üst bilgi ise 1, 25 cm boşluk bırakılmalıdır. Paragraflarda satır aralığı bırakılmamalı, girinti: 0 cm, aralık: önce 6 nk- sonra 6 nk ve satır aralığı: tek satır olmalıdır.
- Paragraf başı yapılmamalı, dipnotlar ise parantez içinde yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası sıralı biçimde (Yumuşak, 2005a:520) şeklinde verilmelidir.
- Başlıklar koyu ve ilk harfleri büyük olarak yazılmalı, 1, 1.1., 1.2.1 biçiminde numaralandırılmalıdır. Giriş, sonuç ve kaynaklar için numara verilmemelidir.
- Tablo ve grafikler ise ayrı ayrı numaralandırılarak Tablo 1: Cinsiyete Göre Eğitim Durumu (Ortalama Eğitim Yılı), Grafik 1:..... şeklinde yazılacak başlıkların altına koyulmalı, tablonun veya grafiğin hemen altında ise 10 punto ile kaynağı belirtilmelidir.
- Orijinal belge, resim, harita ve benzeri resimler metin içinde yer almamalı numaralandırılarak metin sonuna eklenmelidir. Yüksek çözünürlükteki resimler ayrıca CD'ye kaydedilerek gönderilmelidir.
- Sayfa altına ortalayarak 10 punto ile sayfa numarası verilmelidir.
- Kullanılan kaynaklar ise, dipnotlarla aynı biçimde metin sonuna soyada göre 10 punto ve alfabetik olarak sıralanarak konmalıdır.

Indexed by

ABOUT THE JOURNAL

The Journal of Knowledge Economy and Knowledge Management (JKEM) is an international journal electronically published twice a year since 2006. The JKEM publishes original manuscripts primarily on Knowledge Economy and Knowledge Management and also publishes manuscripts on economics, management and other related areas. The publication language is Turkish and English. All manuscripts submitted to the JKEM must not be submitted to any other journal for the consideration for publication. The JKEM uses double-blind review, which means that both the reviewer and author identities are concealed from the reviewers, and vice versa, throughout the review process. Author(s) of an article published in The JKEM should ask the authorization of the Editorial Board to republish it elsewhere, in this case reference should be made to The JKEM. While The JKEM will consider all manuscripts received, the Editorial Board assumes no responsibility for their publication or return. The JKEM assumes no responsibility for the contributors' statements of fact or opinion. For the copyrights of the contributions published in The Journal of Knowledge Economy and Knowledge Management see Copyrights. Papers may be checked for Plagiarism when it is deemed necessary by Editorship. More information about the journal is available at www.beykon.org.

Ethical Principles: Publication processes applied at JKEM are the basis for the development and distribution of information in an impartial and respectful manner. The processes applied in this direction directly reflect the quality of the work of the authors and institutions supporting the writers. Peer Reviewed studies are studies that embody and support the scientific method. It is important that all stakeholders (writers, readers and researchers, publishers, referees and editors) in this point must comply with the standards for ethical principles. Within the context of JKEM publishing, all stakeholders are expected to carry out the ethical responsibilities. If you encounter any unethical behavior or content in JKEM, please send an e-mail to dergi@beykon.org.

Writing Guidelines:

- a. The title should be printed in capital and bold letters, and should be centered in a 14-point size. The author(s) and affiliation(s) should be flush right, single-spaced, and typed beginning on the second line below the title using 12- point type.
- b. All papers should begin with an abstract of 300 words or less. The abstract should be single-spaced. Type size should be 10 point. Every article should include two keywords minimum.
- c. The titles such as Dr. or Professor, the institution's name and country, and the email address will be written respectively in the footnote. Additional authors and affiliations should be stacked under the first with no space between.
- d. The base font should be set to Times New Roman in a 12-point size. Type size of the tables, footnotes should be 10 points. The letters and the graphics and the tables should be non-coloured.
- e. You must use Microsoft Word 6.0 or higher (PC version) and the text should be full justified. Margins of the A 4 paper should be set at 1,25 cm top and bottom, and 2,5 cm right and left.
- f. Single space the body of the paper and between paragraphs.
- g. Citations in the text should list the author's last name, comma, and publication date, and the page number, all enclosed by parentheses, i.e., (Yumusak-Erarslan, 2005: 520).
- h. The first letters of the headings should be in capital letters and the headings should be in boldface. They should be numbered as 1, 1.1., 1.2.1., and so on.

BEYDER KONULARI:

Bilgi Ekonomisi

Bilgi Ekonomisi ve Bilgi Temelli Ekonomiler
Beşeri Sermaye ve Ekonomik Gelişme
Enformasyon ve İletişim Teknolojileri
Ar-Ge ve Yenilik
Teknoloji ve Yenilik İktisadı
Dijital Ekonomi ve Para/Maliye Politikaları
Global Ekonomik Krizler ve Bilgi Ekonomisi

Bilgi Yönetimi ve E-İşletme

Bilgi Yönetimi ve Uygulamaları
Bilgi ve Belge Yönetimi
Veri Madenciliği ve İçerik Yönetimi
E- İnsan Kaynakları Yönetimi
E-İşletmecilik ve Uygulamaları
E-Finans ve Bankacılık

Bilgi Toplumu

Bilgi, İktidar ve Devlet
Bilginin Değeri ve Paylaşımı
Bilgi Toplumu ve Kamu Yönetimi
Bilgi Toplumunda Çalışma İlişkileri
Bilgi Toplumunda Enerji ve Güvenlik
Bilgi Toplumunda Medya ve İletişim
Sosyal Medya ve Toplumsal Etkileri

E-Devlet/Ticaret

E-Devlet ve Uygulamaları
E-Yönetişim ve Bilgi Kentleri
E-Belediye ve Bilgi Sistemleri
E-Öğrenme ve Uzaktan Eğitim
E-Ticaret ve Uygulamaları
Elektronik Suç ve Cezalar

Diğer Konular

Yükseköğretim ve Üniversiteler
Bilginin Kurumsallaşması ve Tarihi
Bilginin Kaynakları ve Bilgi Felsefesi
Küreselleşme ve Eleştirel Yaklaşımlar

İlgili Diğer Konular

JKEM TOPICS

The Knowledge Economy

Knowledge Economics and Knowledge-Based Economies
Human Capital & Economic Growth
Information and Communication Technologies
R&D and Innovation
Economics of Technology and Innovation
Digital Economy and Monetary-Fiscal Policies
Global Economic Crises & the Knowledge Economy

Knowledge Management & E-Business

Knowledge Management and Its Applications
Information and Document Management
Data Mining and Content Management
E- Human Resources Management
E-Business and Its Applications
E-Finance and Banking

Knowledge Society

Knowledge, Power and Government
The Value and Sharing of Knowledge
Knowledge Society and Public Administration
Working in the Knowledge Society
Energy and Security in the Knowledge Society
Media and Communication in Knowledge Society
Social Media and Social Impacts

E-Government / Trade

E-Government and Applications
E-Governance and Knowledge Cities
E-Municipality and Information Systems
E-Learning and Distance Education
E-Commerce and Applications
Electronic Crimes and Punishments

Other Topics

Higher Education and Universities
Institutionalization and History of Knowledge
Sources of Knowledge and Philosophy of Knowledge
Globalization and Critical Approaches

Other Relevant Issues

SEÇİLMİŞ OECD ÜLKELERİNDE AR-GE VE EKONOMİK BÜYÜME: PANEL EŞBÜTÜNLEŞME YAKLAŞIMINDAN YENİ KANITLAR

Sena TÜRKMEN*

Hüseyin AĞIR**

Enver GÜNAY***

Özet

Ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının açıklanmasında, Ar-Ge harcamaları ve teknolojik gelişmeye önemli bir yer verilmektedir. Bilgi birikimi, Ar-Ge, yetişmiş insan kaynağı ve teknolojik gelişme gibi unsurlar, ekonomilerin gelişmesinde önemli roller oynamaktadır. İçsel büyüme teorilerine göre, teknolojik gelişmelere bağlı olarak Ar-Ge harcamaları ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkilere sahiptir. Ar-Ge faaliyetleri için yapılan harcamalar yatırım niteliğinde değerlendirilirken, bu yatırımlar sonucunda elde edilecek karlar, Ar-Ge'ye yapılan yatırımlardan çok daha yüksek olabilmektedir. Dahası Ar-Ge'ye yapılan yatırımdan sağlanan fayda, diğer yatırımlardan elde edilenlere göre çok daha fazla olabilmektedir.

Bu çalışmada, 20 OECD ülkesi Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi çerçevesinde, geliştirilen yeni ekonometrik yöntemlerle 1991-2016 dönemi için analiz edilmektedir. Elde edilen sonuçlar, teoriyle uyumlu olarak söz konusu ülkelerde Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu katkısının olduğu yönündedir.

Anahtar Kelimeler: AR-GE Harcamaları, Ekonomik Büyüme, Panel Veri Analizi, OECD

R&D AND ECONOMIC GROWTH IN SELECTED OECD COUNTRIES: NEW EVIDENCES FROM PANEL COINTEGRATION APPROACH

Abstract

R&D expenditures and technological development are given an important place in explaining the development differences between countries. Factors such as knowledge accumulation, R&D, trained human resources and technological development play important roles in the development of economies. According to endogenous growth theories, R&D expenditures have positive effects on economic growth due to technological developments. While the expenditures made for the R&D activities are evaluated as investments, the profits to be obtained as a result of these investments may be much higher than the investments made to R&D. Furthermore, the benefit from R&D investment can be much higher than those obtained from other investments.

In this study, 20 OECD countries are analyzed for the period 1991-2016 with the new developed econometric methods within the framework of R&D expenditures and economic growth relationship. The results obtained indicate that R&D expenditures in these countries have positive contribution to economic growth in accordance with the theory.

Keywords: R&D Expenditures, Economic Growth, Panel Data Analysis, OECD

* Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF İktisat, sena_dgn01@hotmail.com

** Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF İktisat, huseyinagir@hotmail.com

*** Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İİBF İktisat, envergunay@hotmail.com

Giriş

Ekonomik büyüme ve bunun devamlılığını sağlayabilmek için insanın zihinsel emeğinin ürünlerinden olan teknolojik yeniliklerin üretimi günümüzde daha büyük önem taşımaktadır. Ekonomik büyümenin en önemli unsurlarından biri olan bilgi birikimi, ülkelerin gelişmişlik düzeyini belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Bununla birlikte, bilgi yetersizliği, teknolojik yenilikleri takip edememe ve yetersiz beşeri sermaye gibi unsurlar az gelişmişliğin nedeni olarak gösterilmektedir. Bu anlamda Ar-Ge için yapılan harcamalar bir yatırım niteliği taşımaktadır (Ağır ve Utlı, 2011: 269).

Ar-Ge faaliyetleri, teknolojik gelişmelerin kaynağını oluşturmaktadır. Yeni bilgi ya da geliştirilmiş ürün şeklinde ortaya çıkan Ar-Ge, sistematik bir biçimde bilgi stokunu artırmak ve yeni üretim süreçleri elde etmek amacıyla yaratıcı faaliyetler gerçekleştirmek şeklinde tanımlanabilmektedir (Guillec ve Potterie, 2001: 104-105; Barutçugil, 1981). Bu yüzden, bir ekonomide Ar-Ge'ye yapılan yatırımdan sağlanan fayda, diğer yatırımlardan elde edilenlere göre çok daha fazla olabilmektedir (Ağır ve Utlı, 2011: 269). Çünkü her Ar-Ge yatırımı birbirini besleyebilen bir süreçle süreklilik taşıyabilmektedir.

Ekonomilerin gelişmişlik düzeyindeki farklılıklar ve gelişmiş ülkelerin, nasıl yüksek büyüme oranlarına sahip olduğu ve bu büyümenin sürdürülebilirliğini nasıl gerçekleştirdiği, geçmişten bu yana iktisatçıların araştırma konularından birini oluşturmaktadır (Taş vd, 2017: 178). Neo-Klasik büyüme teorilerinde yer almayan fakat içsel büyüme teorilerinin merkezinde yer alan teknolojik gelişme, bilgi birikimi, Ar-Ge faaliyetleri, beşeri sermaye gibi faktörler gelişmişlik düzeyinin belirlenmesinde önemli rol oynayan faktörler olarak sıralanmaktadır. Yeni teknolojiye uyum sağlayamama, yetersiz beşeri sermaye, güncel bilgi eksikliği gibi faktörler artık az gelişmişliğin sebepleri arasında sayılmaktadır.

Solow'un Neoklasik büyüme modelinde dışsal olarak kabul edilen teknoloji, büyümenin emek ve sermaye girdileri ile açıklanamayan bir artışı olarak tanımlanmaktadır. Bu modelde ekonomik büyümenin durağan durum dengesinde dışsal bir değişken olan teknolojik gelişmeye bağlı olduğu ileri sürülmektedir. 1980'li yıllarda ortaya atılan ve teknolojik gelişmelerin modele dışsal olmadığını, sermayenin artan getirisinin uzun dönemde büyümeyi azaltmayabileceğini (Sala-i Martin, 1990) ileri süren içsel büyüme modellerinde ise, artan getiri, beşeri sermaye (Lucas, 1988), kümülatif sermaye (Rebelo, 1991), Ar-Ge faaliyetleri (Romer, 1986; 1990), kamu harcamaları politikaları (Barro, 1990) ve finansal piyasaların (Pagano, 1993) katkılarıyla açıklanmaktadır (Kar ve Ağır, 2006: 55). Ekonomik büyüme üzerine önemli çalışmaları olan Gürak (2006: 126) Romer (1986)'e kadar, büyüme literatüründe teknolojik yeniliklerin ve emeğin niteliğinin yer almadığını ileri sürmektedir.

Bilgi birikimlerine atıfta bulunarak Arrow (1966)'un yaparak öğrenme kavramından esinlenen Romer (1986) modelinde, teknolojiyi içselleştirmiş yatırımların bir yan ürün olarak teknolojik bilgiyi arttırdığını bunun da sonraki üretim süreçlerine bedava girdi olarak kullanıldığını ve süreçte bu yeni bilginin sektör geneline yayıldığını belirtmektedir. Romer (1990), Ar-Ge harcamalarına ayrılan kaynakların, yeni tasarımlar ve yeni makineler yoluyla toplam bilgi stoğunu arttıracaklarını, bilgi birikimindeki bu artışların hem beşeri sermayenin hem de makinelerin verimliliğini yükselterek büyüme hızının artmasına katkıda bulunacağını ileri sürmektedir. Bununla birlikte Grossman ve Helpman (1989, 1990) dış ticaretteki imkanlarla birlikte Ar-Ge'nin bir ekonomiye karşılaştırmalı üstünlükler yoluyla büyümeyi harekete

geçireceğini ifade etmektedir. Grossman ve Helpman (1992) büyümenin kaynağının içsel teknolojik yeniliklerin tetiklediği verimlilik artışı olarak vurgularken, Aghion ve Howitt (1992) ise rekabetçi firmaların Ar-Ge sonucunda ortaya çıkarttığı teknolojik yenilikler olarak ilişkilendirmektedir.

Tablo 1: OECD Ülkelerinde Ar-Ge Harcamaları / GSYİH (%)

Yıllar	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2016
Avusturya	1.43	1.53	1.89	2.37	2.73	3.05	3.09
Belçika	1.55	1.64	1.92	1.78	2.05	2.47	2.49
Kanada	1.54	1.66	1.86	1.98	1.83	1.65	1.60
Finlandiya	1.97	2.20	3.25	3.33	3.73	2.90	2.75
Fransa	2.28	2.24	2.09	2.05	2.18	2.27	2.25
Almanya	2.40	2.13	2.39	2.42	2.71	2.92	2.93
Macaristan	1.03	0.71	0.79	0.92	1.14	1.36	1.21
İrlanda	0.89	1.22	1.08	1.19	1.59	1.20	1.18
İsrail	2.22	2.43	3.93	4.05	3.94	4.27	4.25
İtalya	1.15	0.94	1.01	1.05	1.22	1.34	1.29
Japonya	2.68	2.61	2.91	3.18	3.14	3.28	3.14
Kore	1.74	2.20	2.18	2.63	3.47	4.22	4.23
Hollanda	1.84	1.85	1.81	1.79	1.72	2.00	2.03
Polonya	0.72	0.62	0.64	0.56	0.72	1.00	0.97
Portekiz	0.51	0.52	0.72	0.76	1.53	1.24	1.27
Slovakya	2.07	0.91	0.64	0.49	0.62	1.18	0.79
İspanya	0.80	0.77	0.88	1.10	1.35	1.22	1.19
Türkiye	0.38	0.28	0.47	0.57	0.80	0.88	0.94
İngiltere	1.87	1.66	1.63	1.56	1.67	1.67	1.69
ABD	2.61	2.40	2.62	2.51	2.74	2.74	2.74

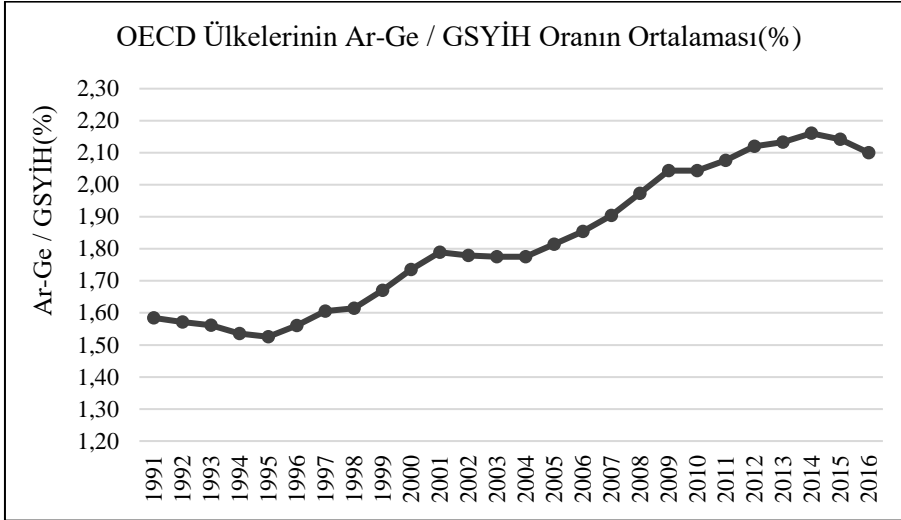
Kaynak: OECD, www.stats.oecd.org, 13.10.2019)

Ar-Ge harcamalarının eşik değerleri, ülkelerin GSMH'dan ayırdıkları %1'lik pay ile 10000 nüfusa tam zamanlı 15 araştırmacı personel sayısı olarak belirtilmektedir. Bu değerler, Ar-Ge yapabilme ve teknoloji üretebilmenin eşik değerleri olarak kabul edilmektedir (Yücel, 1997: 15). Bu değerler gelişmiş ülkeler için, GSMH'dan ayrılan %2'nin üzerinde pay ve 10000 kişi için 40'ın üzerinde Ar-Ge araştırmacı personel sayısıdır (Bulut, 2005: 81).

Tablo 1, 20 OECD ülkesinin 1991-2016 döneminde Ar-Ge harcamalarının ülkelerin GSYİH içerisindeki paylarını göstermektedir. Buna göre son yıllarda Ar-Ge harcamalarında en fazla payın İsrail ve Kore'ye, en az payların ise Slovakya, Türkiye ve Polonya'ya ait olduğu görülmektedir. Öte yandan 7 OECD ülkesinin (İsrail, Kore, Finlandiya, Japonya, ABD, Almanya ve Avusturya) veri ülke ortalamasının üzerinde değerlere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Veri ülke grubu içerisinde Ar-Ge harcamalarının eşik değerinin altında olduğu ekonomiler olarak Slovakya, Türkiye, Polonya, Macaristan, İtalya, İspanya, Portekiz ve İrlanda sıralanırken, gelişmiş ülke seviyelerinin üzerindeki ülkeler olarak da ABD, Avusturya, Almanya, Fransa, Japonya, Finlandiya, Kore ve İsrail görülmektedir. Tablo 1'de dikkat çeken

en önemli sıçrayış ise Kore'nin 2000'li yılların başından itibaren sergilediği performansa ait olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 1: OECD Ülkelerinde Ortalama Ar-Ge Harcamaları/GSYİH (%)

Kaynak: OECD, www.stats.oecd.org/ verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

Şekil 1'de 1991-2016 yılları arasında seçilen 20 OECD ülkesinin Ar-Ge harcamaları GSYİH oranlarının ortalaması yer almaktadır. 2014 yılına kadar izlenen ortalama artış trendi veri dönemin son iki yılında aşağıya doğru yöneldiği görülmektedir. 1991'de Ar-Ge harcamaları %1,58 seviyelerindeyken, 2000 yılında %1,70 seviyelerini aştığı, son dönemde %2,20 seviyelerine yaklaşan oranın 2016 yılında %2,10 seviyesinin altına gerilediği izlenmektedir. Dahası OECD ortalama Ar-Ge harcamaları ancak 2009 yılından sonra gelişmiş ülkelerin paylarının üstüne çıktığı görülmektedir.

Bu araştırmanın temel amacını, OECD ülkeleri örneğinde Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ekonometrik olarak incelenmesi oluşturmaktadır. Bunun için 1991-2016 dönemi yıllık verileri ile ekonomik büyümeyi temsilen kişi başına GSYİH, Ar-Ge harcamaları ve kontrol değişkeni olarak da ihracat oranları kullanılmaktadır. Literatürde OECD ülkeleri örneğinde Ar-Ge harcamaları ekonomik büyüme ilişkisi üzerine çalışmalar yer almakta ve son yıllarda yapılanlara bu çalışmanın literatür kısmında yer verilmektedir. Bu çalışmanın ilgili literatürden farkı yeni nesil panel ekonometrik tahmin yöntemlerinin kullanmasından ve ekonomik büyümeyi etkileyen ihracat kontrol değişkeninin kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Elde edilen sonuçlar, ekonomik teorinin ileri sürdüğü ve literatürde tartışılan sonuçlarla örtüşmekte ve Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini ortaya koymaktadır.

1. Literatür Araştırması

Romer (1986)'in içsel büyüme modelleri ile birlikte, Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi literatürde sıklıkla tartışılmaya başlamıştır. Konu ile ilgili olarak çok sayıda çalışmaya rastlanmış ancak Tablo 2'de Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen güncel çalışmaların bir kısmına yer verilmiştir.

Tablo 2: Ar-Ge Harcamaları - Ekonomik Büyüme İlişisini İnceleyen Güncel Panel Veri Çalışmaları

Yazar	Ülke	Yöntem	Değişkenler	Sonuç
Ağır ve Utlu (2010)	OECD Ülkeleri	Pedroni Panel Eşbütünleşme Panel Granger Nedensellik	Kişi Başına GSYİH, Ar-Ge Harcamaları, İthalat+İhtacat/GSYİH	Değişkenler ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir.
Galovic (2015)	OECD ülkeleri	Panel Regresyon analizi	Ar-ge Yatırımları, Reel Brüt Sabit Sermaye, Kimya Endüstrisi Çalışan Başına Maliyet, İç Pazar Büyüklüğü	Ar-ge harcamaları ihracat üzerinde olumlu etkiye sahiptir.
Akçalı ve Şişmanoğlu (2015)	19 farklı ülke	Panel Regresyon analizi	Kişi Başına Düşen Gelir, Kişi Başına Düşen Ar-ge Harcamaları	Ar-ge harcamaları ekonomik büyümeyi arttırmaktadır
Gümüş ve Çelikay (2015)	52 farklı ülke	Panel Regresyon analizi	Ekonomik Büyüme, Ar-ge Harcamaları	Ar-ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır.
Altıntaş ve Mercan (2015)	21 OECD ülkesi	Panel Eşbütünleşme (Durbin -H Testi)	Reel GSYİH Artış Oranı, Kişi Başına Ar-Ge Harcamalarının Artış Oranı, Sabit sermaye/GSYİH	Ar-ge harcamalarının ekonomik büyümeyi arttırmada ciddi bir rolü vardır.
Bilas vd. (2016)	AB Ülkeleri	Panel Granger Nedensellik	Ekonomik Büyüme, Ar-ge Harcamaları	Ar-ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Türedi (2016)	23 OECD Ülkesi	GMM	Kişi Başına Düşen Gelir, Ar-ge Harcamaları/GSYİH, Toplam Patent Başvuru Sayısı	Ar-ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasında ilişkisi bulunmuştur.
Pala vd. (2018)	BRICS-TM Ülkeleri	Panel Eşbütünleşme (Pedroni), Panel Nedensellik (Dumitrescu-Hurlin)	Borsa Kapitalizasyonu/GSYİH, Ar-ge Harcamaları/GSYİH, Yurtiçi patent başvuruları	Ar-ge ve inovasyon yatırımları finansal gelişmeyi pozitif etkilemektedir. Ar-ge yatırımlarından finansal gelişmeye tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Baykul (2018)	Düzye I Bölgele ri	Panel Veri Yöntemi (Rassal Etki Modeli)	Kişi Başına Düşen Bölgesel GSYİH, Bölgede yapılan Ar-ge Harcamaları, Ar-ge İnsan Gücü	Ar-ge istihdamı ve ar-ge harcamaları büyümeyi pozitif etkilemektedir.

Tablo 2’de görüldüğü üzere incelenen güncel araştırmaların ortak sonucu, Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği yönündedir.

2. Model ve Yöntem

2.1. Model

Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin analizi için kullanılan veri seti ve değişkenlere ilişkin açıklayıcı bilgiler Tablo 3’te gösterilmektedir. Ampirik analizde kontrol değişkeni olarak kişi başı ihracat değişkeni kullanılmıştır. Yapılan analizlerde Gauss 10 ve Stata 14.1 ekonometri paket programlarından yararlanılmıştır.

Tablo 3: Değişkenlerin Tanımlanması

Değişkenler	Açıklama	Kaynak
LG	Logaritmik Kişi Başına GSYİH (ABD \$)	Dünya Bankası WDI
LAR	Logaritmik Ar-Ge harcamalarının GSMH içindeki payı (%)	OECD İstatistiksel Ülke Profilleri
LEX	Logaritmik Kişi Başı İhracat (ABD \$)	OECD İstatistiksel Ülke Profilleri

Tablo 3’te gösterilen ve logaritmik dönüşümleri yapılan değişkenlerle oluşturulan model Denklem 1’de gösterilmiştir.

$$LG_{it} = \alpha_i + \beta_{1it}LAR_{it} + \beta_{2it}LEX_{it} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

($i = 1, \dots, 20$) ve ($t = 1991, \dots, 2016$)

Tablo 4: Modele Dahil Edilen Ülkeler

Sıra	Ülke	Sıra	Ülke	Sıra	Ülke
1	Avusturya	8	İrlanda	15	Portekiz
2	Belçika	9	İsrail	16	Slovakya
3	Kanada	10	İtalya	17	İspanya
4	Finlandiya	11	Japonya	18	Türkiye
5	Fransa	12	Kore	19	İngiltere
6	Almanya	13	Hollanda	20	ABD
7	Macaristan	14	Polonya		

Tablo 4’te seçilen 20 OECD ülkesine yer verilmiştir. Yıllar ve değişkenler bazında veri seti oluşturulduğunda, seçilen ülkelerde veri kaybına rastlanmaması nedeniyle modele 20 ülke dahil edilmiştir. Modelde i ; kesit boyutunu ve t ; zaman boyutunu göstermektedir. Denklem (1)’i tahmin edebilmek için öncelikle homojenite ve yatay kesit bağımlılığı testleri yapılmaktadır. Elde edilen sonuçlara göre hangi panel birim kök, eşbütünleşme ve eşbütünleşme tahminci testlerinin yapılacağına karar verilecek (Çınar, 2010: 594) ve seçilen yöntemlerle seriler arasındaki uzun dönem ilişkisi araştırılacaktır.

2.2. Yöntem

Bu çalışmada, dinamik panel veri yöntemleri kullanılmaktadır. Panel veri analizi, t zamanlı ve k değişkenden oluşan bir veri setini, n tane yatay kesit (firma, sektör, ülke) için oluşturmaya, böylece grup ve zaman etkilerini görebilmeye olanak sağlamaktadır.

Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki eşbütünleşme ilişkisini analiz etmeden önce modelde bağımsız değişken katsayısının homojenliği; Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Eğim Homojenliği Testi (Slope Homogeneity Test) (Δ testi) ile incelenmektedir. Modelde kesitler arası bağımlılık olup olmadığına karar vermek için Breusch ve Pagan (1980) LM (Lagrange Multiplier) testi, CD (Cross Section Dependency) testi ve CD_{LM} testi (Pesaran (2004)) ile Pesaran vd. (2008) tarafından geliştirilen LM_{adj} (Bias-Adjusted Cross Sectionally Dependence Lagrange Multiplier) testlerinden yararlanılmaktadır. Bu analizler sonucunda, güncel ikinci nesil panel birim kök testlerinden biri olan ve Reese & Westerlund (2016) tarafından geliştirilen ortak faktör modellemesine dayalı ve yatay kesit ortalamalarını dikkate alan PANICCA testi uygulanmaktadır. Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığı ise Westerlund ve Edgerton (2007) tarafından geliştirilen LM testi ile analiz edilmektedir. Değişkenlerin uzun dönem katsayıları ise heterojeniteyi varsayan, kesitler arası bağımlılığı dikkate alan, Eberhardt ve Bond (2009) tarafından geliştirilen Augmented Mean Group Estimator (AMG- Arttırılmış Ortalama Grup Tahmincisi) yöntemi kullanılmıştır.

3. Analiz ve Bulgular

Panel veri analizlerinde, zaman serilerinde olduğu gibi sahte regresyon sorununu önlemek için serilerin durağan olup olmadığına tespit edilmesi gerekmektedir. Ancak zaman serisi analizlerinden farklı olarak, panel birim kök testlerinden hangisinin yapılacağına karar verebilmek için öncelikle serilerin homojen olup olmadığını ve kesitler arası bağımlılık olup olmadığını test etmek gerekmektedir.

(1) No.lu denklemde yer alan katsayıların öncelikle homojen olup olmadığına karar vermek gerekmektedir. Homojenlik testi, ülkelerden birinde gerçekleşen değişim ile diğer ülkelerin aynı düzeyde etkilenip etkilenmediğini test etmektedir. Bu bağlamda, ekonomik yapıları birbirinden farklı olan ülkeler için oluşturulan modellerde katsayıların heterojen olması; ekonomik yapıları benzer ülke grupları için oluşturulan modellerde ise katsayıların homojen olması beklenmektedir.

Bu çalışmada, homojenliği test etmek için Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Slope Homogeneity Test (Delta test) kullanılmıştır. Delta testi, büyük örneklem için, Δ_{adj} testi, küçük örneklem için geçerlidir. Homojenite testinde sıfır hipotezi " H_0 : Eğim katsayıları homojendir" ve alternatif hipotez " H_1 : Eğim katsayıları heterojendir" şeklindedir. Tablo 5'te homojenite test sonuçları bulunmaktadır.

Tablo 5'te yer alan sonuçlara göre, Delta testlerinde modelin homojen olduğu üzerine kurulu H_0 hipotezi %1 anlamlılık düzeyinde reddedilerek β_1 ve β_2 katsayılarının heterojen olduğuna karar verilmiştir. Bu durum, araştırma- geliştirme harcamaları ve ihracatta meydana gelen bir değişikliğin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ülkeden ülkeye farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Tablo 5: Homojenite Test Sonuçları

Katsayılar	β_1		β_2	
	Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
Delta Tilde	3.123*	0.001	2.712*	0.003
Delta Tilde _{adj}	3.320*	0.000	2.883*	0.002

Not: “*” %1 anlamlılık seviyesini ifade etmektedir.

Günümüzde artan dış ticaret ve küreselleşme hareketlerinin etkisiyle birlikte bir ülke ekonomisinde ortaya çıkan bir şokun diğer ülkeleri etkilemesi kaçınılmazdır. Bu durum, ampirik analizlerde yatay kesit bağımlılık “cross-section dependency” testleri ile belirlenebilmektedir. Seriler arasında yatay kesit bağımlılığın bulunması durumunda, bu durumun göz önünde bulundurulması, elde edilen analiz sonuçlarını önemli ölçüde etkilemektedir (Breusch ve Pagan, 1980). Ampirik bulgulara göre “ H_0 : Kesitler arası bağımlılık yoktur” sıfır hipotezinin reddedilememesi, ülkeler arasında yatay kesit bağımlılığının olmadığını yani bir ülkede ortaya çıkan makroekonomik bir şokun diğer ülkeleri etkilemediğini göstermektedir. Bu durumda modele birinci nesil panel birim kök testleri uygulamak gerekmektedir. Ancak, sıfır hipotezi reddedilir ve kesitler arası bağımlılığının olduğu tespit edilirse bu durumda da modele ikinci nesil panel birim kök testlerinin uygulanması gerekmektedir (Baltagi, 2008:284). Bu anlamda, yatay kesit bağımlılığı testleri, serilerin birim kök içerip içermediğini, birinci nesil mi yoksa ikinci nesil testlerle mi sınamanın doğru olacağına karar vermeye olanak sağlamaktadır. Eş bütünleşme denkleminin yatay kesit bağımlılığı sınaması ise yine eş bütünleşme ilişkisini birinci nesil mi yoksa ikinci nesil testlerle mi sınamanın doğru olacağına karar vermeye yardımcı olacaktır.

Değişkenlerde kesitlerarası bağımlılığı test etmek için Breusch ve Pagan (1980) LM testi, Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD ve CD_{LM} testleri ile Pesaran vd. (2008) tarafından geliştirilen LM_{adj} testi kullanılmıştır. Tablo 6’da yatay kesit bağımlılığı test sonuçlarına yer verilmiştir.

Tablo 6’da yer alan yatay kesit bağımlılığı test sonuçlarına göre %1 anlamlılık düzeyinde kesitler arası bağımlılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen sonuca göre, bir ülkede ortaya çıkan bir şokun diğer ülkeleri de etkileyeceği söylenebilmektedir.

Kesitler arası bağımlılığı dikkate almamak, makro ekonomik şokların paneli oluşturan tüm ülkeleri aynı şekilde etkilediğini varsaymaktır. Ancak bu karşılaşılan bir durum değildir. Bu sebeple, bulguların etkinliği için kesitler arası bağımlılığı dikkate alan ikinci nesil panel birim kök testlerinin uygulanması gerekmektedir (Nazlıoğlu, 2010: 142).

Tablo 6: Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Değişkenler	LG		LAR		LEX	
	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
CD _{lm1} (BP,1980)	784.620***	0.000	257.769***	0.001	270.528***	0.000
CD _{lm2} (Pesaran, 2004)	30.503***	0.000	3.476***	0.000	4.131***	0.000
CD _{lm3} (Pesaran, 2004)	0.472	0.319	-1.892**	0.029	-0.883	0.188
LM _{adj} (PUY, 2008)	23.214***	0.000	19.049***	0.000	25.922***	0.000
Eş Bütünleşme Denklemi						
	İstatistik Değeri			Olasılık Değeri		
CD _{lm1} (BP,1980)	953.038***			0.000		
CD _{lm2} (Pesaran, 2004)	39.143***			0.000		
CD _{lm3} (Pesaran, 2004)	23.755***			0.000		
LM _{adj} (PUY, 2008)	28.851***			0.000		

Not: “****” işareti %1 ve “***” işareti %5 seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Analiz sonuçları, ikinci nesil panel birim kök testlerinden olan Reese&Westerlund (2016) tarafından geliştirilen PANICCA testini, Westerlund ve Edgerton (2007)’in LM eşbütünleşme testini ve Eberhardt ve Bond (2009) tarafından geliştirilen ve AMG tahmincisi testlerini yapmaya olanak sağlamaktadır. İkinci nesil panel birim kök testlerinden olan ve Reese&Westerlund (2016) tarafından geliştirilen PANICCA testi, mevcut panel veri literatüründe en güncel panel birim kök testidir. PANICCA testi, ortak faktör modellemesine dayanır ve serilerin sadece seviyede durağan olup olmadıklarını göstermekte, farklarında birim kök içerip içermediklerine dair bir bilgiye yer vermemektedir. Testin sıfır hipotezi “ H_0 : Seriler birim kök içermektedir”; alternatif hipotezi “ H_1 : Seriler durağandır” şeklinde kurulmuştur (Reese ve Westerlund 2016: 971). Tablo 7’de PANICCA birim kök test sonuçları gösterilmektedir.

PANICCA birim kök test sonuçlarına göre LG, LAR ve LEX değişkenleri seviyede birim kök içermektedir. Bu durum, ülke ekonomilerine gelen bir şokun kalıcı olduğunu göstermektedir. Serilerin seviyede birim kök içermesi, eşbütünleşme testlerinin yapılabilmesine de olanak sağlamaktadır.

Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığına karar vermek için Westerlund ve Edgerton (2007) tarafından geliştirilen ve kesitler arası bağımlılığı göz önünde bulunduran LM eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Test McCoskey ve Kao (1998)’nin Lagrange çarpanı (LM) testine dayalı olup sıfır hipotezi “eşbütünleşme vardır” üzerine kuruludur. Bu test kesitler arasında ve içerisinde korelasyona izin vermek için bootstrap özelliğini kullanmaktadır (Özcan ve Arı, 2014: 47). Panel bootstrap eşbütünleşme test sonuçları Tablo 8’e aktarılmıştır.

Tablo 7: Birim Kök Testi Sonuçları

Birim Kök Testi		LG		LAR		LEX	
		Düzy					
		Sabitli	Sabit ve Trendli	Sabitli	Sabit ve Trendli	Sabitli	Sabit ve Trendli
PANICCA	Pa	1.194 (0.884)	6.520 (1.000)	0.787 (0.784)	6.560 (1.000)	1.173 (0.815)	6.742 (1.000)
	Pb	1.492 (0.932)	35.365 (1.000)	1.228 (0.890)	17.032 (1.000)	1.994 (0.946)	16.176 (1.000)
	PMSB	2.687 (0.996)	132.022 (1.000)	6.066 (1.000)	31.011 (1.000)	-0.472 (0.318)	26.715 (1.000)

Not: Parantez içerisindeki değerler olasılık değerleri göstermektedir.

Tablo 8: Eşbütünleşme Test Sonuçları

	LM İstatistiği	Asimtotik p-değeri	Bootstrap p-değeri
LM _N ⁺	2.429	0.008	0.838

Not: Bootstrap olasılık değerleri 1000 tekrarlı dağılımdan elde edilmiştir. Gecikme ve öncül 1 olarak alınmıştır. Sabitli model kullanılmıştır.

Elde edilen sonuçlara göre “eşbütünleşme vardır” boş hipotezi %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde reddedilememektedir. Kesitler arası bağımlılık tespit edildiğinden bootstrap olasılık değerine bakılır. Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin tespit edilmesinden sonra, eşbütünleşme katsayıları, heterojeniteyi ve kesitler arası bağımlılığı dikkate alan Eberhardt ve Bond (2009) tarafından geliştirilen AMG (Augmented Mean Group Estimator) yöntemi kullanılarak tahmin edilmiştir. Eşbütünleşme katsayıları tahmin sonuçları Tablo 9’da verilmiştir.

AMG eşbütünleşme tahminci sonuçları, seçilmiş 20 OECD ülkesini içeren panelin genelinde Ar-Ge ve ihracat değişkenlerinin katsayılarının istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Seçili OECD ülkelerinde Ar-Ge harcamaları değişkeninin katsayısının pozitif olduğu görülmekte, buna göre Ar-Ge harcamalarında %1’lik bir artış, ekonomik büyümeyi %0,033 arttırmaktadır. Sonuçlar ülke bazında incelendiğinde ise; Fransa, İrlanda ve Slovakya’da Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki, Avusturya, Belçika, Kanada, Almanya, İsrail, İtalya, Japonya, İngiltere ve ABD’de Ar-Ge harcamaları ve iktisadi büyüme arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin varlığı gözlenmektedir. Ayrıca elde edilen bulgulara göre, söz konusu ülkelerde ihracattaki %1’lik bir artış, ekonomik büyümeyi %0,725 arttırmaktadır. Bulgular ülke bazında

incelendiğinde, Belçika, Kanada, Fransa, Macaristan, İsrail, Japonya, Kore, Portekiz, Slovakya ve Türkiye’de ihracat ve büyüme arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Diğer yandan Avusturya, Almanya, İtalya, İspanya, İngiltere ve ABD’de ise ihracat ve büyüme arasında negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğu bulgusu elde edilmiştir.

Tablo 9: Eşbütünleşme Katsayıları Tahmini (AMG)

	LG=f(LAR)			LG=f(LEX)		
	Katsayı	Std. Hata	p-değeri	Katsayı	Std. Hata	p-değeri
AMG	0.033***	0.027	0.003	0.725***	0.088	0.000
Ülke Sonuçları						
Avusturya	0.042*	0.022	0.063	-1.108**	0.135	0.018
Belçika	0.041*	0.025	0.099	1.492***	0.199	0.000
Kanada	0.065*	0.036	0.072	0.475***	0.068	0.000
Finlandiya	0.035	0.022	0.111	-0.366	0.115	0.245
Fransa	-0.066**	0.026	0.013	1.115***	0.073	0.000
Almanya	0.112***	0.035	0.001	-0.966***	0.162	0.000
Macaristan	-0.045	0.050	0.364	0.334***	0.103	0.001
İrlanda	-0.307***	0.060	0.000	-0.009	0.212	0.966
İsrail	0.038**	0.018	0.034	0.907***	0.143	0.000
İtalya	0.151***	0.046	0.001	-0.877***	0.109	0.000
Japonya	0.286***	0.055	0.000	0.953***	0.191	0.000
Kore	0.076***	0.013	0.000	0.771***	0.161	0.000
Hollanda	0.046	0.055	0.402	-0.871	0.127	0.326
Polonya	0.058	0.046	0.209	-0.151	0.152	0.318
Portekiz	0.022	0.023	0.325	0.593***	0.084	0.000
Slovakya	-0.045***	0.012	0.000	0.289**	0.086	0.026
İspanya	-0.081	0.068	0.234	-0.768***	0.051	0.000
Türkiye	0.105	0.075	0.163	0.819***	0.107	0.000
İngiltere	0.098***	0.038	0.000	-1.235***	0.188	0.000
ABD	0.053**	0.047	0.036	-0.271**	0.137	0.047

Not: “***” işareti %1, “**” işareti %5 ve “*” işareti %10 seviyesinde anlamlılığı ifade etmektedir.

SONUÇ

Teknolojik yeniliklere ulaşabilmenin önemli bir yolu Ar-Ge’ye önem vermekten geçmektedir. Teorik ve uygulamalı çalışmalarda, Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin olumlu olduğu vurgusu yapılmaktadır. Bu çalışmada da Ar-Ge harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, ihracat control değişkeninin de eklenmesiyle, seçilmiş 20 OECD ülkesi için 1991-2016 dönemi verileriyle, dinamik yeni nesil panel ekonometrik testlerle analiz edilmiştir. Literatürde de ortaya konulduğu gibi, bu çalışmanın bulguları da Ar-Ge harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde

etkilediğini göstermektedir. Bu sonuç, ülkelerin ekonomik gelişmelerini arttırabilmesi için Ar-Ge harcamalarının önemli bir rolü olduğu görülmektedir. Dolayısıyla analiz edilen ülkelerde, politika yapıcıların Ar-Ge yatırımlarını özendirici politikalar sunmaları gerektiği ifade edilebilir. Diğer taraftan, seçilmiş ülkelerin istikrarlı ve sürdürülebilir büyüme sağlayabilmesi için etkin teknoloji ve yenilik politikalarına azami derecede önem vermeleri gerekmektedir. Bu bağlamda Ar-Ge harcamaları özendirilmeli, katma değer yaratan yeni teknolojik ürünler ve inovasyon yatırımlarına önem verilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Aghion, P. and Howitt, P. (1992). "A Model of Growth Through Creative Destruction", *Econometrica*, 60 (2), pp. 323-351.
- Ağır, H. ve Utlu, S. (2011). "Ar-Ge Harcamaları ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkileri: OECD Ülkeleri Örneği", Uluslararası 9. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, Saraybosna.
- Akcalı, B. and Sismanoğlu E. (2015). "Innovation and the effect of research and development (R&D) expenditure on growth in some developing and developed countries", *Procedia-Social and Behavioral Sciences* 195, pp. 768-775.
- Altıntaş, H. ve Mercan M. (2015). "AR-GE Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Panel Eşbütünleşme Analizi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 70 (2).
- Arrow, K. J. (1962). "The Economic Implications of Learning by Doing", *The Review of Economic Studies*, 29 (3), pp. 155-173.
- Baltagi, B. H. (2008). "Econometric Analysis of Panel Data". John Wiley & Sons.
- Barro, R. (1990). "Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth", *Journal of Political Economy*, 98, pp. 103-125.
- Barutçugil, İ. (1981). "Teknolojik Yenilik ve Araştırma-Geliştirme Yönetim". Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi.
- Baykul, A. (2018). "Bölgesel Ekonomik Büyüme Üzerinde Ar-Ge Faaliyetlerinin Etkileri: Türkiye'de Düzey I Bölgelerinde Ampirik Bir İnceleme", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7 (2), ss. 143-154.
- Bilas V., Bosnjak, M., and Cizmic, T., (2016). "Relationship between Research and Development and Economic Growth in the EU Countries", *Economic and Social Development: Book of Proceedings* 223.
- Breusch, T. S., and Pagan, A. R. (1980). "The Lagrange Multiplier Test And Its Applications to Model Specification in Econometrics". *The Review of Economic Studies*, 47(1), pp. 239-253.
- Bulut, H. İ. (2005) "Ulusal Ar-Ge Tamamlayıcısı Olarak Uluslar arası Kurumsal Risk Sermayesi", *İktisat, İşletme ve Finans*, 20 (236), ss. 65-86.
- Çınar, S. (2010). "OECD Ülkelerinde Kişi Başına GSYİH Durağan mı? Panel Veri Analizi", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 29(2), ss. 591-601.
- Eberhardt, M. and Bond, S. (2009). "Cross-Section Dependence In Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator.", Sweden, 29–31 October.
- Galović, T. (2015). "Impact of R&D on Export Competitiveness of Chemical Industry in Selected OECD Countries," *Poslovna izvrsnost: znanstveni časopis za promicanje kulture kvalitete i poslovne izvrsnosti* 9 (1), pp. 91-107.
- Grossman, G. M. and Helpman, E. (1989). "Quality Ladders in the Growth Theory", NBER Working Paper, 3099, August.
- Grossman, G. M. and Helpman, E. (1990). "Comparative Advantage and Long-run Growth", *The AER*, 80 (4), pp. 796-815.
- Grossman, G. M. and Helpman, E. (1992). "Innovation and Growth", MIT-Press, Cambridge.
- Gumus, E. and Celikay, F. (2015). "R&D expenditure and Economic growth: New empirical evidence. *Margin*": *The Journal of Applied Economic Research*, 9 (3), pp. 205-217.
- Gürak, H. (2006). *Ekonomik Büyüme ve Küresel Ekonomi*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Kar, M. ve Ağır, H., (2006). "Türkiye'de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütünleşme Yaklaşımı ile Nedensellik Testi, 1926-1994", Selçuk Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 6 (11), ss. 51-68.

- Lucas, R. (1988). "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, 22 (1), pp. 3-42.
- McCoskey, S. ve Kao, C. (1998), "A Residual-Based Test of the Null of Cointegration in Panel Data", *Econometric Reviews*, 17(1), pp. 57-84.
- Nazlıoğlu, Ő. (2010), "Makro İktisat Politikalarının Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri: Gelişmiş Ve Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Bir Karşılaştırma". Yayınlanmamış Doktora Tezi, TC Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development), <https://stats.oecd.org/> (13.10.2019)
- Pagano, M. (1993). "Financial Markets and Growth: An Overview", *European Economic Review*, 37, pp. 613-622.
- Pala, F., Ayaydın, H., Çam, A. V. ve Barut A. K. (2018). "Araştırma Geliştirme ve İnovasyon Yatırımlarının Finansal Gelişme Üzerine Etkisi: BRICS-TM Ülkeleri Örneği. Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi (MUVU)/Journal of Accounting & Taxation Studies (JATS).
- Pesaran, M. H. (2004). "General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels". Cambridge: University of Cambridge Working Paper.
- Pesaran, M. H. (2007). "A Simple Panel Unit Root Test in the Presence of Cross-Section Dependence", *Journal of Applied Econometrics*, 22, pp. 265–312.
- Pesaran, M. H. and Yamagata, T. (2008). "Testing Slope Homogeneity in Large Panels", *Journal of Econometrics*, Sayı:142, ss. 50–93.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. and Yamagata, T. (2008). "A Bias-adjusted LM Test of Error Cross-section Independence". *Econometrics Journal*, 11, pp. 105-127.
- Rebelo, S. (1991). "Long-run Policy Analysis and Long-run Growth", *Journal of Political Economy*, 99 (3), pp. 500-521.
- Reese, S. and Westerlund, J. (2016). "Panicka: Panic on Cross-Section Averages", *Journal of Applied Econometrics*, 31 (6), pp. 961-981.
- Romer, P. M. (1986). "Increasing Returns and Long Run Growth", *Journal of Political Economy*, 94 (5), pp.1002-1037.
- Romer, P. M. (1990). "Endogenous Technological Change", *Journal of Political Economy*, 98 (5), pp.71-102.
- Romer, P. M. (1994). "Beyond Classical and Keynesian Macroeconomic Policy", *Policy Options*, July-August.
- Sala-i Martin, X. (1990). "Lecture Notes on Economic Growth (I): Introduction to the Literature and Neo Classical Models", *Economic Working Paper 78*, <http://www.econ.upf.edu/docs/papers/downloads/78.pdf>
- Taş, Ő., Taşar, İ. ve Aççı, Y. (2017). "AR-GE Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10 (2), ss. 178-187.
- Türedi, S. (2016). "The Relationship Between R&D Expenditures, Patent Applications And Growth: A Dynamic Panel Causality Analysis for OECD countries", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), pp. 39-48.
- Van Pottelsberghe de la Potterie, B., and Guellec, D. (2001). "*R&D and productivity growth: a panel data analysis of 16 OECD countries*". ULB--Universite Libre de Bruxelles.
- Westerlund, J. and Edgerton, D. L. (2007). "A Panel Bootstrap Cointegration Test", *Economics Letters*, 97, pp. 185–190.
- Yücel, İ. H. (1997). "Bilgi Teknoloji Politikaları ve 21.Yüzyılın Toplumu", Ankara: DPT, <http://ekutup.dpt.gov.tr/bilim/yucelih/biltek.html>, 29/07/2010.

OSMANLI-CUMHURİYET KAVŞAĞINDA İKTİSADİ ZİHNE BİR BAKIŞ: AHMED NAZMİ' YE GÖRE İSLAM'DA ZENGİNLİK VE DİLENME

Ömer KARAOĞLU*

Özet

Bu çalışmada Osmanlı'nın son, Cumhuriyetin ilk devresinde Ahmed Nazmi adlı müellifin zenginlik ve dilencilik konuları etrafında İslam'ın temel kaynaklarından sayılan hadisleri derleyerek kaleme aldığı iki eser ele alınmıştır. Yazar bu iki eserde iktisadi anlayış, tutum ve politikalara dair bireysel ve toplumsal düzeyde tespit ve önerilerde bulunmaktadır. Eserler zenginlik ve yoksulluk kavramlarını merkeze alarak gerek İslam'ın bu husustaki temel ilke ve değerlerine gerekse içinde yaşadığı zamanlara ait sorunlara dikkat çekmektedir. İslam'ın inanç ve ahlak değerleri çerçevesinde dengeli bir servet yaklaşımını öne çıkaran yazar, ülkenin girişim, tasarruf ve sermaye birikimi yetersizliği yanında geleneksel dayanışma ve yardımlaşma duyarlılıklarının kaybına da dikkat çekmektedir. Modern zamanların kalkınma ve serveti öne çıkaran kimi vurgularına rağmen her iki eserde de zenginlik ve yoksulluğun mutlak değer kategorileri dışında İslami değerler ekseninde yorumlanma çabası gözlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Zenginlik, Tevekkül, Eğitim, Tese'ül, Sa'y, Terakki

A REVIEW ON THE ECONOMIC THOUGHT AT THE INTERSECTION OF OTTOMAN STATE AND REPUBLIC OF TURKEY: WEALTH AND BEGGARY IN ISLAM ACCORDING TO AHMED NAZMI

Abstract

In this paper, it has been reviewed two writings of Ahmed Nazmi who wrote in the fields of wealth and beggary in the last period of Ottoman Empire and first period of Republic of Turkey which are collected from the hadiths that are regarded as the basic sources of Islam. Author concludes some findings and makes suggestions on economic understanding, manner and politics in these two writings at the social and individual levels. These writings draw the attention both to the problems of the days when he lived in and to the basic principles and moral values of Islam that concerns this matter by putting the conceptions of wealth and poverty in the center. The author brings an equable/temperate wealth/fortune approach forward within the framework of belief and moral values in Islam and points out the deficiency of capital accumulation, entrepreneurship and savings along with the loss of sensitivity for cohesiveness and cooperation. Despite the emphasis of modernism/modern era on the development and wealth/fortune in both writings it is considered that there is an effort for trying to interpret the wealth and poverty based on the Islamic values rather than the absolutism/absoluteness of value categories.

Keywords: Wealth, Resignation, Education, Beggary, Working, Development

Giriş

Son dönem Osmanlı aydınlarının iktisadi zihniyeti, önceki asırdan itibaren farklı yorumlarla temsil edilen modern iktisadi yaklaşımların etkileriyle biçimlenmiştir. Tanzimat öncesi devrelerde ivme kazanan siyasi-idari odaklı sorunlar ve çözüm arayışları, bu dönemle önemli değişim ve kırılmalara sahne olan Osmanlı ülkesinde, iktisadi alana dair yeni bir kavrayış evreniyle yüzleşmiştir. Tanzimat ve ilerleyen devrede Avrupa kökenli ve kalkınma temelli tartışmalarla yol alan bu arayışlar, liberal yahut korumacı-devletçi çözüm önerileri ekseninde

---

* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, İktisat Tarihi Anabilim Dalı omerkaraoglu@istanbul.edu.tr

Gönderim/Kabul Tarihi: 27 Aralık 2019 / 8 Ocak 2020, Submitted/Accepted dates: December 27, 2019 / January 8, 2020.

ifade bulmuş -eksriyetle adaptif nitelikli-görüşlerdir[†]. Dünya savaşı yıllarında milliyetçi doktrin çevresinde uygulanan iktisat politikaları sonrasında Cumhuriyet’le dünya konjonktürü etkisi altında nihayet devletçi iktisat politikalarına dönüşecektir. Tüm bu dönemlerin farklı tonlarda da olsa paylaştığı motto, “kalkınmak, zenginleşmek ve Avrupa gibi güçlü olmak” şeklinde özetlenebilir (Ağır, 2017:62-69).

Çalışmamızın konusunu teşkil eden Ahmed Nazmi imzalı 1921-1924 yıllarıyla kayıtlanabilecek iki ayrı kitapta, yukarıda sözü edilen temel öncelikler ekseninde, zenginlik ve yoksulluk gibi olgulara dair İslam’ın temel referanslarından sayılan peygamber sözleri derlenmiş ve yazar tarafından ülke gerçeklerine uyarlanarak yorumlanmış, konu, doğudan-batıdan yer yer menkıbeler/örneklerle ele alınmıştır. Hadis rivayetlerine bakıldığında bir kısmı “kütüb-ü sitte” (altı kitap) olarak adlandırılan muteber kaynaklardan, bir kısmı yine Osmanlı ülkesinde yaygın kabul görmüş derlemelerden, az bir kısmı ise zayıf kabul edilen, kaynak belirtilmeyen veya hadis olduğu kuşku rivayetlerden derlenmiştir (es-Salih, 1981: 137 , Çakan, 1985: 120). Bu detaylar her iki eserde yer alan kaynakların bütünü ve değeri açısından kanaatimizce ciddi bir sorun teşkil etmemektedir. Dini referanslar üzerinden toplumsal sorunlar tespit edilmeye ve çözüme yönelik önerilere odaklanan söz konusu eserler ilgili hadislerin Arapça metnlerinin ardından tercümesi, yazar tarafından şerhi, menkıbe ve örnekler, kimi zaman yerli yabancı kaynaklardan alıntılar vb. destekleyici diğer delillerle kaleme alınmıştır.

İslam inancı ve ahlak değerleri bağlamında zenginlik ve yoksulluğun nelere karşılık geldiği/gelebileceği üzerinde duran yazar, olumlamadığı gösterişçi/müsrif “zengin” tipi ve olumladığı kanaatkâr/onurlu “fakir” tipini hadislerle dayalı olarak yorumlamaktadır. Cehalet ve tembellikten kaynaklanan fakirlik halini, bir tür tercih olduğundan hareketle eleştirir. Yazar, batıda gelişme gösteren toplum ve ekonomileri, İslam ahlak ilke/değerleriyle tezat oluşturmayacak biçimde yorumlama çabasında olmakla birlikte zaman zaman bu milletlerin merhametsizliğine ve İslam alemi için tehdit edici niteliğine dair hatırlatmalarda bulunmaktadır. Melez bir zihinsel duruma işaret etmekle beraber, tevhid ve ahiret inancı, sorumluluk, denge gibi ilkeler konusundaki duyarlılıklar, dün olduğu gibi bugün de Müslüman aydınların iktisat yaklaşımlarında izlenebilmektedir. Ne var ki son devrelerde metodolojik uyumlulaştırma çabasının yeni örnekleri İslami referanslarla (fıkıh) desteklenen eklektik yaklaşımları artırmış görünmektedir. Yoksulluk kavramı dahil olmak üzere birçok temel İslami ilke ve kurum, bilgi ve düşünce köklerinden koparılarak klasik-neoklasik tanımlar merkezinde ele alınmaktadır. Büyüme, kalkınma, tüketim, fayda vb. birçok kavram etrafında üretilen çalışmalarda benzer sorunlara rastlanabilmektedir (Salleh, 2014: 243-262).

1. AHMET NAZMİ VE ESERLERİ HAKKINDA

Osmanlı son dönemi Divan-ı Muhasebat kontrol memurluğu görevi yapan Ahmed Nazmi’nin Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte ara dönemin tanığı bir aydın olarak anılması doğru sayılacaktır. Bir süre Beyrut Sıhhiye müfettişliği yaptığı da anlaşılmaktadır (Özlu, 2018: 208). Yazarımız, Tetkik-i Müellifat-ı Şer’iyye Meclisi tarafından basılan “Emraz-ı İctimaiyyemize Deva Külliyyatından” adlı seride basılan iki eser dışında bir üçüncü eser olarak hazırladığı

[†] Konuya ilişkin bazı literatür örnekleri için bkz. Ahmet Güner Sayar, Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul 2000; Şerif Mardin, Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi, 1838-1914, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1962, Zafer Toprak, Türkiye’de Milli İktisat (1908-1918), Ankara 1982

“San’at Fazileti” adlı kitabın formlarının çokluğu nedeniyle basımına bir çözüm bulunamadığını ve yine ilk eserinin yeniden basımı da mümkün olmayınca “zenginliğin teşviki ve fakirlikle mücadele gerektiği” şeklinde bir tür sitemini dile getirdikten sonra üçüncü kitabı olmak üzere “Nazar-ı İslam’da Zenginliğin Mevkii” eserinin basıldığını (1340-1342) ifade etmektedir. Yazar bu kitabın mukaddimesinde yine aynı seriden olmak üzere dördüncü kitabın “Tese’ülün Mezmumiyeti ve İslam’da Fakirliğin Mevkii” adıyla yayınlanacağını söylemişse de aynı içerikle ancak farklı bir adla “İslam’da Tese’ül Yokdur” biçiminde basıldığı (1343) anlaşılmaktadır (Nazmi, 1921: 2).

Yazarın tarımsal faaliyet ve ağaç yetiştiriciliğiyle ilgili Marifet matbaası tarafından 1346 tarihli basılan “Ağaç dikmek ve zer’iyatta bulunmanın dinî ve ictimâî fevâidi ve bu babda mâlûmat-ı nâfia” adlı bir başka eserine daha isabet etmekteyiz (Nazmi, 2001).

Ahmed Nazmi’nin sağlık, tarım, sanayi ve diğer iktisadi-sosyal meselelere dair hayli geniş bir ilgi alanı olduğu görülmekte, toplumun pratik sorunlarının çözümüne yönelik önerileri yanında uzun dönemli politika önerileri de dikkat çekmektedir.

Çalışmamızda servet, emek, üretim gibi kavramlar çevresinde Türk toplumunun kavrayış ve tutumlarının ele alındığı, düşünsel olduğu kadar kurumsal tespit ve önerilerin yer aldığı iki kitabı tahlil edilecektir. Bu iki kitabın ilki “İslam’da Zenginliğin Mevkii”, diğeri “İslam’da Tese’ül Yokdur” adlı kitaptır. Her iki eser de ağırlıklı olarak temel İslami referanslardan olan hadislerin derlendiği ve yorumlandığı, zaman zaman farklı kaynaklardan alıntılarla konuların tartışıldığı eserlerdir.

Cumhuriyet’e giden yıllarda ahlaki değerlerin iktisadi kalkınma ve gelişmeye engel olmadığı görüşünü dile getirirken batı kalkınmasının olumsuz bireysel ve toplumsal sonuçlarına yer yer eleştiride bulunmaktadır. Sınıf çatışmaları, ahlaki erozyon vb. konular üzerinden Avrupa kapitalizmini ve diğer yandan da gerçekçi bulmadığı sosyalizmi eleştirmektedir.

2. İLK KİTAP: NAZAR-I İSLAMDA ZENGİNLİĞİN MEVKİİ

Kitabın ön kapağında 47 hadise dayandırıldığı belirtilir ve hemen giriş bölümünde yukarıda açıkladığımız yazma gerekçesi dile getirilir. Toplumsal hastalıklarımıza çare önermeyi amaçlayan bir dizi eserin bir örneği de İslam’ın temel dayanaklarından olan hadislerle zenginlik ve yoksulluğun nasıl anlatıldığı, servet karşısında insana tavsiye edilen tutum, üretim ve tüketim ahlakı vb. konular ele alınarak yorumlanır. Metin içinde bazı hadislerin numaralandırılmadığı ancak izleyen hadislerin yine hesaba katılmış olduğunu gördüğümüzden dipnotlardaki eksik numaraların tarafımızdan tamamlandığını belirtelim. Metin içinde sayfa numarası ve hadis numarası (/) işaretiyle birlikte gösterilmiştir. Örneğin (Nazmi, 1921:3/1) gibi.

2.1. İslam ve Zenginlik Üzerine

Kitapta kaydedilen Ebu Nuaym’dan alıntılanmış ilk hadiste; “**rızık kapılarının arşdan yerin altına kadar açık olduğu, Allah’ın tüm kullarını istek ve gayretleri derecesinde rızıklandığı**” kaydedilerek akli ve maddi güç/vasıtalarla gayret ve çalışmanın gerekli olduğu belirtilir. Bu arada ticaret dünyasının esaslarını ve işleyişini bilmeksizin, sadece sermaye varlığının olumlu sonuç getirmeyeceği, eğitim ve bilgi yanında girişim ve emeğin önemi vurgulanır. Hz. Ömer’in “rızkı araştırmaktan geri durarak ya Rabb beni rızıklandır demeyin. Zira bilirsiniz ki gökten ne altın ne gümüş yağar” dediğini nakleder (Nazmi, 1921: 3-5/1 ve 2).

İzleyen hadisler yine aynı içerikte olup rızık kapılarının anahtarının hareket/girişim olduğuna dair hadis (Nazmi, 1921: 5/3), muteber hadis kaynaklarında rastlamadığımız, fakat yazarın da kaynak belirtmeden yer verdiği “**ebediyen yaşayacakmışsın gibi dünyanın için çalış, sanki yarın ölecekmişsin gibi ahiretin için çalış**” hadisi bunlar arasında yer alır (Nazmi, 1921: 6/4). Yazar bu son hadisle ilgili olarak Namık Kemal’in geniş açıklamalarına yer verir. Namık Kemal, insan için en büyük lütfun dünyada erişilecek refah olduğunu, bunun için ise sa’y ve gayretten daha etkili bir sebep olmadığını belirtir. Şu kadar ki insanın tabiatına, vatanın ihtiyaçlarına uygun işlerin tespit edilerek öğretilmesi gereklidir. Aksi halde tüm çabalar heba edilmiş olacaktır. Bu hususta pek çok eser kaleme alındığını ifade ettikten sonra, “Kuvve-i Maneviyye” adlı kitaptan “çalışmak” başlıklı bölümü aktarır ve “Avrupalılar nasıl çalışıyor?” sorusunu sorar. Avrupa toplumuyla mukayeseye yer verilen bu bölümde; batıların bir araya geldikleri meclislerde yararlı tartışma ve bilgilendirme çabalarını, dünyanın her tarafındaki bilimsel, teknik, ticari, sınai gelişmeleri izlediklerini, bilgi birikimi ve alışverişi gerçekleştirdiklerini ve özellikle bu hususta hırslı olduklarını kaydeder. Osmanlı toplumunun ise kahvehanelerde boş sohbetler, dedikodu, yararsız eleştiri ve oyunlarla zaman öldürdüklerini belirtir. Öyle ki dedikodu ve hasedin evlere kadar yaygınlaştığını ifade ederek eleştirir. Sözü, Avrupalıların yukarıda bahsedilen olumlu özelliklerinin taklit edilmesi gerektiğine getirir (Nazmi, 1921: 7-10).

İbn-i Mace’de yer verilen bir diğer hadiste, “**muttaki kullar (Allah’tan sakınanlar) için zenginlikte bir sakınca yoktur. Bunlar için sağlık ve afiyette olmak zenginlikten hayırlıdır** (yazarımız, “zengin olup da hasta-zayıf düşmekten” biçiminde yorumlamış). **Kalp hoşluğu (gönül huzuru) nimetlerdendir**” (Nazmi, 1921: 10/5). Buhari’de yer alan Hz. Aişe’den rivayetle “**Allah’ım zenginliğin fitnesinden ve fakirliğin fitnesinden sana sığınırım**” duası nakledildikten sonra (Nazmi, 1921: 11/6) yazar, **zenginliğin övülen ve yerilen iki türü** olduğunu açıklar. Hac, zekât, sadakaların ve imar, hayır kurumları tesisi gibi işlerin zenginlik gerektirdiğini, böylece görev ve sorumluluğunu bilen, hukuku gözeten, hayırsever zenginın sevildiği ve övüldüğünü, şahsi çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen, hırs ve arzularına esir olmuş, kibirli zenginın ise yerildiğini kaydeder. Zayıfları aşağılayan ve zulmeden, gücünü insanların zararına ve haksız kazançlar elde etmeye kullanan bu tür zenginlerin, ihtiyaç sahibi yoksullarla arasındaki gerilimi artıracığını belirten yazar, vakıflar gibi geleneksel yardımlaşma kurumlarının gereğine işaret eder (Nazmi, 1921: 11-13).

Tanzimat’tan bu yana bencilliğin arttığını belirten yazar, yardıma muhtaçların unutulduğu, kimsenin bir başkası için çalışmadığı bir “altta kalanın canı çıksın” manzarası egemendir. Ne var ki gelecekte **Avrupa’da olduğu gibi güçlü-zayıf düşmanlığı tehlikesi** söz konusudur.

Oysa ecdadın kurduğu vakıflardan söz eden yazar, bunların maddi manevi hizmetler gören kuruluşlar olup yakın zamanlara kadar Osmanlı mahallelerinde kadınların dahi muhtaç ve lohusa kadınlara gıda, kıyılık, kömür, Ramazan masraflarını verdiklerini ifade eder. Şimdi zaruret hali yaygın olduğundan bu tür yardımlaşmaların toplumsal nitelikli olması gerektiğini, esnaf loncaları ve ihtiyar teşkilatı vb. örgütlerin ise terkedildiğini sitemle belirtir. Biz ve Avrupalılar karşılaştırması yaparak, bizde **süreksizlik (takipsizlik)** sorunu olduğunu, Avrupalıların ise bir işe başladığında, usanmadan sonuçlandırdıklarını kaydeder.

Sonuç olarak yazar, varlıklı olanların duyarsızlıklarının, yoksulları haset ve kine sevk ederek toplumsal bozulmaya yol açacağı uyarısında bulunur.

Varlık ve nimetlere ulaşmanın Allah'a şükür gerektirdiğini, bu bilinçle erişilen zenginliğin zararı olmadığını, ancak Kur'an'da geçen Karun örneği ile nimetin elde edilmesini kendi zeka ve dirayetinden bilen bir kimsenin irfansız olduğu ve kötülendiğini, süresi tamamlanınca gerçek gücün kime ait olduğunu göreceğini anlatır. Bu tür "kibirli ve hodbinlerin sonunda felaket ve yok oluşa uğrayacağı bildirilmiştir" der (Nazmi, 1921: 14-15).

Kur'an ve hadislerden delillerle zengin ve fakirin mutlak iyi yahut kötü olarak nitelenmesinin doğru olmadığını belirten yazar, "**sabreden fakirler**" ve "**şükreden zenginler**" in bu halleriyle esaslı temsil ettiklerini ifade eder. Nimet ve zenginlikleri Allah'ın lütfu olarak gören zenginlerin, yoksullara yardımcı olacaklarını, bunların birbirine rakip ya da düşman olmadıklarını kaydeder. Devamla Avrupa bazı sermayedarların sadece kendi çıkarlarını düşünerek amele (işçi) sınıfını hasım olarak gördüğünü, işçi ve burjuva sınıfları arasındaki bu çatışmanın sosyalizm ve komünizmi ürettiğini, oysa **bu iki sınıfın birbirine tahakküm çabasının yanlış ve yersiz olduğunu**, bu farklılığın bir realite olduğunu ve her sınıfın hak ve adalet ölçülerine uygun hareket etmelerinin doğru olacağını belirtir.

Sosyalizmin ortak mülkiyet ve genel barış hedefini serap (hayal) olarak niteler ve çalışmak istemeyen işçilerin başkalarının fazla malıyla ihtiyaç görmek istediğini (anarşi) ifade eder. Sosyalizmle anarşi arasında doğrudan bir bağ kuran yazar, güvenlik konseptini özgürlük hedefine önceler. Hürriyet düşüncesinin bazen suiistimal edildiğini söyleyen yazar, bu nedenle vatan nizamı ve inzibatını, hürriyetten öncelikli bir konuma yerleştirir. Parti ve grupçuluğun, kimi zaman vatan ve millet yararlarını gözetmediğini düşünür (Nazmi, 1921: 16-17).

Yazar medeniyetin "maîşet şekilleri" üretmek/çoğaltmak gibi bir anlamı da içerdiğini belirterek **terakki** (kalkınma-gelişme) için halkın, çiftçi ve sanatkarın ahlak ve maneviyatını yükseltmenin yanı sıra bu grupların yararlarını temin etmenin, sanayiinin gelişimi için "milli sanayii" nin geliştirilmesinin şart olduğunu belirtir.

2.2. Fakirlik, Zorlukları ve İslam Toplumunun Durumu

Cehaleti manevi fakirlik olarak adlandıran Ahmed Nazım, maddi fakirliğin buradan doğduğunu ileri sürer. Yoksulluğun yaygın olduğu ülkelerde ise hırsızlık, cinayet vb. düzensizliklerin olacağını, yoksulluğun her tür hastalık ve zilletin sebebi olduğunu belirtir. Fakirlikte iyi-kötü ayrımının bilinemeyeceğini, hak ve adaletin engelleneceğini kaydeder. Bir hadiste "**her iki dünyada da yüz karası**" olarak nitelenen fakirliğin cehalet ve tembellikten kaynaklanan fakirlik olduğunu ifade eden yazar, fakirliğin insanın beden ve ruh sağlığını bozacağını, ülkeyi perişan edeceğini, buna karşılık kurallarına uygun sa'y ve gayretle fakirlikle mücadele etmek gerektiğini, aynı zamanda yoksullarla dayanışma ihtiyacını belirtir (Nazmi, 1921:19/7).

Fakir çocuklar ve nesillerin girişimcilik fikri ve yeteneğini elde edemeyeceğini, iş eğitimi alamayacağını, ömürlerini boş ve yararsız şeylerle geçireceğini söyler. Böyle bir toplumda işsizlik ve hastalıkların yaygınlaşacağını, siyasal ve toplumsal düzenin bozulacağını belirtir. Bu yoksulluğun bir memleketi ne hale getireceği sorusuna cevap verirken, kurutulmamış bataklıklar, pis sular, nemli, ıssız ve kötü okullar, köprüsü olmayan dereler, "Nuh devrine ait ibtidai aletler, susuz ve gübresiz tarlalar, şosesiz yollar, ağaçsız şosesler, harap mabed ve çeşmeler, vakıflar..." biçiminde tasvir eder. Bu arada "hilekâr bakışlar", "yalancı ağızlar" ve "kaba saba muameleler" den bahsederken yazarın, maddi yokluk-ahlaki yokluk ilgisi kurduğunu görülür (Nazmi, 1921:19-20).

İnsanın “**malı ve ailesi ile imtihan edildiği**” ni bildiren bir diğer hadise dayanarak yazar, servet ve nimetlerin mutlak iyiliğin göstergesi olmadığını anlatır. Bir başka rivayette ise Hz. peygamberin “**dört şeye ulaşmanın mutluluğun işaretleri olduğu, iyi (ahlaklı-güzel) bir eş, iyi bir evlat, çevresinde beraber olduğu salih (iyi) kimseler, geçiminin bulunduğu beldede olması**” dediği nakledilir ki burada da mutlaka maddi varlığın çokluğu ya da zenginlik övülmüş değildir (Nazmi, 1921: 21/8-9).

Devamla bir toplumun eşrafı ile daha düşük sınıfları arasındaki durumu Buhari’de kaydedilen bir hadis çevresinde açıklar:

“**sizler ancak zayıflarınız nedeniyle yardım olunur ve rızıklanırsınız**” (Nazmi, 1921:22/10). Yazar bu hadisi zengin/eşrafın işlerini ve rızıklarını, yardım gördüğü işçi ve hizmetliler sayesinde elde ettikleri biçiminde yorumlar. Toplumun eşraf, esnaf, köylü birlikte yaşayabileceği, özellikle “halk babası” olarak adlandırdığı eşrafın, zorbalıktan uzak ve koruyup kollayıcı, ön açıcı olması gerektiğini belirtir. Eşraf ve hükümet memurlarının halkın sadık hizmetkarları olduğunu ifade eden yazar, yukarıdaki hadisle “gadr ve gururun (kibir) kaldırıldığını” vurgular.

Diğer yandan “siyasi ve idari mücadelelerin tek yöntemi” olarak nitelediği “**terakki**” amacını vurgulayan yazar, İslam unsurlarının, iktisadi önlemlerle refaha ulaşması ve meşru bir biçimde zengin olabilecekleri araçlara sahip olması gerektiğini, Müslümanların gerçekte tembel olmadığını ancak tarım, ticaret ve sanayide karlı işler yapamadığını, getirisi düşük ve yorucu işlerle uğraştığını kaydeder. Bu durumun müsebbibi olarak önceki hükümetleri işaret eder ve milletin maddi-manevi durumuyla ilgilenilmediğini, memur yetiştirmekten ibaret bir politikayla iktisadi ve toplumsal ilimlerden haberdar ve deneyimli insan yetiştirilmediğini ileri sürer. Toplumun dertleri, sorunları okullarda öğretilmezdi diyerek müfredatın tümüyle soyut bilgilerden ibaret olduğu tespitinde bulunur. Oysa bir toplumun ortak yararlar etrafında bir araya gelerek bir bağ kurmasının zaruri olduğunu belirtir ve Arapların İslam öncesi kabilecilik bağıyla gurur duyduklarını, fakat yine bu nedenle ayrılıklara düştüklerini, İslam geldikten sonra ise inanç birliği ve kardeşliği kurulduğunu, bu kardeşlik bağı ile kabile, renk, servet, statü farklılıklarının birer üstünlük sebebi sayılmaktan çıkarıldığını ifade eder (Nazmi, 1921:23-24)..

Devamla Hakim-i Tirmizi’den servet ve varlık karşısında insanın ideal tutumunun “büyüklenmemek, zorbalık yapmamak ve haddini bilmek, Allah’ı ve ahireti unutarak arzu ve hırslarına esir olmamak” olduğunu anlatan birkaç hadise yer verilir (Nazmi, 1921:25/11).

Bu arada peygamberin “**Allah’ım senden zenginlik isterim**” dediği, bir diğer hadisinde “**Allah’ım fakirlikten ve darlıktan, zilletten, zulmetmekten ve zulme uğramaktan sana sığınırım**” diye dua ettiği kaydedilir. Yine Buhari’den peygamberin çoğunlukla “**Allah’ım bize dünyada ve ahirette iyilik ver, bizi ateş azabından koru**” şeklinde dua ettiği nakledilir (Nazmi, 1921:26/12-14).

“**Sizin en hayırlınız ne ahireti için dünyasını ne de dünyası için ahiretini terketmeyendir**” (Nazmi, 1921:27/15) hadisine yer veren yazar, dünyanın sonu tabii ki ahirettir, ancak ahireti kazanacağım diye dünyadan el çekip insanlara yük olmak ve kendisini halka besletmek doğru değildir biçiminde açıklar. Dünyaya dalıp ona tapmak ahirette vahim bir sonuca götürürken dünya hayatıyla ilgili vesilelere sarılarak gayret sarf etmekten de geri durmayarak bir dengeyi korumak gerektiğini belirtir. Millet olarak varlık ve bekanın sağlanabilmesi için “bu iki hayatı birleştirmek tüm Müslümanlara farzdır” diyen yazarımız “iğneden ipliğe kadar ecnebilere

muhtaç olduğumuzu gözönüne getirmeli ve biz de yaparız diye sa'y meydanına atılmalı" uyarısında bulunur ve yabancılara muhtaçlıktan kurtulmak için mertlik ve mücadeleye çağırır (Nazmi, 1921: 28).

2.3. Şükürle Nankörlük Arasında Zenginlik ve Zenginlerle İlişki

Bir hadiste "Allah sana mal verdiğinde üzerinde görünsün. Allah nimetinin eserini kulunun üzerinde güzel (iyi) olarak görmeyi sever. Halinden memnuniyetsiz (şikâyet edip duran) ve varken mahrum gibi gösterenleri ise sevmez" buyurulduğu kaydedilir. Varlık ve imkân sahibi olmanın bir lütuf olduğu ancak daha önce de bahsi geçtiği üzere insanın nimetin sahibi olan Allah'tan habersiz ve nankör davranmaması gerektiği, meşru yollarla elde ettiği malından yoksulların, muhtaçların payını ayırması ve büyüklenmeyerek servet sahibi olması bir kusur değil bilakis Allah'ın nimetini ve izlerini kulunda görmesi bakımından güzel bir haldir. Nimete rağmen yokmuş gibi sızlanmak, şikâyet etmek (şükretmemek) ise aksine yerilmiştir (Nazmi, 1921:28/16).

Bir başka hadiste "**zenginlere gidişi azaltın. Onlarla ilişkilerinizin seyrek olması (üzerinizdeki) nimetleri küçümsememeye sebeptir**" (Nazmi, 1921:28/17). Burada da sahip olunan az ya da çok maddi imkânların kıymetini bilmenin ve madden daha aşağı durumdaki bir insanın zenginlerle sıkı ilişkilerden dolayı onların her durumlarına vakıf olması ve giderek kendi elindeki imkânları azımsayarak küçük görmesi muhtemeldir. Yazarımız, bu ilahi nimetleri küçük görme halinin eldekilerin de yitirilmesine sebep olabileceğine dikkat çeker.

Yine bu doğrultuda "**şükürü eda edilen az malın, (şükrüne) güç yetirilemeyecek çok maldan daha hayırlı olduğu**" hadisi kaydedilir (Nazmi, 1921:29/18).

Akıl nimetinin değerine işaret eden bir hadiste de "**Allah kulundan nimetini kaldırmak istediğinde öncelikle onun aklını giderir**" buyurulmuştur ki (Nazmi, 1921:29-30/19) yazar, meşhur mutasavvıf Muhyiddin-i Arabi'nin Fütuhât eserinden bir menkıbeyle bu hususu anlatır. Öncekilerden bir hükümdarın nedimlerine kimi idareci yapmalı sorusuna "akıllı olanı" cevabını aldığını, zira akıllı olanın hisleri ve keyfine uymayacağını, alimse ilmiyle değilse alimlere danışarak hüküm vereceğini belirtir.

2.4. İktisad, Tedbir ve Tasarruf

Bir hadiste "**üç şey insana kurtuluş getirir ki bunlar; gizli-açık Allah'tan sakınmak, zenginlik ve fakirlikte orta yol, hoşnut veya öfkeli iken adalet**" denmiş ve harcamada cimrilik ve israfla uçlara savrulmamak gerektiği bildirilmiştir (Nazmi, 1921:30/20).

Bir başka hadiste "**tedbir geçimin, sevgi aklın yarısıdır. Endişeli (gamlı gençlik) ihtiyarlığın yarısı (nı katetmiş), ailesinin azlığı iki olaylığın (dünya ve ahiret) biridir**" beyanını yazarımız, bakım ve geçim telaşına düşeceği kimsesi az olanın ya da kendinden ibaret olanın kolaylık ve zenginlik sahibi olduğu biçiminde yorumlar (Nazmi, 1921:30/21).

Bir hadiste "**iktisad edenin (ortayollu ve tedbirli davranan) muhtaç duruma düşmeyeceği**" haber verilir (Nazmi, 1921: 35/25). Yazar devamında israfı; "şer' ve aklın hilafına akçe sarf etmek" olarak tanımlar. Lazımı terk ile elzemin tedarikinde bulunan (muktesid) kişinin Allah katında sevgili olduğunu belirtir. Yani yazar bu kişileri, **en gerekli** olanı sağlayarak **gerekliyi** bırakanlar biçiminde yorumlar. Cimrilik ile israf arasında orta yolu tutmak gerektiği, ayrıca nimetin değerinin elden gidince anlaşılacağını hatırlatır.

Enes b. Malik rivayetiyle Peygamber buyurur ki; **“istihare eden (hayırlısını isteyen) kaybetmez, istişare eden (danışan) pişman olmaz, iktisad eden (dengeli harcayan) yoksul düşmez”**. Bir diğer hadisinde denge yolu tutmak gereğini, dinde (ibadette) aşırılığa yönelen kimseye dinin galip geleceğini (kendi gücünün yetmeyeceğini) beyan eder. Bu denge, yalnızca iktisadi-mali meseleler veya ibadetler için değil genel olarak hal ve davranışlar için de tavsiye edilmiştir. **“teenni ve itidalin ve güzel görünümlü olmanın peygamberliğin yirmi dört parçasından bir parça olduğu”** bir hadiste kaydedilmiştir (Nazmi, 1921: 35/26-28).

Hz. Aişe'den rivayetle peygamberin **“temiz (helal) kazanana, orta yolluharcayana ve ihtiyaç zamanı için önden hazırlık yapana Allah merhamet etsin”** sözüyle tedbir ve tasarrufa dikkat çekilmiştir (Nazmi, 1921:36/29).

Tasarruf kavramı üzerinde duran yazar, bir milletin servet üretebilmek için ticaret ve sanayiye sermaye yatırarak sermaye biriktirmesinin önemine işaret eder. Bunun bireysel ve toplumsal bir görev olduğunu belirtir. Bugün çalışma güç ve imkânı olanların güvenlik (önlem) amacıyla bir bölüm servetlerini saklamaya mecbur olduklarını, aileleri için ölümleri sonrası bir birikim oluşturduklarını belirtir. İnsanların servet ve konumlarının uygun olmadığı harcamalardan kaçınmaları ve milletçe bu tür birikimleri (tasarruf) artırmak gerektiğini kaydeder (Nazmi, 1921: 36).

2.5. Cimrilik ve İsrâf

Cimrilerin servetlerini sermaye olarak kullanmayı saklamaları, ailelerini ve toplumu yoksunluğa götürür. Cimrilik bir tür hastalık olarak nitelenir. Yazar gömülemekle tasarruf arasındaki farkı ortaya koymaya çalışır (Nazmi, 1921: 37-38).

Serveti boş yere tüketmenin de cimrilik gibi yanlış bir tutum olduğu belirtilir. Hatta müsrifliğin toplum için cimrilikten daha zararlı olduğu, oysa o servetin ticaret ve sanayiye aktarılması halinde daima korunarak artacağı anlatılır. Adam Smith'in bir sözüne atıfla **“müsrif, bir milletin düşmanı, her tasarruf sahibi ise milletin nimet üretenidir”** denmektedir (Nazmi, 1921: 38).

Yazar insan ihtiyaçlarının çeşitlenip genişlemesini medeniyetin imarı için gerekli görürken, insanın tasarruflarıyla bu ihtiyaçlarını görmesinin doğal olduğunu ancak daha yüksek bir hayat düzeyi için tasarruf fazlasının gerekliliğine dikkat çeker. İsrâf ve tüketimde sınır tanımamanın bireysel ve toplumsal zararlara yol açacağını, böyle bir milletin ürünlerini tüketerek borçlanacağını, ihracat yapamayacağını, giderlerini karşılamak için çokça vergi koyacağını ifade eder. Bu sefahat halinin ahlaki bozulmayı da beraberinde getireceği, cimrilik, hırsızlık, hıyanet, yalancı şahitlik ve yemin, hırsızlık, cinayet, türlü günahlar ve kaos üreteceğini belirtir (Nazmi, 1921: 39).

Burada yazar **“Amerika’da israfa karşı mücadele”** başlığı altında Figaro gazetesinden **“tasarruf propagandası”** adlı bir makaleyi özetleyerek Türk toplumu için örnek gösterir. Amerika’da lüks ve yüksek harcamada bulunan kesimin zenginlerden çok halkın emekçi kesimleri arasında görüldüğünü kaydeder. Örneğin bir mağaza çalışanı genç kadının ücretinin büyük kısmını giyim-kuşama ayırdığını söyler. Birçok genç çalışanın haftalıklarını gece eğlencelerinde tükettiğini, bu konunun eğitimci, sosyolog ve iş adamlarını endişelendirdiğini ve bunların çeşitli araçları kullanarak tasarruf ve iktisada yöneltici propagandalar için çalıştıklarını aktarır. Bu doğrultuda makaleler, broşürler hazırlandığını, hatta tasarruf düşüncesinin temsilcilerinden Benjamin Franklin’in doğum yıldönümlerinde tüm Amerikan

okullarında bu konuda konferans ve etkinlikler düzenlendiğini belirtir. En yararlı propagandaların okullarda gerçekleştiğini kaydeden yazarımız bu okullarda açılan tasarruf sandıkları uygulamasını örnek vererek Eğitim Bakanlığı gözetiminde 1919-1920 yılında 462 bin öğrencinin bu sandıklarla biriktirdiği 2.800.000 dolar meblağın giderek arttığı bilgisini aktarır (Nazmi, 1921: 40).

Devamla bu açıklamalardan milletçe ders almak gerektiğini ifade eden yazar, toplumu yanıltan bir diğer tutkuya işaret eder ki bu da modadır. Milyonlarca liramızı ziyan eden bu tutkunun özellikle düğünlerde yapılan gösterişçi tüketim harcamalarında görülebileceğini belirtir. **Moda** başlığı açtığı bu bölümde yazarımız, doğunun kendine ait güzelliklerin farkına varamadığına ve batıya benzeme çabası içinde benliğini kaybetme tehdidi ile karşı karşıya kaldığına dikkatimizi çeker. Batının kendi güzelliklerini takdir ettiğini, ancak bizim giysilerimizin kendi ruhumuzu temsil ettiğini ve fakat tümüyle batıyı taklit etmekten ibaret olan bu gidişle övünecek kendi modamızın (!) bir değeri kalmayacağını söyler. Turkuvaz adlı giysimizin ne yazık ki bizden önce batılılar tarafından farkedildiğini belirtir ve Trabzon'un narın iplikli bürümcekleri, Musul'un müslinleri vb. ülkemiz sanat örneklerini hatırlatarak değerlerinin bilinmediğinden şikayet eder. İpek ve keten kumaşlarımız dururken batının pamuklu ürünlerinin dahi gözümüze şirin geldiğini, annelerimizin beceriyle işledikleri meşin, iğne işleri, kasnaklar vb. beğenmediğimizi, ince, emek ve sabır gerektiren bu orijinal ürünlerin birer antikaya dönüştüklerini anlatan yazar, Avrupalıların eline geçip de tekrar bize işlenerek/tıraşlanarak gelen kendi ürünlerimizi hayranlıkla karşıladığımızı belirtir (Nazmi, 1921: 41-42).

2.6. Terakkinin Bir Gereği Olarak Muhabbet ve Kardeşlik

Yazar bu bölümde "Muhabbet-Medeniyet" başlığı altında Mustafa Rahmi Bey- İzmir (kenar) notuyla **Avamil-i Terakki** (Terakkinin Sebepleri) adlı yazıdan alıntı yapmaktadır. Burada gelişme/medenileşme ideali ile kardeşlik ve sevgi bağları arasında ilgi kurmaktadır. Kur'an'da "müminler kardeşler" buyrulur ki millet olmanın esası, kardeş gibi birbirini sevmeye dayanır. Aksi olanlara millet değil insan sürüleri denir.

Yazar, Türk milletini "vatanlarını cennet haline getirmek için bir kanun-u tekamül takibeden ve yekdiğerini kardeş gibi seven müttehid bir kitle-i beşer" olarak tarif eder. Gerçek bir millet bu muhabbet bağı sebebi ile tüccarsa alışverişini düzgün yapar, memursa görevlerinde titiz olur. Biz millet olarak yoksula-öksüze yardım için koşarız diyen yazar milletlerin gelişmesinde rol oynayan faktörlerin kimi sosyologlarca iklim ve ırk özellikleri, kimilerince de din, eğitim, felsefe, hukuk, iktisat ve politika gibi manevi sebeplere bağlandığını kaydettikten sonra hepsinin pay sahibi olduğu görüşünü dile getirir. 1909 yılında Cenevre'de gerçekleştirilen bir konferansta bir batılı profesörün söylediklerinden bahsederken, İslam ve Türk filozoflarının ilim, felsefe ve ahlak alanlarına katkılarını, Farabi, Gazzali, Yusuf Has Hacib örnekleriyle ve övgüyle anlattığını nakleder. Medeniyetin temelini oluşturan ve yükselişini sağlayan, ilim ve ahlakın yükselişinde başlıca sebebin millet fertlerinin birbirine sevgi ve kardeşliği olduğunu belirtir (Nazmi, 1921: 31-32).

Diğer bazı hadis rivayetlerinde "Allah'a imandan sonra işlerin en üstünü, insanları sevmek", "akıl (olgunluğunun) başı muhabbettir", "...insanlara sevgi beslemektir" gibi ifadelere dikkat çektikten sonra dedelerimizin bu hissiyatla büyük medeniyetler kurduklarını, şimdi ise cehaletin kara dumanlarının etrafı kapladığı, yeniden bunu başarabilmenin cehalete savaş açmak, ilim ve fikir gayreti ile mümkün olabileceğini, bunun da ancak sevgi ve kardeşlik

ikliminde olabileceğini vurgular. İnsanların birbirlerine sevgi ve kardeşlik içinde yaklaşmaları hayatı da kolaylaştırır ve iyileştirir, aksi ise hayatı zora sokar. Sevme yeteneğini yitiren insanın mutsuz olacağını, tartışma, kavga, gıybet, suçlama vb. tutumlarla, insanları aşağılayarak iyilikleri-güzellikleri göremeyeceğini anlatırken kin ve nefretin kötülüğünü belirtir (Nazmi, 1921:32/22-23). Yazar bu devirde Müslümanlar arasında sevgi bağlarının zayıflığından şikayetle Muhyiddin-i Arabi'den menkıbeler naklederek ibretler almaya davet eder (Nazmi, 1921: 33).

2.7. İnsanın Servet ve Dünya İle Doğru İlişkisi

Servet ve yaratılışça içinde bulunduğu hal ne olursa olsun insanı varlık sebebinden şükür ve kanaatten uzaklaştırmamalıdır. Aksi halde insan nimetler karşısında azımsayıcı/küçümseyici bir tavır, başkalarına haset ve doymaz bir hırs tuzağına düşer ki aşağıda aktarılan peygamber sözleri bunlara işaret eder:

“sizden biriniz Allah’ın mal ve yaratılışça kendisinden fazla verdiklerine baktığı zaman (dönüp) kendisinden daha düşük olana baksın” (bir diğerinde devamında -içinde bulunduğunuz nimetleri küçümsersiniz-denmekte).

Yazar bu hadisleri açıklarken güzel işler ve insanlık bakımından sizden üstün olanlara bakmanın gereğini hatırlatır ve insan için mutluluğun türlerini sıralar.

Bedensel mutluluk: sağlık, güzellik, refah ve uzun ömür

Kişisel mutluluk: zeka yüksekliği, bilgelik, iffet, cesaret vb.

Dış mutluluk: değerli evlat sahibi olmak, güçlü ve fazla dostlara sahip olmak, etkili söz ve toplumun muhabbet ve saygısını kazanma.

Burada okuyucu maddi-fiziki varlık sahibi olmayı aşan bir mutluluk kavrayışına davet edilir (Nazmi, 1921:42/30-31). Ayrıca insanın yaratılışça hırs ve arzularının doyumsuzluğu gerçeği hadislerle anlatılır:

Enes b. Malik rivayet ettiği üç hadiste

“ademoğlunun bir vadi dolusu altını olsa, ikincisini, üçüncüsünü ister. Hırs ve tama sahibidir. Gözünü toprak doyurur (bu durumu fark ederek) tevbe edeni Allah bağışlar”

“iki tür hırs doymaz; ilim isteği ve dünya isteği (bunların sonu gelmez)”

“insan yaşlanır, iki şey yaşlanmaz; hırs ve tul-u emel (arzuların bitimsizliği) buyrulur (Nazmi, 1921:43-44/32-34).

Varlık ve nimetler içinde bulunan insanın Allah’ı anmayı unutmaması ve isyan etmesi halinde Allah’ın da o kimseyi terk edeceğini ifade eden bir diğer hadisle, aslında Allah/ varlık/insan ilişkilerinde konunun özü dile getirilmiş olur. Allah’ı anmak, insanın eşya ile kuracağı ilişki bağlamında Allah’a ve kullarına karşı maddi-ahlaki sorumluluklarını da içerecektir (Nazmi, 1921:44/35).

Dünya hayatının ve içindekilerin kalıcı ve sürekli olan ahirete ulaştırıcı (ve ebedi bir mutluluğa ileten) bir araç olduğu, geçici niteliğine rağmen değer ve önem taşıdığı gözardı edilmemelidir. Dünyada statü, servet, geniş aile-çevre, güzel görünüş vb. ile üstünlük elde edebilen insanın ahirette ancak Allah’tan sakınma ve yakın bir inanış-yaşayış (sonucu) ile üstünlük elde

edebileceği belirtilir (Nazmi, 1921:44/36). Dünya ile olan ilişkilerinde insanın, sınırları (kendisinin ve dünyanın sınırlılığı) unutmadan hayat sürmesi ve ahirete hazırlayan mekân olması bakımından son derece önemli olduğu hatırlatılır:

“insan hayatının konak yerleri vardır (çocukluk, gençlik, yaşlılık). Bir son nokta vardır ki oraya hazırlıklı gidiniz. Mü’min iki korku arasında; geçmiş hayatı ve gelecek (kalan) hayatını bilemez (Allah, kişiye yaşadıkları hakkında lütuf mu ceza mı hükmedecek bilemez. Geleceği için de böyledir). O halde dünyada iken ahireti için, gençken yaşlılık için ve ölüm öncesi henüz yaşarken (hazırlıklı olmalı). Muhammed’in canı elinde olan Allah’a yemin olsun ki öldükten sonra ceza/azaptan kurtuluş imkânı olmaz. Dünyadan sonra bir yurt var ki o da ya cennet ya da cehennemdir!” (Nazmi, 1921:44-45/37).

Yazar, yine bu yönde peygamberin ilk Cuma hutbesinden bahseden yazar, ölüm öncesi tevbe ve hayırlı-güzel işlerle ahirete hazırlık uyarı ve öğütlerini içeren bir metni paylaşır. Dünyanın anlam ve değeri hususunda **“dünya ne güzel binektir ki ona binin, sizi ahirete ulaştırın”** hadisini ve ardından **“dünyaya sövmeyiniz. O dünya mü’minin ne güzel bineğidir, o sayede hayra erişir ve onunla şerden kurtulur...”** ve **“dünyaya lanet etmeyin. Bu durumda dünya (der ki); (bize) düşkünlüğünden dolayı isyan edene Allah da lanet etsin”** hadislerini aktarır (Nazmi, 1921: 46).

Serveti nedeniyle insanları aşağılamayı yeren (Nazmi, 1921:48/40), zenginliğin çok mala sahip olmak anlamına gelmediğini bildiren hadislerle devam eder:

(Ebu Hureyre’den rivayetle) **“zenginlik mal çokluğu değildir, zenginlik, kalbin zenginliğidir”** (Nazmi, 1921:48/41). Yani çok servet sahibi olmak fakirliğe mani değildir. Hırs ve tamah halk nazarında zengini hakir kılabilir, zengin yürekli bir yoksul ise saygıya değer görülür.

“Allah müttaki (Allah’tan sakınan), zengin, şefkatli (yumuşak huylu) kulunu sever” (Nazmi, 1921: 48) hadisiyle zengin olmanın başlı başına bir değere işaret etmediği, kulluk haddini bilmek ve ahlaklı insan olabilmekle beraber özel bir değer kazanacağına işaret edilir.

2.8. Servet ve Dini/Milli Mücadelede Yeri

Birey düzeyinde kişinin mal ve servet edinmesinin dinini yaşaması yolunda yardımcı ve destek olacağı, insanın bir yıllık geçim hazırlığının dininde **“ne güzel bir yardımcı”** olduğu ve dolayısıyla caiz görüldüğüne dair hadislere yer verilir (Nazmi, 1921:52/44). Yine **“Salih (iyi) bir insan için salih (helal) bir malın ne güzel”** olduğunu söyleyen hadisle (Nazmi, 1921:52/45) mali imkânın dini yaşamada insana kolaylaştırıcı olduğu ve hatta ahir zamanda ancak mal/servetle (dirhem ve dinarlarla) din ve dünyasını kurtarabileceğine dikkat çekilmektedir (Nazmi, 1921: 51).

Toplumsal düzeyde Müslümanların, diğer milletlerin insaflarına ümit bağlamamaları gerektiği, **onlara yetişmek ve yaptıklarını yapmaktan başka çare olmadığı**, iktisaden kalkınma gayreti içinde olmanın şart olduğu, aksi halde esaret ve zillete düşmekten kurtulma imkânı olmadığı belirtilir.

İlk halife Ebubekir’in Halid b. Velid’i Yemame’ye savaşa gönderirken **“seninle nasıl savaşılırsa sen de aynısıyla karşılık ver; kılıca kılıçla mızrağa mızrakla”** sözüne dayanarak yazarımız, bu emrin savaş aletlerinden ibaret olmayıp ilim, sanat, ticaret ve

iktisadiyatta benzer bir mücadelenin gerekliliğine işaret olarak yorumlar. Bu bağlamda tüm milli menfaat fırsatlarını birer ganimet bilerek değerlendirmek gerektiğini, sözü etkili, gücü şiddetli ve silahlı yeni olanın zafere ulaşacağını belirtir. Japon milletinin önce içişlerini düzelterek ülkelerini koruyacak araçları elde edince, medeniyette ileri gitmeleri ile Avrupa'ya güçlü bir devlet olduklarını kabul ettirdiklerini, çıkarlarını Avrupa çıkarlarıyla buluşturduklarını anlatır.

Müslümanların Kur'an gibi bir yol gösterici ellerinde iken "düşman için gücünüz yettiğince kuvvet hazırlayın" ayeti muvacehesinde bu hakikati çoktan anlaması gerektiği, akli-bedeni yeteneklerini güç hazırlamaya yönlendirebilseler, tasavvur edilemez seviyelere erişebilecekleri ileri sürülür (Nazmi, 1921: 50).

Güç kavramını Avrupa üzerinden tanımlayan yazar, gücün dayandığı esasları **ilim, edep, ticaret, sanat, adalet ve din** olarak sıralar. Avrupa bu silahları kullanarak kalkınmasında özellikle dinden güçlü bir destek almıştır. Papazlar ve cemiyetler ülkelerin imarında silah ve askerin yapamayacağı kültürel hizmet motivasyonunu sağlamışlar.

Yazar "Müslümanlar yukarıda sayılan dayanaklarla birlikte üretmeye yeterli çabayı göstermezlerse ilahi kitaba karşı gelmiş olurlar ve Avrupalılarla da anlaşamazlar" der. Burada Avrupalılarla anlaşma "işgal ve sömürge olmaktan kurtulabilecek güç dengesini sağlama" anlamına gelir. Daha önce bireysel planda sözü edilen servet-din ilişkisi toplumsal planda tekrar vurgulanır ve dini/istiklali koruyabilmenin silah elde edebilmekle, bunun da para ve servetle mümkün olabileceği biçiminde yorumlanır (Nazmi, 1921: 51-52):

"ümmetim üzerine öyle bir zaman gelecektir ki din ve dünya işlerini koruyabilmesi (tutabilmesi) için dirhem ve dinara (maddi varlığa) ihtiyaç duyacaktır".

Bu noktada yazar her ne kadar din, ahlak, adalet ve ilim dayanaklarına vurgu yapıyor ve iddialarına destek olarak bazı hadislerle yer veriyor ise de medeniyetin inşa ve devamı için maddi güç ve araçlara yüklediği öncelikli değeri batı örneği üzerinden vurgulamaktan geri durmuyor. Bunu uzun bir yenilgiler/kayıplar döneminin etkilerinin sürdüğü ilgili koşullar içinde değerlendirmek uygun olacaktır kanaatindeyiz.

3. İKİNCİ KİTAP: İSLAM'DA TESE'ÜL YOKDUR

Bu kısımda yine Ahmed Nazmi imzasıyla "Emraz-ı İctimaiyyemize Deva Külliyyatından" dördüncü kitap olarak kayda geçmiş olan "İslam'da Tese'ül (dilebnme/ dilencilik) Yokdur" adıyla 56 hadis-i şerifin derlendiği ve dilenmek, yoksulluk, çalışmak ve tevekkül gibi konuların ele alınarak yorumlandığı diğer eseri değerlendireceğiz. Eserin İstanbul Amedi Matbaası tarafından 1343 (1924) tarihinde basıldığı görülmektedir.

Kitabın mukaddimesinde bir ülkenin iktisaden çalışmaması, halkını kar ve kazanca yöneltememesi, yollarını, sanayi ve tarımını yenileyerek geliştirememesi ve hazırda para vermesi halinde yoksullaşarak dilenmeye mahkum olacağı ifade edilmektedir. Bu yoksullaşma halinin ahlaki çöküşe ve toplumsal asayişin bozulmasına yol açacağını belirten yazar, yoksullukla ahlaksızlık arasında bir nedensellik ilişkisi kurmaktadır (Nazmi, 1924: 2). Devamla devletin bu durumun önüne geçebilmek için işsizlere iş bulma konusunda çalışmasının önemini Fransa örneği ile (hükümetin bütçesine yıllık 5 milyon lira kaldırım masrafı koyduğunu, kaldırımlar bozulmasa da bir kusur ve bahane ile işsizleri istihdam ettiğini) anlatır.

3.1. İsrâf, Gösterişçi Tüketim ve Talepkarlık

Buhari’de kaydedilen ve Muğire b. Şu’be rivayetiyle yer alan bir hadiste “**Allah sizin için üç şeyi hoş görmez: dedikodu, malın ziyan edilmesi ve çok sormak/istemek**” denmektedir.

Hadisin yorumunda işsizliğin kişinin ahlak ve mizacı üzerinde olumsuz etkilerde bulunan bir sorun olduğu, çalışıp ekmek parası kazanamayan veya iş bulmayanların vakitlerini dedikodu ile geçirecekleri, tembelliğe, tartışma ve ayrılıklara, suça yöneleceği vurgulanır (Nazmi, 1924: 3/1).

Malı israf ederek korumamak, yararlanmamak, ehli dışındakilere teslim etmek ve günahlara harcamak gibi yollar malın ziyanı anlamına gelir. Böyle davranan kişi ve toplumlar yoksulluğa düşer, istemeyi alışkanlık edinirler. Yazar, “bizler servet kaynaklarımızın değerini bilmediğimiz için iğneden ipliğe her şeyi dışarıdan istiyoruz. Paramız dışarı akıyor ve yoksullaşıyoruz” dedikten sonra zenginliğin bela ve imtihanlarına da dikkat çeker. Ancak her durumda iktisada riayetinin milletin kurtuluş ve başarısı için gerekli olduğunu belirtir.

Giderini gelirine uyduramayanın perişan olacağını, gücüne göre değil şan-şöhret arzusuyla yapılan mevcut harcamaların ülkeyi daha da yoksullaştıracaklarını hatırlatır.

Gereksiz harcamaların öncelikle içki-yemek ikinci olarak giyim-kuşam ve özellikle düğün-dernek gibi alanlara yöneldiğini, ülkenin neresinde olursa olsun eline toplu para geçenlerin İstanbul’a akın ederek varlıklarını burada düşüncesizce tükettiklerini, bu şehirde yaşayanların da farklı davranmadıklarını kaydeder. Bu çeşit “vur patlasın çal oynasın” tavrının ahlaki duygu ve toplumsal duyarlılıkların zayıflaması yanında cehaletten kaynaklandığını ifade eder (Nazmi, 1924: 4).

Yazarın içki tüketiminin yüksek ailelerin kadınları arasında çağdaş (medeni) ülkelerdekinden daha yüksek ve bu durumun anlaşılabilir olduğu tespiti dikkat çekicidir. Düşmanın bundan memnun olduğu, dikkatlerini bir zamanlar ahlakımıza yöneltirken şimdilerde bu halimizin konuşulduğundan şikâyet eder. Paramızın bu tür zararlı alanlara harcadığını belirten yazarımız, paramızın değerine ilişkin bir örnek ve öneriyle konuyu ele alır. Dünya savaşı sırasında Belçika parasının da bizimki gibi değer kaybettiğini, Fransız parasının yarı değerinde olduğunu ancak parasına değer kazandırabilmek için özel bazı girişimlerde bulunduğunu belirtir. Bu ülke “(Belçika) frankı yükseltme cemiyeti” oluşturarak çeşitli ilanlar düzenlediğini kaydeder. Bu ilanlarda;

“Yolcu dur! Burası Belçika’dır. Vatanın sana şöyle diyor: Eğer memleketini kurtarmak istersen, onunla birlikte mahvolmak istemezsen çalış, tasarruf et, hiç israfta bulunma! Yabancı malları yerine yerli malını tercih et!” ifadelerinin yer aldığını, bu malların ülkenin her tarafına dağıtıldığını, iktisadi yükselişi görev bilen halkın, parasının değerini yükseltmeyi başardığını anlatır (Nazmi, 1924: 5).

Çok sormak (kesret-i sual) sözünün gereksiz konuşmak, yersiz sormak anlamlarına yer verdikten sonra aynı sözün, çok istemek (talepkarlık/dilenmek) anlamına işaret eden yazar, bunun kötü bir tutum olduğunu ancak hayatı korumak için zaruret halinde izin verildiğini ifade eder.

Halk dilinde tembel ya da dilencilikle bir iki lokma için dolaşan kimse anlamında kullanılan “miskin” kavramını Buhari’den bir hadisle aktaran yazar, bu kavramın esasında günlük

ihtiyacını temin edemeyen ve fakat halktan bir talepte bulunmadığı için durumu bilinmeyen kimseleri ifade ettiğini belirtir. Bu kimselerin yetimlere benzediğini, yakarışlarının Allah'a olduğunu, durumu iyi iken bir sebeple yoksul düşen bazılarının da buna örnek verilebileceğini kaydeder. Bunlar yardıma layık kimseler olup hakarete uğramaları Allah'ın gazabına sebep olur. Hz. Ömer'in daha önce çalışır durumdayken ihtiyarlayan bir Hristiyan sanatkara beytülmalinden tahsisat ayırdığını nakleder (Nazmi, 1924: 6-7/ 2-4). Halkı rahatsız etmeyen bu tür insanların araştırılması ve yardım edilmesi gerektiğini söyler.

3.2. Çalışmanın Anlamı, Değeri ve Özendirilmesi

Ebu Hureyre'den Buhari'de kaydedilen bir hadiste, kar ve kazanma yolunu terk ederek dilenmenin zillet olduğu belirtilir:

“nefsim elinde olana yemin ederim ki sizden birinizin ipini alarak sırtında odun taşınması ve onu satarak geçinmesi, dilenmesinden-ki istediği ister verilsin isterse verilmesin- daha hayırlıdır”.

Yazar, tüketicilikten üreticiliğe, tembellikten çalışmaya teşvik olduğunu belirtir (Nazmi, 1924: 8/5). Dilenci istediğini alırsa minnet altında kalarak, alamazsa hem dilencilik zilleti hem de yoksun kalışı nedeniyle nahoş bir durum yaşamış olur.

Arap yarımadasında sermaye bularak ticaret ve esnafılık yapabilenler olduğunu, imkânı olmayanların ise en basit iş olarak odun satıcılığı yaptığını kaydeden yazarımız, yeni zamanlardan söz ederek dünya savaşı sonrasında Avrupa'da işini kaybeden büyük girişimcilerin daha küçük işlere yönelerek çabaladıklarını, İstanbul'a gelen Rus göçmenlerin benzer bir gayret içinde olduklarını belirtir. Namuslu ve meşru hiçbir işin kötü olmadığını, ocak süpüren, lağım temizleyen kimselerin de bu bakımdan övgü ve saygıya değer olduklarını kaydeder. İnsanların küçük girişimlerle yola çıkıp zamanla işlerini büyüttüklerine dair sanayi ve ticaret tarihinde sayısız örnekler olduğunu ifade eder (Nazmi, 1924: 9).

Dönem içinde yaşanan mübadele sonrası taş ustası, dülger, marangoz, terzi, kuyumcu gibi meslek sahibi gayrimüslimler ülkeden gidince yerlerinin doldurulamadığından söz eden yazar, bazı cahillerin “gavur sanatı” diyerek engelledikleri bu mesleklerin gavuru-Müslümanı olmaz eleştirisini yapar. Gerçek Müslümanın ise işini dindaşına gördürmesi gerektiğini, çalışanın hem sevap hem de para kazanacağını ifade eder. Mübadele olayı bilindiği halde kahvehanelerde oturan veya boş gezen gençlerin bu sanatları öğrenmediğini, oysa ülke sanayiinin gelişmesi için bu sanatların öğrenilmesi gereğini vurgular. Kaynağı belirtilmeyen bir rivayetle Peygamberin **“kazanan (kasib) Allah'ın sevgilisidir”** dediğini aktararak okulların ve izlenen yöntemlerin üretici yetiştirmeye önem vermesi gerektiğini belirtir. Eskiden esnafın birbirine müşteri yönlendirdiğini ve dayanışma içinde olduğunu ancak şimdilerde birbirinin gözünü oyacak noktaya geldiğini sitemle kaydeder.

Ashabın, erken kalkıp çalışmaya koşan bir genç hakkında **“şu gencin gayreti Allah yolunda olsaydı ne güzel olurdu”** demesi üzerine peygamberin **“böyle söylemeyin! Bu genç ihtiyacını halka arz etmek yerine zilletten kurtulmak için veya zayıf-yaşlı ebeveyni için çalışıyorsa yine Allah içindir. Yok eğer servet kazanarak birilerine gösteriş için ise şeytan yolunda çalışıyor demektir”** buyurduğu kaydedilir (Nazmi, 1924: 11/6). Yazar bu noktada çalışmanın niyete tabi olduğunu, kendisi ve ailesini zaruretten kurtarmak amaçlı çalışmanın farz hükmünde olduğunu, hem dünya hem ahiret ödülüne ulaştıracağını ifade eder.

Devamla “**kazanan (kazanmak için çalışan) Allah’ın sevgilisidir**” hadisine ayrıca yer vererek tarım, ticaret, esnafılık gibi meşru alanlarda çalışmanın Allah’ın sevgisine layık olduğunu, Hz. Ali’den bir menkıbeyle anlatır (Nazmi, 1924: 11-12/7). Hz. Ali su çekip hurmalığını sulayınca bu haline itiraz edenlere “**insanlar çalışmaya utanç derler. Oysa ben derim ki utanç, dilenmek zilletindedir**”.

Konuyla ilişkin bir kavram olarak tevekkülü ele alan yazar, tevekkülün iradeyi terk değil gücü yettiğince gayret sarf etmek, gücünün tükendiği noktada durmak biçiminde tanımlar. Hz. Ömer’in “Ey insanlar! Çalışınız. Çünkü gökten altın-gümüş yağmaz” dediğini nakleder (Nazmi, 1924: 13). Tembel ve çalışmayan kimsenin hayvandan aşağı dereceye düşeceğini, çünkü hayvanın dahi gayreti olduğunu ifade ettikten sonra Hz. Ömer’den ve geçmiş alimlerden tembelliğin yerildiğine dair nakillerde bulunur. Hz. Ömer’in çalışmayı terkedene ve “**biz mütevekkiliz**” diyenlere “**siz müte’ekkilsiniz (yiyicisiniz)**” dediğini aktarır.

Kişinin kendisi ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak üzere çalışması, dilenmekten kaçınması ve ihtiyacını aşan kazançla hayır ve sadakada bulunması hakkında hadisler (Nazmi, 1924: 14-15/ 8-10) nakleden yazar, “**aile için yapılan harcamaların kıyamet günü kişinin tartısına ilk konacaklardan**” olacağı mealindeki hadisi kaydeder (Nazmi, 1924: 15/9).

Buhari’den aktararak talepkar bir sahabe olan Hakim b. Hızam’a peygamberin “**mal hoştur, tatlıdır. Kim ki bu malı verenden gönül arzusuyla alırsa malın bereketini bulur. Hırslıca alırsa bereketini bulamaz. Yalancı açlık hastalığına tutulur, yediği halde doymayan kimse gibi olur. Üstteki el alttaki elden hayırlıdır**” buyurduğu ve bundan sonra Hakim’in bir daha kimseden bir şey talep etmediği, hatta Hz. Ebubekir halife iken hazineden bir hisse ayırınca kabul etmediği, Hz. Ömer’den de almadığı halde zengin olarak vefat ettiği rivayet edilir (Nazmi, 1924: 17-18/ 11-13).

Buhari, Tirmizi, Ebu Davud’dan aktararak Medine halkı olan ensardan bazı kişilerin ihtiyaçlarını arz ettikleri peygamberden tekrar tekrar talepte bulunmaları üzerine, peygamber, ihtiyaçları için Allah’a yöneldiklerinde bir sebep yaratacağını, sabrın önemini, ihsana vesile olacağını beyan ederek sürekli isteyici tutuma karşı uyarır. Sabrı, “Allah’tan başkasına şikâyetten geri durmak” ve her türlü gayret ve dirence devam olarak açıklar (Nazmi, 1924: 9/14).

Yazarımız hadisten çıkarılacak sonuçları sıralarken isteyene tekraren verilebileceğini, ihtiyaç halinde istemenin caiz olduğunu ancak iffet ve zenginliğin esasen Allah’tan istenmesi gerektiğine dikkat çeker. İstemenin haram, mekruh ve helal kategorileri olduğunu belirtir. Muhtaç olmayana haram, bir günlük maişeti bulunan için mekruh ve zaruret halinde yakınları ve dostlarından ihtiyacı için isteyene ise helal olduğunu, talep etmeden gelen ikramın alınmasında bir sakınca olmadığını belirtir (Nazmi, 1924: 20).

Tembellik bir felaket olarak nitelenirken **çalışmak başarının garantisi midir?** Yazar bu soruya çalışmanın başarının tek vesilesi olmadığı cevabını verir. Tüm nimetlerin Allah’a ait olduğunu, çalışmanın bu nimetlere erişmenin bir vesilesi olduğunu ancak çalışmayı başarının tek ve mutlak sebebi gibi görmenin (amel-perestlik) diğer bir musibet olduğunu ifade eder. Batıların elde ettikleri refaha Allah’ın yarattıkları ile ulaştıkları gerçeğini unuttuklarını belirtir. Bu şeylerin faaliyetin mutlak eserleri olmadığını, hem faaliyetimizi hem de işlenecek her bir şeyi var edenin Allah olduğunu dolayısıyla yaratıcıya kulluk arz etmek gerektiğini hatırlatır.

Yazar dünya savaşı öncesinde Bursa’da ipek fabrikası açan bir kişinin, daha önce dağdan bayırdan çalı-çırpı toplayarak geçimlerini sağlayan kızları toplayarak fabrikasına aldığını, hem sanat öğrendiklerini hem de ailelerinin geçimini sağladıklarını tebessümle anlattığını bir anı olarak paylaşır. Bir diğer anekdotta birisinin faytonuyla yolculuk yaparken o kişinin “önümüze bir yabancı çıksa da, efendi bu faytondan in! bu kadar kurulma! Bu bizim hünerimizdir, ne zaman memleketinizde böyle fayton ve saire yapılırsa o zaman göğsünü gere gere gezebilirsin dese ne cevap veririm?” dediğini hikaye eder ve üretici olmanın satın almaktan (bir tür isteme eylemi) daha değerli olduğuna işaret eder (Nazmi, 1924: 21).

İslam’ın ilk devrelerinde Muaz b. Cebel’in peygamberle birlikte namaz kıldıktan sonra kavmine giderek imamlık yapıp namaza alıştırdığı anlatılır. Bir yatsı namazında Muaz, cemaatine Bakara suresi (gibi uzun bir sure) okuyunca cemaatten birinin dayanamayıp ayrılarak kendi başına namaz kılması üzerine Muaz’ın bu kişi için münafık dediği ve bu durumu peygambere şikayet eden adamın “kendilerinin amele olduklarını, akşama kadar deveyle su taşıyıp yorulduklarını” aktarınca peygamberin “Ey Muaz. Fitne mi uyandırıyor sun. Uzun okuyacağına ve’ş-Şemsi ve sebbih-isme Rabbike-l a’la (gibi kısa sureler) ile namazı kıldırmasını, zira cemaat içinde hasta, ihtiyar, yorgun, işi olanlar vardır” dediği kaydedilir (Nazmi, 1924: 42/34).

Abdurrahman b. Avf- ki sahabe içinde varlıklı bir tüccar olmasıyla bilinir-Medine’ye hicret eden muhacirlerdendir. Muhacir ve ensar ikişer ikişer kardeş ilan edilince, kendisi Sa’d b. Rebi’ ile kardeş sayılmış, Sa’d ona zengin olduğunu, malının yarısını, eşlerinden de dilediğini boşayarak kendisiyle evlendireceğini söyleyince Abdurrahman b. Avf bunlara gerek olmadığını, alış-veriş yapılan bir Pazar olup olmadığını sormuştur. Sonra da yağ ve yoğurt alarak pazara satmaya gitmiş ve bu işi sürdürmüş, evlenebilecek aşamaya gelmiştir. Onun “mal ne güzel şeydir. Onunla ırz ve namusunu koruyorum. Onunla zillete düşmedim. Muhtaçlara ödünç verir ve Allah’ın ihsanına ulaşabilirim” dediği nakledilir (Nazmi, 1924: 43-44/35).

Kendisine dilenme kapılarından bir kapı açana Allah’ın yoksulluk kapılarından yetmiş (kapı) açacağı rivayet edilir (Nazmi, 1924: 44/36). Yazar bu durumu, gerçek zenginlikten kalbin mahrum kalması olarak yorumlar.

Zamanını tümüyle ibadete hasrederek işini-yükünü başkasına havale etmenin makbul bir tutum olmadığını anlatan yazar, bu hususta İsa peygamberden kaynağını vermediği bir hadis rivayeti nakleder. İsa peygamber rastladığı birine neyle meşgul olduğunu sorunca adam, “ibadetle” cevabı verir. İsa(AS) işini-geçimini kimin sağladığını sorunca adam, kardeşinin sağladığını söyler. Bu cevap karşısında İsa (AS) “öyleyse kardeşin senden daha abid (ibadet eden) dir” der (Nazmi, 1924: 44/37).

3.3. İstemenin Sınırları ve İstanbul’da Dilenciler

Dilenmenin hangi hal ve şartlarda mazur sayılacağı hususu aynı zamanda kimlere yardımda bulunulması gerektiğini de açıklar niteliktedir. Konuya ilişkin “**Allah aile sahibi iffetli (halini bildirmeyen) mümin kulunu sever**” hadisi (Nazmi, 1924: 21/15) yanında “**Allah hırslı (halkı daraltan) dilencilere buğzeder**” hadisi (Nazmi, 1924: 22/16) kaydedilir. Yine Bakara suresi 273. ayette “kendilerini Allah yoluna (adadıkları için böyle kimselere) verin. Yoksulluklarını gizledikleri için bilmeyen onları zengin sanır. Onları simalarından tanırın. Onlar insanlara el açmazlar. Hayır için harcadıklarınızı Allah bilir” beyanıyla daha önce miskin kavramı etrafında bahsi geçen vakarlı kimseler yardıma daha layıktırlar. Tam aksi bir tutumla ısrarla ve sürekli istemeyi tabiat edinenler ise yerilmektedir.

Bu bölümde yazar Ahmet Refik'in "Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı" adlı eserinden bir tarihi belgeye yer verir. Subaşına verilen 11 Muharrem 976 tarihli bu belgede İstanbul'da dilenmeye dair resmi uygulama anlatılır. İstanbul sokaklarında çalışmaya güç yetirebilecek durumda oldukları halde dilencilik yapan kör cariyeleri, hastalıklı olanları, borçlu veya mahpus diyerek burnuna zincir takılmış bazı insanları gezdirerek dilencilik organize eden kişiler olduğu anlatılmaktadır. Dergah-ı mualla çavuşlarından şehir subaşının yaşlı ve gerçekten hastalar dışında olanlara engel olması istenmektedir. Hasta ve özürlü olanların kaydedilmesi, suistimal edenlerin sürülmesi ve ahaliye musallat olmamaları emredilmektedir. Bazı küçük çocukların camilerde suhte (öğrenci) Kur'an-ı Kerim'i küçük düşürecek şekilde Müslümanları madden taciz ettikleri görülerek bunların da engellenmesi, sadece tatil dönemi böyle cerr (okuma) yapmalarına izin verilmesi istenmektedir (Nazmi, 1924: 23-24).

Bir diğer belge 28 Rebiülahir 982 tarihli İstanbul kadısına hükümdür. Şehir subaşına bildirilen bu hükümde yaşlı, yoksul, kötürümler dışında, çalışma gücüne sahip olduğu halde dilenen kimseler görüldüğü, bu iş için bazı görevlilerin ruhsat verdikleri, bunları bizzat subaşı ve zabıtların dikkatle izleyerek engel olmaları istenmektedir. Özürlü olanlardan izin kağıtlarının ayrı ayrı istenmesi emri bildirilmektedir (Nazmi, 1924: 24).

Bu bölümde yazar Bağdat'ta meşhur bir latifeyi nakleder. Burada ilim ve irfanıyla ünlü olan Kalender Mehmed Ağa adlı bir zat, evinin cumbasında otururken bir dilenci şiddetle kapısını çalar ve "Allah için bir şey" demeye başlar. Mehmed Ağa'nın canı sıkılır ve "yahu ne çok kapı çalıyorsun, her şeyin bir vakti var. Allah için bir şey diyerek ısrar ediyorsun ama şimdi yemek vakti değil. Yemek vakti gel de sana bir yiyecek vereyim. Dilencilik çıkmanın yolunu bilmiyorsun" der. Dilenci ellerini kaldırarak dua eder vaziyette "ilahi, ne büyük hikmetin var. Dilencilik usulünü bilen bir adamı evin balkonunda oturtuyorsun da benim gibi dilencilik yolunu bilmeyen bir kulunu dilendiriyorsun" der (Nazmi, 1924: 25).

Medineli ensardan birisi peygambere gelerek ihtiyacı için talepte bulunmuş, peygamber "evinde bir şey var mı" diye sorunca cevaben "bir kilim var. Yarısını yere yayar, diğer yarısını da örtterek uyuruz. Bir de bardak var, onunla su içeriz " demiş. Nebi (AS) "ikisini al ve bana getir" deyince getirmiş, ikisini müzayedeye çıkarmış, bir müşteri iki dirheme almış. Peygamber "bir dirhemle nafaka temin et, diğeriyle bir balta al ve gel" buyurmuş. Sonra ona bir sap yaparak "git ve odun kes, sat, on beş gün gelme" demiş. O kişi on beş dirhem kazanmış, elbise almış, işini yoluna koymuş. Nihayet (on beş gün sonra) "işte böyle, çalışmak, dilenerek kıyamet günü yüzünde mezellet (düşüklük) işaretiyle hasrolunmaktan daha hayırlıdır" buyurmuş (Nazmi, 1924: 26/17). Devamla "dilenmek üç yerde (caiz) olur: kuru toprak üstünde (kalacak derecede aciz) fakire, ansızın bu derece borca/sefaletle düşen kimseye ve elinden bir cinayet olan ve diyetle kurtulabilecek olana" buyurmuş.

Dilenenlerin dilenmekteki zillet ve hakareti bilmeleri halinde bunu yapmayacakları, ihtiyacı olmaksızın dilenenin ateşten bir parça yediği, istediği şeyin az veya çok olmasının fark etmeyip azaba sebep olacağı ve nihayet böylelerinin dilenmesinin haram olduğu kaydedilir (Nazmi, 1924: 39/ 28-30).

Yazar ilim ve cihatla meşgul olanların nafaka ve giysi talep etmelerinin caiz olduğunu belirtir. Buhari'den naklederek Ebu Hureyre'nin çok sayıda muhacir ve ensarın varlığına rağmen onlardan çok hadis rivayet etmesinin nedeni sorulunca "muhacirlerin Pazar yerlerindeki alışverişleri, ensarın mallarıyla (tarla, bahçe işleri) meşgul oldukları sırada kendisinin karın

tokluğuna mescidin sofasında yatıp kaltığı ve peygamberle birlikte olmaya gayret ettiğini” söyler. Bu ifadeden hem ilim meşguliyetiyle geçimlik miktarı bağışın caiz olduğu diğer yandan diğer ashabın geçim için çalıştıkları anlaşılır (Nazmi, 1924: 41-42/33).

Bir başka tarihi örnekte konunun hak/adalet boyutu şöyle aktarılır: Hz. Ömer zamanında Roma imparatoru Heraklius’un büyük bir ordu ile Müslümanlara karşı harekete geçtiği haber alınınca Müslümanlar tüm çabalarını sarfettikten sonra, orduların komutanı Ebu Ubeyde Suriye’de fethedilen bölge valilerine gönderdiği talimatla tahsil edilen cizyelerin zımmi halka geri verilmesini emretmiş, onları korumalarının tehlikeye girdiğini bildirmişti. Bu halklar “Allah sizi Romalılara galip kılsın. Romalılar bize hakim olsaydı bize bir şey geri vermek şöyle dursun neyimiz varsa alırlardı” diyerek dua etmişlerdi (Nazmi, 1924: 27-28). Bu itibarla Müslüman idare altında gayrimüslim (zımmi) halkın can ve mal güvenliğini teminat altına almanın bedeli olan cizye vergisinin karşılığını ödeyememe riski “**hak edilmemiş bir varlığı**” temsil etmektedir.

3.4. Eğitim ve İstihdam

Ülkede işsizliğin zararlarını anlatan yazar, boş gezen ve çalışma isteği olmayanların yanısıra sanat sahibi olmayanların çokluğundan şikâyet eder. Hiç olmazsa tenekeci, çilingir, dülgere, duvarcı gibi ihtiyaç duyulan belli başlı mesleklerin çoğaltılması gereğine işaret eder. Sadece vergi ile sorunun çözülemeyeceğini belirtirken sinai kuruluşların ve istihdam alanlarının yetersizliğine dikkat çeker.

Bu arada ihtiyaç ve ahlak arasında ters yönlü bir ilişki olduğunu ileri sürer. İşsiz ve aç kalanların çekingen, riyakâr, dalkavuk tutumlarıyla ahlakça düşük nitelikler taşıyacağını ifade eder. İşsiz ve aç kalmanın insanın özgüvenini sarsarak edilgen kılacağını uzun uzun anlatır. Nihayet işsizliği korkunç bir toplumsal tehlike olarak niteler.

İstihdama yönelik bir usul ve siyasetin yokluğundan şikayetle nüfusu 1 milyonu aşan İstanbul’da geleneksel imaret benzeri kuruluşların önemine rağmen bu konunun Meclis-i Mebusan’da akla gelmediği, bunların sadaka değil birer yardımlaşma-dayanışma kurumu olarak kabul edilmesi gerektiğini hatırlatır.

Ben merkeziliğin giderek yaygınlaştığını, çocukların ve gençlerin paylaşmaktan uzaklaştığını, bencilleştiklerini ve eğitilmeleri gerektiğini belirtir. Onların eğitimden çok eğlence ve spora yöneldiklerini, bu konuda yetersiz kalındığını ve yeterince sorumlu davranılmadığını ileri sürer.

Amerika ve Avrupa örnekleri üzerinden meslek eğitimi veren okulların önemini anlatır. Özellikle kızların ev eğitimi ve el becerilerini geliştirmeye yönelik çalışmaları aktarır. Amerika’da elektrikli makinaların kullanımı ve ev işlerine uygulanmasını, kimyevi yöntemlerle elbise temizliği, boyama sanatı, pastacılık vb. öğretimi yapılıdır. İskandinav ülkelerinde kızların daha çok açıcılık, Belçika’da tarım eğitimi, kimi ülkelerde çocuk yetiştirme verildiğini anlatır. İsviçre’nin bazı kantonlarında ev eğitimi okullarına devam zorunluluğu olduğunu, Paris’te yine bu tür okullarda açıcılık, çamaşırcılık, ütücülük, tamircilik, yine Fransa’da çocuk bakımı, ev muhasebesi ve iktisad yöntemleri öğretildiğini kaydeder (Nazmi, 1924: 29-31).

Finlandiyalı kadınların 1918’de bir savunma derneği kurduklarını, bu girişimin ilham kaynağını bir yüz yıl önce bir kadın kahramanlarından (Lotasverd?) aldıklarını 16-70 yaş aralığında tüm kadınların katılımıyla 200 bin kişiden oluşan gönüllü bir vatan savunma ordusu oluşturduklarını övgüyle anlatır (Nazmi, 1924: 31-32).

3.5. Beklentisizlik ve Verenin Alana Üstünlüğü

“Üstteki el alttaki elden hayırlıdır” hadisi, yine peygamber tarafından veren ve alan el olarak açıklanır (Nazmi, 1924: 33-35/18-22). Benzer ifadeler içeren hadislerden birisinde, ashabından bir topluluk daha önce bey’at (söz alma) gerçekleşmiş olmasına rağmen peygamber bir kere daha sözleşme isteyince, onlar ellerini peygamberin eliyle birleştirerek “Allah’a kulluk ve ona ortak koşmamak, beş vakit namaz, duyduklarına itaatten...” sonra “**insanlardan bir şey istememek**” üzere söz verdikleri aktarılır. Öyle ki içlerinden birisi elinden değneğini düşürse kendisi bineğinden inerek onu alacak kadar titiz davrandıkları rivayet edilir.

Yazar, bir menkıbeyle, İbrahim Edhem ve Şakik-i Belhi arasında geçen bir diyalogu aktarır. Şakik zahitlik yoluna girme öyküsünü anlatırken “kanatsız bir kuşun nasıl beslendiğini izlerken bir diğer kuşun gagasıyla taşıdığı çekirgeyi onun ağzına bıraktığını görünce o halde Allah beni de doyurur diye düşündüğünü” söyler. Bunun üzerine İbrahim Edhem, yanlış anladığını, aciz olmadığı halde kanatsız kuşla kendisini özdeşleştirmek yerine diğerini örnek almasının daha doğru olduğunu ifade edince Şakik, onu doğrularak üstadlığını ikrar eder.

Bir diğer menkıbede devlet adamlarından birinin konağına ara sıra gelen Hicazlı (araplardan) bazı kimselere bağışta bulunduğu anlatılır. Yine böyle bir seferinde paşa hiddetlenerek “sizin işiniz gücünüz yok mu? Böyle davranmak yakışır mı?” deyince içlerinden birisi “paşa hazretleri, siz tarih okumadınız mı? Ahali-i Hicaziyye ticaretle geçinirdi. Sizler geldiniz bize bol bol atıyyeler verdiniz, vakıflar bağladınız. Biz de hazır para geliyor diye ticareti bıraktık. Siz de işi gevşettiniz. Biz de ticareti unuttuk, devr-i ebvaba (kapı dolaşmaya) başladık. Kabahat bizde mi sizde mi?!” demiş.

Sadaka başlığı altında yazarımız, ilkelerine uygun sadakanın övgüye değer bir fiil olduğunu aksi halde ise tedbirsizlik ve hata sayılması gerektiğini belirtir. Sadakayla geçinmeyi tabiat edinenlerin tembellik ve yoksulluğa düşeceğini, topluma da zarar vereceğini ifade eder (Nazmi, 1924: 33-34).

Bir diğer hadiste “**günahlar içinde öyleleri vardır ki namaz, oruç, hacc ve umre gibi ibadetler bağışlanma sebebi olmaz da maişet temini yolunda gayretler (çekilen zorluklar) keffaret olur (temizler)**” buyurulmuş (Nazmi, 1924: 36/23).

Bu hususta peygamber ve ashabının örnekliğine dikkat çeken yazar, Hz. Aişe’ye “**Allah Resulü evde ne yapardı?**” sorusuna “**ev işine yardım ederdi. Namaz vakti gelince namaza giderdi**” cevabını verdiğini nakleder. Yine o, “**peygamber ashabının kendi işlerini görmek için çalıştıklarını, ter köktüklerini ve halka eziyet vermemek için kendilerine yıkanmaları söylendiğini**” anlatır (Nazmi, 1924: 37-38/24-25).

Ramuzel-Hadis adlı kaynaktan yine bir kimsenin başkalarına avuç açmamak, ailesine ve komşularına iyilikte bulunmak için helalinden dünyalık aramak için çalışması halinde kıyamet günü yüzünün ay gibi (parlayarak) geleceğini bildiren bir rivayete yer verilir (Nazmi, 1924: 38-39/27).

İnsanlar karşısında beklentisiz olmanın üstün bir nitelik olduğu anlaşılmaktadır. “**İnsanlardan istemeyin. Velev ki misvak temizlemek ve ayıklamak işinde dahi olsa**” (Nazmi, 1924: 47/40).

3.6. Kuşlar Örneğinde Tevekkül ve Tefviz-i Umur

Daha önce kısmen bahsi geçen tevekkül kavramına dair bu kez bir diğer hadise yer veren yazar, hadiste geçen kuşlar örneğini doğru anlamak gerektiği üzerinde durur:

“Allah’a gereği gibi tevekkül etseydiniz, kuşlar gibi rızıklanırdınız. Onlar aç gidiyor ve tok dönüyorlar” (Nazmi, 1924: 45/38).

Kuşlar güçleri dahilinde çaba harcarlar ve Allah onların gücü dahilinde olmayan sebepleri hazırlayıp onları rızıklandırır. Onlar gibi hareket edenleri, yaratıcı ummadığı yerlerden rızıklandıracaktır. Allah her şey için bir zaman ve miktar takdir etmiştir. Sebeplere teşebbüs etmek, sonucun kendinden olmadığına da inanmayı içermelidir. Bir tarlanın ekilmesinden sonra onun her çeşit afet ve zararlardan korunarak ürün vermesi Allah’ın bir lütfudur. Bu hakikat, önceki bölümde yer verilen ve İbrahim Edhem’in doğru tevekkül yaklaşımını öne çıkaran menkıbede geçtiği üzere “rızıkını arayan **diğer kuş**” gibi davranmaya mani değildir. Bir diğer deyişle insan sebeplere başvurmalı ve fakat onları mutlaklaştırmamalıdır.

Tefviz-i umur kavramını ele alan yazar, bunu, gereği gibi sebeplere başvuran kimsenin ya da son derece bunalıp da işini Allah’a bırakma noktasına gelen kişinin hali olarak açıklar. Her şeyden ümidini kesen birinin Allah’a dayanması halini (çaresiz kalıp çareyi yalnız Allah’tan umma durumu) bir saadet olarak niteler (Nazmi, 1924: 46).

Allah’ın bağışladığı rızka kanaat etmenin, onun bunun servetine bakıp dedikodu peşine düşmekten-ki bu akılsızlıktır-uzak durmanın değerini vurgular.

Müslim’de geçen bir hadiste ifade edildiği üzere **“teslim olan (Müslüman), muhtaç olmayacak şekilde rızıklanan ve Allah’ın verdiği kanaat eden kimse kurtuluşa ermiştir”** (Nazmi, 1924: 46/39).

Peygamberin (AS) Allah’tan ailesi için geçimlik istediği, zenginlik veya yoksulluğun afetlerine düşmeden rızık istediğine dair rivayetler (Nazmi, 1924: 47/41) aktaran yazar, Hz. Ali’nin **“maîşetinle kanaat edersen onurunla yaşarsın”** dediğini nakleder.

3.7. Dilencilikten Anaforculuğa

Yoksul olduğu için değil kudreti olduğu halde mal-para biriktirmek hırsıyla dilenciliği meslek edinenlerin, yüzüzlükle toplumun servetinden pay almalarının azaba sebep olacağı ifade edilir. Buhari ve Müslim’de geçen hadiste şu ifadeler kaydedilmektedir:

“dilencilikten yakasını kurtaramayanlar, kıyamet günü yüzlerinin eti dökülmüş halde gelirler” (Nazmi, 1924: 42/42).

Burada yazar bu son durumun son zamanlarda ciddi bir suistimal yolu ve bir toplumsal sorun halini aldığını anlatan **“Anaforculuk”** başlığıyla bir bölüm açar. Bu bir meslek olarak dünya savaşı sırasındaki sıkıntılı dönemde serseri bir grubun “kazanç için her yolu mubah sayan” tavrını ifade eder. Başkalarının emeğini çalmaya yönelen bu kitle, namusuyla çalışmayı istemez. Halk arasında “anafor kalktı” tabiri, “beni faka bastıramazsın, başkasına yanaş” anlamına gelir. Yazar, bu hastalığın zamanla orta halli kesimlere, memurlara da yayıldığını, nihayet ilim ve gönül adamları ve yazarların da bu tür bir eğilim içine girdiklerini söyler. Savaşın sona erdiği yıllarda müttefiklerle fırıldak çevirenler, Ermeni zenginleri İstanbul’a sokanlar, artan suistimallerle bu mesleğin ne derece yaygınlaştığını göstermektedir.

Anaforculuğun felsefesini izah ederken yazar bu kimselerin dilinden “şu üç günlük dünyada neden üzülüp zahmete girelim. Bedenimizi çalışmakla tüketelim. Bir takım inançlarla zevklerimizden vazgeçelim. Para varsa çal! Kadın varsa keyfet! Budala malına, ırzına göz dik!. Herkesten al, kimseye verme! İnsan dünyaya iki kere gelmez. Yaşasın anafor!” cümleleri ile özetler. Bu tür insanların yasal boşlukları da iyi bildiklerini, suçu başkalarına atarak geçinip gittiklerini belirtir. Tevhid-i Efkar gazetesinden anaforcular hakkında “Allah’a, peygambere, vatana, millete, fazilete inananlara güler geçerler, keyiflerine bakarlar, daima millete kuyu kazarlar” alıntısını nakleder (Nazmi, 1924: 49-50).

Devamla yazar, Garbiyye başlığı altında Sırbistan Tarihi adlı bir kitapta gördüğü bir menkıbeyi aktarır:

Bir zamanlar İstanbul’dan Vidin gümrüğüne bir memur atamışlar. Arkadaşları onun dürüstlüğüne görerek tehdit etmişler ve rüşvet halkasına dahil olması için zorlamışlar. O da tüccardan bahşiş kabul etmeye başlamış. Nihayet bir gün hastalanınca eşraf ve tüccarı evine davet etmiş ve helalleşmek isteğinde bulunmuş. Herkes haklarını ödemesini şart koşmuş. O da büyükçe bir sandık çıkarttırmış ve sandıkta herkese ait paraların ayrı torbalarda, isimleri yazılı olarak biriktirdiği görülmüş. Dağıtılmış ve helalleşmişler. Adam bir süre sonra vefat etmiş. Yazar bu tutumun Allah korkusundan kaynaklandığını belirttikten sonra Avrupa’daki tutumu, kanun, müfettiş ve basın-yayın korkusu ile açıklar. Basın açıkça yazarken, kanun üstün tutulur ve müfettişler kılık-kıyafetleriyle tanınmadan takipte olan deneyimli kimselerdir. Böylece devlet gelirleri artarken, yolsuzluk yapanlar cezalarını görürler. Yazar bu devleti, çağdaş (asri) devlet olarak niteler (Nazmi, 1924: 50-51).

3.8. Rızık-Çalışma İlişkisi: Beklentisiz Gelen-Beklenip Gelmeyen

Peygamberin (AS) takdir olunmuş rızka ulaşmak için çalışmaktan menetmediği, isterken güzel biçimde istemek, meşru ölçüler içinde alış-veriş hükümlerini (sınırları) bilerek şüpheli şeylerden, hile ve aldatmadan uzak durulması gerektiği belirtilir. İyi niyet ve istikamet, güven ve insafı terk etmemekle mümkün olduğu kaydedilir.

“Ruh-ül kudüs (Cebrail) hiçbir kişinin takdir edilen rızkını bitirmedikçe ölmeyeceğini, herkesin rızkının er-geç kendisine erişeceğini kalbime ilka etti. Şu halde Allah’tan korkunuz. Rızkıınızdan istediğinizde güzel davranınız. (Gecikmesi veya istediğinizin olmaması) sizi Allah’a isyana sevk etmesin. Allah katındakine (berekete) günahla ulaşılmaz” (Nazmi, 1924: 51/43).

Yazar rızkın ulaşmasının bazen sebep ve talep olmaksızın da gerçekleşebileceğini, bazen çok çalışılsa da istenene ulaşamayabileceğini söyler. Bu iki durumun nispeten nadir olduğunu da ekler. Özetle bir yandan rızkın mutlak olarak sebeplere bağlanmak suretiyle ilahi kudretin müdahalesini yok sayarcasına davranmanın diğer yandan gayretsizce çarpık bir tevekkül anlayışına yönelmenin hatalı olduğunu anlatmak ister. Sebepsiz istemenin meşru olmayacağını ifade eden yazar, mahrum kalma ümitsizliğine düşerek çalışmayı terk etmenin de yanlış bir tutum olduğuna işaret eder.

İbadetle rızık arayışı dengesine dair Isfahani’nin Muhadarat adlı eserinden bir rivayet nakledilir. İbn-i abbas anlatır:

“bir topluluk peygambere gelerek bir adamın gündüzleri oruç tutup geceleri ibadet ve çokça zikirle geçirdiğini anlatıp övdüler. Peygamber (AS) yiyecek-içeceğini (kim

sağlıyor?) diye sorunca “hepimiz” diye cevap verdiler. Bunun üzerine “hepiniz ondan hayırlısınız” buyurdu (Nazmi, 1924: 52/44).

Yazar bu adamların hem kendi ihtiyaçlarını sağlayarak sevaba ulaştıklarını hem de o adama yardımda bulunarak onun sevabının mislini elde ettiklerini ifade eder.

Hz. Ömer’e bir seferinde ihsanda bulunan peygambere (AS), Ömer’in “onu daha muhtaç birisine ver” dediği, bunun üzerine **“haberinin olmaksızın (istemeden) sana dünya malından bir şey gelirse onu al. Ama mal gelsin diye kimseden bir şey umarak isteme, çalışmana devam et”** buyurduğu kaydedilir (Nazmi, 1924: 53/45). Hadisin başka bir varyantında “verilmezse peşine düşüp kendini yorma. Kendi gayretinle geçinmeye devam et” denmektedir (Nazmi, 1924: 54/46).

Ebu Davud ve Müslim’de kaydedilen bir rivayette Hz. Ömer’in hilafeti sırasında da bu tavsiyeyi başka Müslümanlara ilettiği anlaşılır. Saidi adlı bir Müslümanı zekâta memur edince, bu kişinin ben bunu Allah rızası için yaptım ve karşılığını O’ndan beklerim diyerek ücret almayı reddetmesine karşılık peygamberle yaşadığını anlatmış “reddetme ve al, (istersen) tasaddukta bulun” demiştir (Nazmi, 1924: 54/47).

İstemeden ve beklemeden bir kimseye din kardeşinden bir maruf (ihsan) gelmesi halinde kabul etmesini, **bunun Allah’ın gönderdiği bir rızık olduğunu** bildiren hadisten sonra bir diğerinde **“eğer zenginse bir başkasına versin”** dendiği nakledilir (Nazmi, 1924: 55/48-49).

Hediye, sadaka ve adak ikramlarının kabul edilmesinde alimler tereddüt etmemişlerdir. Ancak yazarın ifadesiyle bunları “kuru zahidler” almazlar. Zekâti ihtiyaç sebebiyle nadiren kabul eden gerçek zahidler, bu tür yardımları muhtaçlar için alırlardı. Mevlana’ya zekât gelince daha muhtaç olduklarını söyleyerek Sadreddin Konevi’nin fakirlerine yönlendirdiği, adak ve hediye gelince geri çevirmez ve yoksullara verirdi (Nazmi, 1924: 56). Mevlana bununla beraber kendi çevresindeki fukaranın halkın vereceği atıyyelerle geçinmelerini değil himmet ehli olmalarını uygun görmüştür.

“Kime istemediği (talepkarlık etmediği) halde Allah bir rızık verirse ve onu reddederse, onu Allah’a geri çevirmiş olur” hadisi her ne kadar verilen maddi yardımlar hususunda fihhi sınırı belirtiyorsa da yazar ardından kaydettiği **“sizden biriniz tüm ihtiyaçlarını Rabbinden istesin. Hatta ayakkabılarının kopmuş bağını bile”** hadisi ile halka yük olmamayı, çalışıp çabalamayı ve Allah’tan başkasına karşı beklentisiz olmanın önemini öne çıkarır (Nazmi, 1924: 56/50-51).

İsfahani’den aktarıldığına göre Tebuk savaşından dönüşünde Hz. Peygamber’in Muaz b. Cebel’in elini tuttuğunda ellerindeki nasırı dile getirmiş, Muaz da elindeki kazma ile toprakla meşgul olduğunu söylemiş ve peygamber (AS) “bu ele cehennem (ateşi) dokunmaz” diyerek emeği taltif etmişti (Nazmi, 1924: 57/52). Yine Ebu Davud’ta **“her kim insanlardan bir şey istemeyeceğini vadederse ben de ona cenneti vadedirim (müjdelerim)”** hadisi karşısında sahabeden Sevban’ın bu vaadi üstlendiği ve bir daha insanlardan hiçbir şey istemediği kaydedilir (Nazmi, 1924: 57/53).

İsrarla istenen şeyde bereket olmayacağı bir başka hadisle bildirilmiş, kişinin kendisini zengin kılan bir mablağa sahipken dilenmesi hakkında daha önce bahsi geçtiği üzere kıyamet günü yüzünde (egzama, cüzzam gibi bir) hastalıkla geleceği uyarısında bulunmuştur. Rivayette,

zengin kılacak meblağ sorulduğunda “elli dirhem gümüş veya buna denk altın” cevabını vermiştir (Nazmi, 1924: 58/54).

SONUÇ

Çalışmamız, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş yıllarında (1921-1924) bir Osmanlı memuru olan Ahmed Nazmi’nin, İslam dininin zenginlik ve yoksulluğa yaklaşımını ele almak üzere İslam’ın iki temel kaynağından biri olan hadis-i şerifleri derlemek ve onları yorumlamak suretiyle kaleme aldığı iki ayrı eserin tahkikine dayanmaktadır. Yazar ilk eserinde servet ve iktisadi girişim-emek konusunu ele alırken diğer eserinde tese’ül (dilenme/ talepkarlık) ve tembellik konusunu ele almıştır. Esasında emek/üretim, girişimcilik ekseninde İslam’ın mal-servet edinmeye bakışını ortaya koymaya çalışırken sıklıkla meseleyi toplumsal ve milletlerarası düzeyde değerlendirdiği, sorunları tespit ve çözüm önerilerine yöneldiği dikkati çekmektedir. İkinci kitap her ne kadar dilencilik/atalet konusunu eleştiriye odaklanmış görünüyorsa da her iki eserin ele aldığı alt başlıklar doğal olarak birbiri içine geçmekte ve yer yer tekrarlanmaktadır.

Servet ve yoksulluk hakkında son Osmanlı asrının ve dönemin öne çıkan terakki, sa’y fikri vb. yaygın yaklaşımını yazarda da görmekle birlikte zenginlik ve yoksulluk kavramlarına mutlakçı (pozitif-negatif) bakışın dışına taşan yorumları gözden kaçırmamaktadır. Servet ve üretim çıktılarının mutlak anlamda insan eseri olmadığı yönündeki tespit ve yorumları, nadir sayıya da “beklenip ulaşılamayan ve beklenmeden gelen” sonuçların varlığına işaret etmesi ilgi çekicidir. Bu noktada yazarın çalışmasına dayanak oluşturan bu tür bazı nasslar vesilesiyle tevhid inancının zorunlu kıldığı bu gibi delillere metnin bütünü içinde yer vermesi önemli görünmektedir. Nitekim yazarımız çalışmayı kutsayan ve başarının tek sebebi sayan batıcı yaklaşıma (amel-perestlik) eleştiriler yöneltmekten geri durmamıştır. Erişilen nimetlerin kişinin zeka ve becerisiyle açıklanmasını doğru bulmayarak Kur’anda kötü örnek olarak gösterilen Karun’u hatırlatır.

Zenginlik ve yoksulluğun maddi göstergeleri yerine insanın ahlak ve tutumlara dayalı konumunun nelere karşılık geldiği/gelebildiği üzerinde duran yazar, maddi varlığına rağmen olumlamadığı onursuz “zengin” karakteri, maddi yokluğuna rağmen olumladığı talepkar olmayan onurlu “fakir” karakterine dikkat çekmektedir. Bununla birlikte cehalet ve tembellikten kaynaklanan fakirliği yüzkarası bir durum olarak eleştirir. Bu yaklaşımında olduğu gibi yazar, batıda gelişen ve etkilerini İslam dünyasında baskın biçimde gösteren ekonomileri ve ekonomi aklını İslam ahlak ilke/değerleriyle tezat oluşturmayacak biçimde yorumlama çabası içindedir. Nitekim bu boyutuyla sorun hala güncelliğini korumaktadır. Tevhid ve ahiret inancı, sorumluluk, denge gibi ilkeler konusundaki duyarlılıklar, dün olduğu gibi bugün de Müslüman aydınların iktisat yaklaşımlarında izlenebilmektedir (Naqwi, 2019:109-113). Ahmed Nazmi’de de görüldüğü üzere Müslüman düşünürler, iktisadi hayata ahlak merkezinden bakarken iktisadi hayat ile ahlak arasındaki ilişkinin iki yönlü olabileceğine dair de görüşler ileri sürmektedirler. Bu ihtimalin olumlu veya olumsuz niteliklerine yer yer işaret eden yazarın yorumlarında, ahlak ya da iktisadi hayat ikilisinden hangisinin belirleyici olduğuna dair çelişkili ifadelerle rastlanmakta ise de son kertede iktisadi gelişme ereği, Müslümanlık / ahlak motivli bir ideal olarak değer kazanmaktadır (Orman, 2014: 143-146 ve Demir, 2013: 133-145).

Yazarın her iki eseri ve çalışmamız dışındaki diğer eserlerinde öne çıkarmaya çalıştığı temel mesele, Müslüman Türkiye toplumunun üzerine çöktüğünü ileri sürdüğü gayretsizlik, kolay ve

köşe-dönmece zihniyetle mücadeledir. Bu arada mübadele sonrası süreçte kimi üretim ve ticaret alanlarında telafi edilemeyen boşluklar, yaygın işsizlik, eğitimsizlik, gösterişçi tüketim ve moda tutkusu, tasarrufa dönük bilinçsizlik ve devlet politikalarındaki yetersizlikler yazarın dikkat çektiği belli başlı sorun alanlarıdır.

Sabri Ülgener'in Osmanlı toplumunun geleneksel (iktisadi) zihniyetini tahlil ettiği çalışmalarında yer bulan "ortaçağlaşma" ve dünyaya mesafeli batni-tasavvufi etkilere dayalı eleştirisini (Melamilik dışında) hatırlamak gerekirse (Ülgener, 2006a ve Ülgener 2006b), bu geç zamanlarda Türk toplumu hakkında Ahmed Nazmi'nin anlattıkları, pek de dini-tasavvufi etkilerle açıklanamayacak ciddi bir ahlaki bozulmaya ve bu nedenle bencil, sorumsuz, hatta hukuk gözetmeyen bireylerin arttığı verimsiz bir iktisadi iklime tanıklık ediyor denebilir. Bir başka deyişle yazar, maddileşmemiş bir zihin dünyasını değil hayli maddileşmiş, ancak yine de Ülgener'in izini sürdüğü dinamik ve bireyci karaktere sahip bir püritenliğe dönüşmeyen, çarpık bir kazanma ahlakına işaret eder. Aslında bu boyutuyla Ülgener'in bahsettiği irrasyonel yollarla zenginlik arayan/biriktiren, iktisadi rasyonelleşmeyi başaramamış klasik Osmanlı anlatısını çağrıştırdığı düşünülebilir.

Aralarındaki uzun bir zaman mesafesine rağmen sözü edilen her iki yaklaşımın kalkış noktası bu ülkenin yeterli sermaye birikiminden yoksunluğu ve batı örneğinde bir iktisadi kalkınmayı gerçekleştirememiş olmasıdır. Gerekçeler açısından bakıldığında her iki yaklaşım da İslam'ın özünde buna engel bir durumun mevcut olmadığı yönündedir. Ahmed Nazmi çoğu zaman modern etkilerle açıkladığı ahlaki ve zihinsel bir dejenerasyonu, Ülgener ise dünyaya mesafeli tasavvuf ahlakı ve bunun ürettiği zihniyeti öne çıkarmaktadır. Yine Nazmî farklı olarak kanaatkarlığı (yetinmeciliği) bir sorun olarak algılamadığı gibi kazanma hırs ve arzusunun bitimsizliğini olumsuz bir özellik olarak hatırlatıyor. İslam dininin girişim ve meşru kazancı teşvik ettiği tezi ve yer yer kalkınma odaklı kapitalistik yönelimlerin yıkıcı sonuçlarına dair eleştirileri ise her iki yorumun ortak paydasını oluşturmaktadır. Bu bahsi açma maksadımız bir tür sentezci yaklaşımın, iktisadi olanla ahlaki olan arasındaki ağırlık merkezinde gözlenebilecek salınımının zaman içindeki farklı örneklerine dikkat çekmektir. İlerleyen devrelerde bu farklılaşmanın iktisadi olana doğru çok daha güçlü bir anlatıya dönüştüğü görülecektir.

Kaynakça

- Ağır, S. (2017), "Osmanlı İktisat Düşüncesinde Bir Kalkınma Stratejisi Olarak Örnek Alma", Türkiye'de İktisadi Düşünce, ss.49-92, İletişim yayınları, İstanbul
- Azmi, Ahmed (1921), Nazar-ı İslam'da Zenginliğin Mevkii, Amedi Matbaası, İstanbul
- Nazmi, Ahmed (1924), İslam'da Tese'ül Yokdur, Amedi Matbaası, 1343 İstanbul
- Nazmi, Ahmed (2001), Ağaç Dikmenin Faziletleri, Pamuk Yayınları, İstanbul
- Çakan, İ. L. (1985), Hadis Edebiyatı, Çeşitleri-Özellikleri-Faydalanma Usulleri, İstanbul
- Demir, Ö. (2013), Din Ekonomisi- İnanç, Zenginlik ve Mutluluk, Ankara
- Es-Salih, S. (1981), Hadis İlimleri ve İstılahları, Çev. M. Yaşar Kandemir, Ankara
- Salleh, M. S. (2014), "İslam İktisadı Kavramlarına Yeniden Bakış: Yoksulluk Örneği" (Çev. Ş.Kaya), İslam İktisadını Yeniden Düşünmek, ss. 243-262, İGİAD, İstanbul
- Mardin, Ş. (1962), Türkiye'de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi, 1838-1914, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara
- Naqwi, S.N.H. (2019), "İslam Ekonomisinin Ahlaki Temelleri", İslam Ekonomisi Tanım ve Metodoloji Üzerine, Ed. Sercan Karadoğan, İstanbul
- Orman, S. (2014), İslami İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine, İstanbul

- Özlu, Z. (2018), Divanı Muhasebat Memuru Ahmet Nazmi'ye Göre Köpekte Kuduz ve Hastalıktan Korunma Yöntemleri, Tarihsel Süreçte Anadolu'da Kuduz, Gece Kitaplığı, Ankara
- Sayar, A.G. (2000), Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması, İstanbul
- Toprak, Z. (1982), Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918), Ankara
- Ülgener, S.F. (2006a), İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, İstanbul
- Ülgener, S.F. (2006b), Zihniyet ve Din: İslam, tasavvuf ve Çözülme Devri Ahlakı, İstanbul

OSMANLI DÖNEMİNİN SON YILLARINDA KAYSERİ HACILAR BÖLÜK MAHALLESİ SAKİNLERİNİN VARLIK YAPISI VE DAĞILIMI

Ekrem ERDEM*
Sefure DEVECİ**

Özet

Bu çalışmanın amacı, Kayseri Hacılar'ın Osmanlı döneminin son yıllarında gayr-i menkul varlık düzeyini ve servetin dağılımını tespit etmektir. Toplamda dört mahalle ve bir de yabancılardan oluşan köyle ilgili belgeler okunmuş; ancak çalışmada sadece Bölük Mahallesi ile ilgili veriler analiz edilmiştir. Çalışmanın temelini teşkil eden belgeler Erciyes Üniversitesi'ne bağlı Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi KAYTAM'da bulunan Kayseri Hacılara ait Hülâsa Defterlerinden alınmıştır. Söz konusu Defterlerde yer alan bilgiler esas olarak üç grupta toplanabilir: Mülk ve kazanca sahip vergi mükellefi kişilere dair bilgiler, sahip olunan mülklere dair bilgiler, vergi türü ve ödemelerine dair bilgiler. Kayıtlarda mahalle sakinlerinin ağırlıklı olarak müstakil mülkleri tercih ettikleri, diğer mahallelere göre genel olarak hane ve bağ-bahçe zenginliği yerine, tarlalara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Başka bir ifade ile, mahalle sakinlerinin diğer mahalle sakinlerine nispetle daha ziyade tarla işleriyle iştigal ettikleri, muhtemelen bu yüzden de sahip oldukları servetin değeri ve dolayısıyla zenginlik düzeyleri de daha düşük çıkmaktadır. Toplam mülkün kıymeti ve ödenen vergi içerisinde en büyük pay müstakil tarlalara aittir. Diğer yandan, mahallede servetin oldukça dengesiz bir şekilde dağıldığı görüldüğü de zenginlik düzeyi arttıkça servetten alınan vergilerin de arttığı, hatta vergi yükünün toplumun alt kesimlerinde oldukça düşük düzeyde kaldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, Bölük Mahallesi'nde meskûn ilk on zengin mal varlığı ve ödediği vergi miktarları dikkate alındığında, her birinin ayrı ailelerden geldikleri, dolayısıyla zenginliğin aynı ailelerde toplanmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kayseri Hacılar İktisat Tarihi, Osmanlı Dönemi Kayseri Ekonomisi, Varlık ve Vergi Analizi, Hülâsa Defterleri.

RESIDENTS' ASSET STRUCTURE AND DISTRIBUTION IN KAYSERİ HACILAR BÖLÜK NEIGHBORHOOD IN THE LATE OTTOMAN PERIOD

Abstract

The aim of this study is to determine the level of real estate assets and distribution of wealth in the last years of Kayseri Hacilar. The documents for the four neighborhoods and a village of foreigners have been read but only the data related to the Bölük Quarter have been analyzed. The documents that form the basis of the study were taken from the Hülâsa Defters (Summary Notebooks) of Kayseri Hacilar in Kayseri and Region Historical Research Center KAYTAM of Erciyes University. The information in these notebooks can be grouped into three groups: Information on taxpayers with property and earnings, information on properties owned, and information on tax type and payments. It is understood from the records that the residents prefer mostly detached properties and have fields instead of households and vineyards and gardens compared to other neighborhoods in general. In other words, it is probable that the inhabitants are more engaged in field works than the other inhabitants, and therefore the value of their wealth and thus their wealth levels are lower. The largest share of the total value of the property and the tax paid belongs to the individual fields. On the other hand, although wealth is seen to be distributed unevenly in the neighborhood, it is understood that as wealth level increases, taxes collected from wealth also increase, and even tax burden remains very low in the lower sections of society. Moreover, considering the assets and tax amounts of the first ten rich people in the Bölük neighborhood, it was found that each one came from separate families, so that the wealth was not collected in the same families.

Key Words: Economic History of Kayseri Hacilar; Ottoman Period Economics of Kayseri; Asset and Tax Analysis; *Hülâsa Defters*.

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, ekremerdem@erciyes.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, devecisefure@gmail.com

Giriş

Bir medeniyetin ve onun dinamikleri üzerine inşa edilen bir devletin kurumsal standardını yansıtan belki de en önemli husus, devletin ve milletin her alanda cereyan eden münasebetlerini kayıt altına alma kültürü ve kabiliyetidir. Altı asrı aşkın bir süre kıtalar arası cihanşümül bir imparatorluk olarak Osmanlı devletinin en temel ve en önemli özelliklerinden biri de devlet ve millet hayatının hemen her alanını ayrıntılarına varana kadar kayıt altına alması ve bu bilgilerin bugüne ulaşmasını sağlayacak bir arşiv geleneğine sahip olmasıdır. Arşiv belgelerinde tutulan bilgiler sadece ülke geneliyle ilgili değil, aynı zamanda taşra şehirler ve köylere varana kadar toplumun sosyal, kültürel, hukuki ve iktisadi hayatına dair pek çok konuyla da ilgilidir.

Ayrıca, kayıtlar genel olarak hem devletin İstanbul'daki merkezi arşivlerinde hem de taşradaki arşivlerde muhafaza edilmiştir. Geçmişte uzunca bir dönem bu kayıtların muhafazası ve araştırmacıların kullanımına sunulması konusunda hem resmî kurumlar hem de toplum nezdinde istenen düzeyde bir hassasiyet gösterilmemiş olsa da bugün bu kapsamlı kayıtların büyük ölçüde dijital ortamda kullanıma hazır hale getirilmesi büyük bir fırsat olarak değerlendirilmelidir.

Bu fırsat iktisat tarihi çalışanları için de geçerlidir. Zira Osmanlı dönemi ekonomisine dair hemen her konuda makro ve mikro düzeyde bilgilere bu arşivler üzerinden ulaşmak mümkündür. Makro düzeyde ve ülke geneline dair merkezi arşiv belgelerine dair pek çok araştırma yapılırken, taşra arşiv kaynaklarını da kullanan ve mikro temelli (hane halkları ve firmalar/işyerleri düzeyinde) belgelere dayalı araştırmalar oldukça az gözükmemektedir. Yine bir başka husus, bu kayıtların sadece Latin alfabesine uygun transkripsiyonlarının hazırlanıp bugünkü Türkçe ile aktarılması yerine, modern iktisadi terminolojiye uygun bir dille analizlerinin yapılması gerekmektedir.

Osmanlı dönemi Anadolu insanının refah düzeyini anlamak için, sahip oldukları üretim araçları ve üretim biçimiyle birlikte, tüketim ve satış (pazar) tarzlarının iyi tetkik edilmesi gerekir. Zira geçmişe dönük makro ve mikro düzeyde somut iktisat tarihi çalışmaları yapılmadan Osmanlı medeniyeti üzerine sağlıklı ve kapsamlı bir inceleme yapılmış olmaz. Bu manada, çok eski zamanlardan bugüne dek Anadolu coğrafyasında göreceli olarak bir iktisadi rekabet gücüne sahip olan Kayseri'nin iktisadi tarihi üzerine yapılacak çalışmalar Osmanlı dönemi iktisat tarihi konusunda önemli bilgiler sunacaktır. Bu gerekçeden hareketle, uzun yıllardır girişimciliği ve rekabetçiliği ile öne çıkan Kayseri Hacılar ilçesine bağlı mahallelerin ekonomik refah (zenginlik) düzeylerini ve servetin aileler arasındaki dağılımını tespit etmeyi amaçlayan mikro temelli böyle bir çalışmanın önemli sonuçlar verebileceğini düşünüyoruz. Araştırmamızın tamamında Hacılar'a bağlı dört mahalle (Aşağı Mahalle, Yukarı Mahalle, Orta Mahalle ve Bölük Mahallesi) ve bir de Kayseri'nin değişik mahallelerinden gelen ve tamamı Müslüman olan yabancılardan oluşan köyle ilgili belgeler okunmuş ve incelenmiş olsa da bu çalışmada sadece Bölük Mahallesi ile ilgili belgelerden elde edilen veriler analiz edilecektir.

1. Çalışmanın Kaynağı ve Yöntemi

Söz konusu mahalleler ve köye dair belgelerin okunması, günümüz okuyucu ve araştırmacılarının daha kolay kullanımı için Latin harfleriyle transkripsiyon metninin hazırlanması ve analizlerin yapılması yaklaşık sekiz yıl kadar sürmüştür. Çalışmanın temelini teşkil eden Hülâsa Defterleri ile ilgili daha önce yapılmış hiçbir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla, bu çalışma her bakımdan özgündür. Zira hem söz konusu kaynağın daha önce kullanılmamış olması hem de verilerin tasnifi ve analizi sürecinde takip edilen yöntem bakımından örnek teşkil edecek bir çalışma olarak düşünülebilir.

Çalışmada kullanılan belgeler 1993 yılında Erciyes Üniversitesi bünyesinde kurulan Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi'nden (KAYTAM) elde edilmiştir. KAYTAM'ın amacı,

Kayseri'nin yerel tarihini aydınlatacak Selçuklu öncesi, Selçuklu, Beylikler, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerine yönelik her türlü orijinal belge ve objeyi kullanarak, Kayseri'nin tarihini günümüz dünyasında anlaşılır hale getirmektir. Merkez bünyesinde aşağıdaki arşiv belgeleri bulunmaktadır:

- Kayseri ile ilgili olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan arşiv belgelerinin fotokopileri/kopyaları,
- Kayseri Kadı Sicilleri kopyaları,
- Tapu Tahrir Defterleri,
- Kayseri Vezir Hanı'nda bulunan belgeler.

Vezir Hanı'nda bulunan belgeler, Kayseri'nin 150 yıllık tarihini içeren 361 çuval tarihi evraktan oluşmaktadır. Yaklaşık 5 bin defter ve 700 bin evrakın yer aldığı bu çuvalar Kayseri Vezir Hanı'nın bir odasında bulunmuş ve Köşk Medrese'ye aktarılmış, ardından dağınık haldeki belgelerin durumunu gören Hollandalı Osmanlı araştırmacısı Profesör Machiel Kiel'in uyarısı üzerine 2006 yılında KAYTAM adına Erciyes Üniversitesi'ne aktarılmıştır. Osmanlı Devleti'nden günümüze 150 milyon civarında evrakın ulaştığı düşünülürse, sadece Kayseri sancağı için elimizdeki rakamın ne kadar önemli bir koleksiyon olduğu daha iyi anlaşılacaktır. Söz konusu çuvalar içindeki evrak cinsine göre şöyle sınıflandırılabilir¹: Defterler, Müstakil Evrak, Tüm Evrak, Koçanlar, Yırtık Evrak.

Bu çalışma, defterler tasnifi içinde yer alan Hülâsa Defterleri'nden elde edilen verilere dayanmaktadır. KAYTAM Arşivi'nde kayıtlı olan bu defterler², tarafımızca defter ve cilt numaraları ile ait oldukları mekânlara göre tasnif edilmiştir. Hacılar Bölük Mahallesi için, 46 numaralı Hacılar Hülâsa Defteri'nin³ 51. cildinde 169. sayfadan 233. sayfaya kadar yer alan belgeler okunmuştur.

Hane esaslı üzerine hazırlanan Hacılar Bölük Mahallesi Hülâsa Defteri'nde yer alan bilgiler esas olarak üç grupta toplanabilir⁴: İlk olarak, mülk ve kazanca sahip vergi mükellefi kişilere dair bilgileri içermektedir ki bu defterde kayıtlı mahalle sakini vergi mükelleflerinin 94 kişiden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Defterde kayıtlı kişilerin isimleri, unvanları, meslekleri ve aynı zamanda lakaplarını tespit etmek mümkün olmuştur. Bölük Mahallesi Hülâsa Defteri'ne göre, Bölük Mahallesi'nde meskûn kişilere ait 42 lakap (sülale adı) tespit edilmiştir: *Abbas Fakioğlu, Abbasoğlu, Akrepoğlu, Bakioğlu, Başoğlanoğlu, Bıykoğlu, Bostancıoğlu, Bozalioğlu, Çam Hasanoğlu, Çamoğlu, Deli Mehmetoğlu, Deli Yusuf oğlu, Devicioğlu, Elifoğlu, Elmacioğlu, Fındıkoğlu, Fırforoğlu, Hacı Bekiroğlu, Hacı Hasanoğlu, Haksızoğlu, Horozoğlu, Hüseyin Alioğlu, İmamoğlu, Kaçanoğlu, Kademoğlu, Kafaoğlu, Karakulakoğlu, Karakülahoğlu, Kartaloğlu, Kılındıkoğlu, Kilci Veli oğlu, Köseoğlu, Kürt Ömeroğlu, Mızımzoğlu, Ricaloğlu, Sağır Osman oğlu, Sakioğlu, Salihoğlu, Tasa oğlu, Topacıkoğlu, Topal Hasanoğlu, Veli oğlu.*

İkinci olarak, sahip olunan mülklere dair bilgiler yer almaktadır. Bu mahalleye ait defterde toplam 3 mülk türü tespit edilmiştir. Bu mülk türleri şu şekildedir: Konut (*Bir Göz Hane, Hane, Hanesi, Mukaddem ahır el-yevm Hane, Hane Ahır, Oda, Ödme, Selamlık, Tol*), Arazi (*Bağ,*

¹ Bu sınıflama merkez arşivinde uzun yıllar yaptığımız araştırmalar yetkililerden alınan bilgiler doğrultusunda oluşturulmuştur.

² 45 Numaralı Defter: *Hacılar Hülâsa Defteri, Cilt 52-Hacılar Aşağı Mahalle-Hacılar Yabancı Karyesi*; 46 Numaralı Defter: *Hacılar Hülâsa Defteri, Cilt 51-Hacılar Yukarı Mahalle-Hacılar Bölük Mahallesi*, 56 Numaralı Defter: *Hacılar Hülâsa Defteri, Cilt 51-Hacılar Orta Mahalle.*

³ Kelime anlamı “Özet Defteri” demektir. Bölük Mahallesi ile ilgili belgelerin yer aldığı 51. Cilt, 28,5 cm x 40 cm ebatlarında, siyah kaplı Hülâsa Defteri'dir.

⁴ Hacılar Bölük Mahallesi Hülâsa Defteri Şablonu için bakınız Ek 1

Bağ Cehri, Bahçe, Boz, Boz Dağ, Cehri, Cehri mea Tarla, Dağ, Mukaddem ahır el-yevm Tarla, Müfrez Tarla, Tarla, Tarla Nısf, Tarla Rub', Tarla Sülüs, Tarla ve Cehri, Üçte bir Tarla) ve Ticari (*Ahır, Harman, Samanlık*)'dir.

Yine bu mülklerin yer aldığı toplam 30 mevki adı tespit edilmiştir. Bunlar; *Bağ Başı, Boyalı, Boz Dağ, Buruklu, Buzluk, Cilis, Civiz Kuyu, Dört Kuyu, Elifoğlu, Erik Çukuru, Eşmecik, Günay, Hacı Hamza, Hasan Dağı, İnce, İşmecik, Kankallı, Karpuz / Karpuz Sekisi, Kaya Göl, Kel Yazı, Kuyucak, Orta Seki, Sakar, Sesli (Aşağı Sesli / Orta Sesli / Yukarı Sesli), Sıçanlı, Sirt Başı, Suyu Batak, Süt Başı, Yedi Ağaç, Zebire / Zebide*.

Ayrıca, mahallede toplam 452 adet mülkün varlığı tespit edilmiştir. Bu mülklerin tamamı 1309 dönüm, 169 evlek olup, Mahalledeki toplam mülkün değeri 578.050 kuruş olarak kaydedilmiştir.

Üçüncü olarak, vergi türü ve ödemelerine dair bilgiler yer almaktadır. Defter incelendiğinde, vergi mükellefi kişilerden sahip oldukları mülklere karşılık devlet tarafından değişen oranlarda vergi tahsil edildiği görülmektedir. Vergi, binde dört, binde beş, binde sekiz yahut binde on hesabıyla alınmaktadır. Mahallelinin sahip oldukları mülklere karşılık ödemiş oldukları toplam vergi miktarı yaklaşık 2.609 kuruş olarak kayıtlarda yer almıştır.

Daha sonra, 19. yüzyılın ortalarından itibaren kaydedildiği anlaşılan Hacılar Hülâsa Defterlerinden elde edilen verilerden hareketle aşağıda belirtilen değerlendirmeler yapılmıştır: Önce mahalle sakinlerinin varlık ve vergi yapısı (sahip oldukları varlıkların miktar, değer ve ölçek bakımından dağılımı ile vergi yükü), ile Hülâsa Defteri'nde kayıtlı kişilerin –ilk 10 zengin dâhil- mal varlığı seviyesine göre dağılımı ve vergi yükleri, Hülâsa Defterinde adı geçen varlıkların cinsi, miktarı, değeri ve vergisi ile ilgili özet tablolar kullanılarak analiz edilmiştir. Ardından bir mahalle için elde edilen veriler diğer üç mahalle ve yabancılar köyünün verileri ile karşılaştırılarak mukayeseli bir analize tabi tutulmuştur.

Çalışmada kullanılan *Hacılar Bölük Mahallesi Hülâsa Defteri*'nin hangi tür defterin hülâsası (özeti) olduğunu tespit için mevcut arşivlerde yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bu türden bir defterin olmadığı bilgisine ulaşılmıştır. Defterde verilen bilgilerin emlak ve araziye dair bilgiler olması hasebiyle Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'ne yapmış olduğumuz başvuru neticesinde⁵ ilgili arşivdeki Hacılar'a ait olan defterlerin *Hacılar Arazi Yoklama Defterleri*⁶ olduğu bilgisine ulaşılmıştır.

⁵Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'ne bağlı Kocasinan Tapu Müdürlüğü Arşivinde yaptığımız araştırma neticesinde Hacılar'a ait şu defterlere ulaşabildik: i) *Hacılar Karyesi Defter-i Arazi (Hacılar Köyünün Mayıs 92 Senesi Arazi Muamelesi/Yoklaması), (105, Arazi Hacılar Karyesi Sene 92), (M.1876 Tarihli)*; ii) *Hacılar Karyesi Defter-i Arazi (Hacılar Köyünün Mayıs 99 Senesi Arazi Muamelesi/Yoklaması), (105, Arazi Hacılar Karyesi Sene 99), (M.1883 Tarihli)*; iii) *Hacılar Karyesi Defter-i Arazi (Hacılar Köyünün Mayıs 306 Senesi Arazi Muamelesi/Yoklaması), (105, Arazi Hacılar Karyesi Sene 306), (M.1890 Tarihli)*.

⁶*Yoklama Defteri*: Tanzimat Fermanı'nın etkisi ile kişilere mülkiyet hakkının tanınması ve taşınmazlarının kayıt altına alınması, 21 Mayıs 1847 (5 Cemaziyül Ahir 1263) tarihli Tüzük (Tapu Hakkında İcra Olunacak Nizâmât) ile başlamış; taşınmaz kayıtlarının mahallinde tutulması, bu kayıtların birer örneğinin Defterhane-i Hâkânî İdaresi'ne gönderilerek orada muhafaza edilmesi ve Defterhanece doldurulup mahalline gönderilen tuğralı tapu senetlerinin de mal sahiplerine verilmesi usulü getirilmiştir. Daha sonra 1858 (H.1274) tarihli 132 maddeden oluşan Arazi Kanunu (Arazi Kanunname-i Hümayunu) çıkarılarak mülkiyet düzeni daha sağlam temellere oturtulmuştur. Kayıtlar tesis edildikten sonra, satış ve intikal gibi tedavüllerin kayıt üzerine işlenmesi terk olunarak her yeni muamele için aynı tarzda yeni kayıtlar düzenlenmesi ve eski kayıtla yeni kayıt arasında bir bağlantı kurulması usulüne geçilmiştir. Şahısların tapu idarelerine gitmeleri sonucu talepleri üzerine yapılan işlemlere *daimî tapu kayıtları*, arazilerin yetkili memurlar vasıtası ile yerlerinde görülüp incelenerek kayıt altına alınması sonucu da *yoklama tapu kayıtları* oluşturulmuştur. Yoklama usulüne ilişkin kayıtlar 1872 ila 1909 yılları arasında tutulmuştur. Yoklama usulü, günümüzde 3402 Sayılı Kanun'a göre yapılan kadastro çalışmasının daha basit bir şeklidir. *Yoklama Defterleri*, yoklamayı yapan yetkili kimselerin haiz oldukları sıfatlara göre ve bu işlerden alınan harçların tahakkuk ve tahsiline göre türlere ayrılmaktadır. Sırf mülk sayılan arazi ve emlake ilişkin işlemler, şer'i mahkemelerde yapılarak şer'i hüccetler verilmekte iken, bu yetki çıkarılan tüzük gereği 1874 tarihinden itibaren

Ancak Yoklama Defterlerindeki bilgiler ile Hülâsa Defterindeki bilgiler karşılaştırıldığında benzerlikler kadar farklılıkların da olduğu tespit edilmiştir⁷.

Hacılar Bölük Mahallesi Hülâsa Defterlerinin bulunduğu KAYTAM Arşivi'nde yürüttüğümüz çalışma neticesinde Hacılar ile ilgili emlak ve araziye dair iki defter türü tespit edilmiştir. İlk olarak incelediğimiz defter “*Hacılar Emlak ve Arazi Müsvedde – El Defteri*”⁸ olup; bu defterin içindeki bilgiler ile Hülâsa Defteri içindeki bilgiler karşılaştırıldığında iki defter arasındaki benzerliğin az olmasına⁹ karşılık, ikinci defter türü olan *Hacılar Emlak ve Arazi Hülâsa Defteri 1928 Tahriri*¹⁰ arasındaki benzerliğin fazla olduğu tespit edilmiştir¹¹. Emlak ve arazi kaydına dair tutulan bu defterlerde ana gaye, emlak ve arazi hakkında detaylı bilgi vermek iken, mevcut çalışmanın ana kaynağı olan Hacılar Bölük Mahallesi Hülâsa Defteri'nin amacı emlak ve temettuat sahibi kişiye ait gayr-i menkullerin ve bunlardan dolayı ödediği vergilerin tespitidir.

Emlak ve Arazi Kayıt Defterlerinden farklı olarak Hülâsa Defterlerinde “Emlak ve Temettuat¹² Sahibi Kişi” ibaresinin ve vergi kayıtlarının bulunması aklımıza bu defterlerin Temettuat Defterlerinin¹³ Hülâsası (özeti) olabileceği fikrini getirdi. Yaptığımız literatür

---

tapu idarelerine bırakılmış ve yapılan işlemler sonucunda ilgililerine tapu senedi verilmeye başlanmıştır (https://www.tkgm.gov.tr/sites/default/files/icerik/ekleri/arsivin_onemi_ve_arsiv_belgeleri_0.docx. E. T.: 29.09.2019. Ayrıntılı bilgi için bakınız; *Osmanlıdan Günümüze Tapu Arşivi*, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, 2009).

⁷ *Yoklama Defterlerinde* gayr-i menkullerin sıra numaraları belirtildikten sonra, bağlı bulunduğu karyesi, mevkii, cinsi, hudutları, büyüklüğü, değeri, sahibi, ferağ-intikal gibi değişiklikler, el değiştirme nedenleri ile kayıt masrafları bilgilerine ulaşılmaktadır. *Hülâsa Defterlerinde* ise, gayr-i menkullerin sıra numaraları belirtildikten sonra, bağlı bulunduğu mevkii, cinsi, büyüklüğü, değeri, sahibi, ferağ-intikal gibi değişiklikler, el değiştirme nedenleri ve vergisi hakkındaki bilgilere ulaşılmaktadır. *Hacılar Bölük Mahallesi Hülâsa Defteri* ile *Hacılar Arazi Yoklama Defterleri* arasındaki en büyük fark; Hülâsa'da mülkten alınan vergi, Yoklama'da ise yoklama masrafları kaydedilmiştir.

⁸ KAYTAM Arşivi'ndeki Hacılar Emlak ve Arazi Müsvedde-El Defterleri şunlardır: i) 49 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Müsvedde-El Defteri (19/1) 1926 Tahriri*; ii) 51 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Müsvedde-El Defteri (19) 1926 Tahriri No: 2*; iii) 51 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Müsvedde-El Defteri (19) 1926 Tahriri No: 5*; iv) 47 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Müsvedde-El Defteri (19/3) 1926 Tahriri No: 3*.

⁹ *Emlak ve Arazi Müsvedde-El Defterlerinde* gayr-i menkullerin sıra numaraları belirtildikten sonra, mevki numarası, cinsi, hudutları, büyüklüğü, derecesi, değeri ile arazi ve emlak türü (mülk, vakıf, miri) bilgilerine ulaşılmaktadır. Hülâsa Defterlerinde ise; gayr-i menkullerin sıra numaraları belirtildikten sonra, bağlı bulunduğu mevkii, cinsi, büyüklüğü, değeri, sahibi gibi değişiklikler, el değiştirme nedenleri ve vergisi hakkındaki bilgilere ulaşılmaktadır. *Hacılar Bölük Mahallesi Hülâsa Defteri* ile *Hacılar Emlak ve Arazi Müsvedde – El Defterleri* arasındaki en büyük fark; Hülâsa'da mülke ve mülkten alınan vergiye dair bilgiler kaydedilirken, Müsvedde-El Defteri'nde sadece mülke dair ayrıntılı bilgiler verilmiştir ve hiç vergi kaydı bulunmamaktadır. Diğer bir fark ise; Hülâsa'da hane (mahalle) bazında kayıt tutulurken, Müsvedde-El Defterlerinde mevki bazında kayıt tutulmuştur.

¹⁰ KAYTAM Arşivi'ndeki Hacılar Emlak ve Arazi Hülâsa Defterleri şunlardır: i) 48 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Hülâsa Defteri 1928 Tahriri*; ii) 53 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Hülâsa Defteri 1928 Tahriri*; iii) 52 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Hülâsa Defteri 1928 Tahriri*; iv) 55 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Hülâsa Defteri 1928 Tahriri*; v) 54 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Hülâsa Defteri 1928 Tahriri*; vi) 50 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Hülâsa Defteri 1928 Tahriri*.

¹¹ Her iki defterin de şablonu birbirinden farklı ancak şablondaki veri girişinin olduğu sütunlar aynı; yani her iki defterde de gayr-i menkullerin sıra numaraları belirtildikten sonra, bağlı bulunduğu mevkii, cinsi, büyüklüğü, değeri, sahibi gibi hususlar ile bunlara ait vergiler hakkındaki bilgilere ulaşılmaktadır. Diğer defter türlerinin hiçbirinde mülkten alınan vergiye dair bilgi bulunmazken, adı geçen bu iki defterde de alınan vergi hakkında bilgi mevcuttur. Zira her iki defterde Hülâsa Defteridir. Ancak, bu çalışmaya kaynak teşkil eden Hacılar Bölük Mahallesi Hülâsa Defteri hane (mahalle) bazında, Hacılar Emlak ve Arazi Hülâsa Defteri ise şahıs bazında kayıtlara sahiptir.

¹² Temettuat'nun kelime anlamı “kazanma, kâr etme, kâr, fayda, menfaat” anlamlarına gelmektedir. Çoğulu, temettuatır (Şemsettin Sami, 1989:437).

¹³ *Temettuat Defterleri*: Tanzimat Dönemi'nde önceleri değişik adlar altında toplanan vergilerin yerine tek bir verginin ikamesi için hane reislerinin gelir tespitlerine dayanan temettü sayımları 19. yüzyıl ortaları Osmanlı sosyal ve iktisadi tarihi için çok önemli bilgiler içermektedir (Kütükoğlu, 1995:395). Temettü tahririnin

taramasında Hülâsa Defterleri ile Temettuat Defterleri arasında benzerliklerin olduğu tespit edilmiştir¹⁴. Ancak, Temettuat Defterlerinin kayıt tarihi olarak 1840 ve 1845 senelerinin bilinmesine rağmen, Hacılar Bölük Mahallesi Hülâsa Defteri'nin kayıt tarihinin bulunmaması ve ayrıca defter içinde geçen tarihlerle¹⁵ örtüşmemesi Temettuat Defterleri Hülâsasını olma ihtimalini azaltmıştır.

Daha sonra, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarına tekabül eden bir tarihe ait olduğunu varsaydığımız Hacılar Hülâsa Defterleri'nden elde edilen verilerden hareketle mahalle sakinlerinin varlık ve vergi yapısına (sahip oldukları varlıkların miktar, değer ve ölçek bakımından dağılımı ile vergi yükü, Hülâsa Defteri'nde kayıtlı kişilerin –ilk 10 zengin dâhil- mal varlığı seviyesine göre dağılımı ve vergi yükleri ile Hülâsa Defteri'nde adı geçen varlıkların cinsi, miktarı, değeri ve vergisi) ilişkin özet tablolar kullanılarak analizler yapılmıştır. Hacılar Bölük Mahallesi'ne ait verilerden elde edilen analiz sonuçları diğer üç mahalle ve yabancılar köyüne ait olanlarla karşılaştırılarak mukayeseli bir analize tabi tutulmuştur.

2. Hacılar Bölük Mahallesi Sakinlerinin Sahip Oldukları Varlıkların Miktar, Değer ve Ölçek Bakımından Dağılımı İle Vergi Yükü

Bu kısımda Bölük Mahallesi'nde oturan mahalle sakinlerinin sahip oldukları mal varlıklarının sayılarının ve türlerinin dağılımı, bu varlıkların türlerine göre ölçek büyüklükleri ve toplamdaki payları, yine bu mülklerin türlerine göre değerleri ve nihayet varlıklarının niteliğine göre tabi olunan ve ödenen vergi yükleri incelenmektedir. Burada aktarılan sayısal değerler, ilgili arşiv evrakından uzun ve meşakkatli bir araştırma süreci sonunda elde edilen bilgi ve verilerin oldukça sade ve özet hale getirilmiş halini yansıtmaktadır.

Burada sunulan özet bilgiler, 19. yüzyılın sonu 20. Yüzyılın başında Bölük Mahallesi'nin varlık düzeyi, ölçek yapısı ve dağılımı ile devletin tahsil ettiği vergi miktarı hakkında fikir vermektedir.

---

yapılmasındaki esas amaç, herkesin kazancına ve mal varlığına göre devlete belirli miktarda vergi vermesi ve bunun bir düzene konularak tespit edilen usullere göre yapılmasıdır (Serin, 1998:719). Temettü vergisinin kaydedildiği defterlere *Temettuat Defterleri* adı verilir. 15. ve 16. yüzyıl tahrir defterlerindeki bilgilerden daha fazlasını bu defterlerde bulabiliyoruz (Kütükoğlu, 1995:395). Adına “Emlak, Arazi, Hayvanat ve Temettuat” sayımları denilen bu tahrirler sonucu yirmi bine yakın defter serisi oluşmuştur (Yükçü vd., 2014:172). Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliye Varidat Kalemi defterlerinden olan Temettuat Defterlerinin büyük çoğunluğu 1261 (1845) tarihindeki sayımlara ait iken, az bir kısmı da 1256 (1840) tarihindeki sayımlara aittir (Kütükoğlu, 1995:396).

¹⁴ İsmet Demir'in yayına hazırladığı *Kayseri Temettuat Defteri* adlı üç ciltlik çalışmada; mülk sahibi kişinin adı, mülkün adedi, cinsi ve kıymeti hakkında bilgi verilmiştir. Ancak 1840 ve 1845 sayımı Temettuat Defterlerinde ise, Temettu' sahibi kişinin sahip olduğu emlak ve hayvanatın sayısı, cinsi, değerinin yekûnü ve ödeyeceği temettu' vergi miktarı kaydedilmiştir (Adıyeko, 2000:789). Hane esaslı üzerine yapılan bu sayımlarda yer alan bilgiler dört grupta toplanabilir: i) Mükellef kişilik bilgileri: a) Hane sahibinin ismi, b) Unvanı ve mesleği. ii) Menkul ve gayr-i menkul servet: a) Mükellefin sahip olduğu veya tasarrufunda bulunan ekili veya nadasa bırakılmış tarlanın, bahçenin, bağ ve çayırın dönüm olarak miktarı. Ayrıca kira ile tutulan ya da kiraya verilen toprakların dönüm olarak miktarı ve kimden kiralandığı ya da kime kiraya verildiği. b) Hane sahibinin küçük ve büyükbaş hayvanlarının cins ve miktarı. c) Değirmen, dükkân, boyahane, debbağhane ve kışlak gibi gayr-i menkul servetin sayısı ve birim büyüklüğü. iii) Gelirler: a) Mükellefin sahip olduğu veya tasarrufunda bulunan yukarıda sayılan her bir menkul veya gayr-i menkul servetin bir yıl içinde sağladığı hasılat veya kira geliri. b) Hane reisinin ve diğer hane üyelerinin esnaflık, ticaret veya emek faaliyetlerinden sağladığı gelirler. iv) Vergi ödemeleri: a) Bir yıl içinde mükellef hane reisi tarafından ödenen bir tür gelir vergisi olan “vergü-yi mahsusâ”nın kuruş olarak miktarı. b) Gayr-i müslim hane reisinin ve diğer aile üyelerinin ödemekle yükümlü oldukları cizyenin a'lâ, evsat, ednâ olarak türü ve sayısı. c) Aynen ödenen aşar vergisinin ürün olarak nevi, miktarı ve para olarak karşılığı. d) Nakden ödenen aşar ve rüsumun para olarak değeri (Akgündüz, Öztürk, 2002: 31-32).

¹⁵ En eski tarih; Mart sene 310 (M.30 Ocak 1894) (Bölük Mahallesi Hülâsa Defteri sahife 227). En yeni tarih; Muhavvel sene 929 (M.1929) (Bölük Mahallesi Hülâsa Defteri sahife 214). Defterde 1894 tarihinden 1929 tarihine kadar süredeki işlemler de kayıtlıdır. Defter muhtemelen daha eski bir tarihe ait olmalıdır. Ancak, İsmet Demir'in yayına hazırladığı *Kayseri Temettuat Defteri* adlı çalışmada kaynak defterin tarihi 1834'tür. Yani, Temettuat sayımları tarihiyle uyuşmamaktadır (Temettu' sayım tarihleri: 1840 ve 1845).

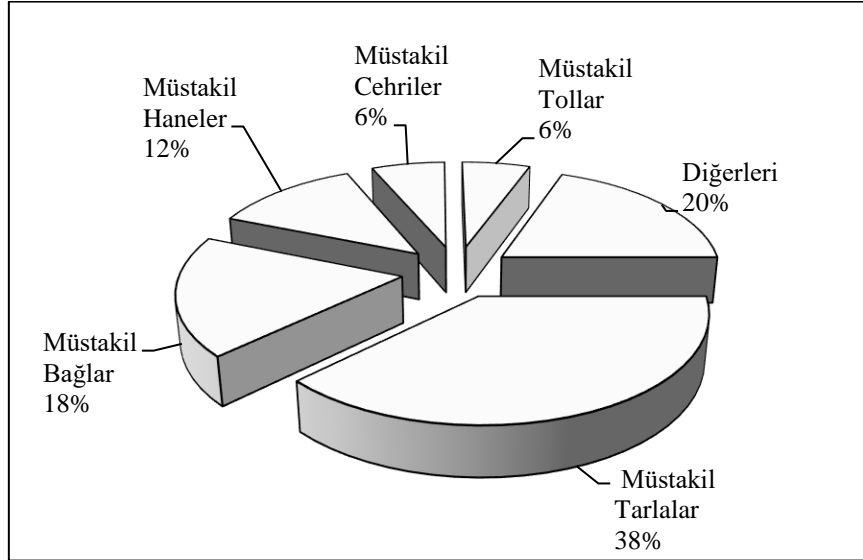
2.1. Bölük Mahallesi Sakinlerinin Sahip Oldukları Mülkün Adedi ve Türlerine Göre Dağılımı

Kayıtlarda Bölük Mahallesi'nde toplam 452 adet mülkün olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan adet olarak sırasıyla en fazla mülk *müstakil tarla* (171 adet), müstakil bağ (83 adet), müstakil hane (56 adet), müstakil cehri (28 adet) ve müstakil tol (26 adet) olarak tespit edilmiştir. Bu mülklerin toplam içerisindeki payı yaklaşık %81 düzeyindedir (Tablo 1 ve Grafik 1).

Tablo 1: Bölük Mahallesi'nde Mülklerin Cins ve Sayı Bakımından Dağılımı

Mülkün Cinsi	Adedi
Müstakil Tarlalar	171
Müstakil Bağlar	83
Müstakil Haneler	56
Müstakil Cehriler	28
Müstakil Tollar	26
<i>Diğerleri</i>	88
Toplam	452

Grafik 1: Bölük Mahallesi'nde Mülklerin Cins ve Sayı Bakımından Dağılımı

Bu verilerden anlaşıldığı üzere; Bölük Mahallesi'nde adet olarak mülkün çok büyük bir kısmı diğer mahallelerde olduğu gibi müstakil varlıklardan oluşmaktadır. mahalle sakinleri, tahıl ağırlıklı bitkisel üretim için kullanılan tarla ve cehri üretimine uygun araziler ile bu faaliyetlerin yakın tamamlayıcısı mahiyetindeki tollara¹⁶ sahiptirler. Dolayısıyla, bu mahallede bir yandan geleneksel tarımsal varlıklara sahip olup onların üretimi sürdürülür iken, diğer yandan o dönemde Kayseri'nin hala uluslararası piyasalarda rekabet gücüne büyük katkı sağlayan kaliteli iplik, boyama ve kumaş üretimi için girdi temin etmeye yönelik üretim faaliyetlerinin yürütüldüğü anlaşılmaktadır (cehri üretimi yoluyla). Ayrıca, bağ ve hane sayıları da diğer

¹⁶ *Tol*, taş kemer veya taş kemerlerle yapılmış ev, oda, kapı benzeri yapı.

mahalleler kadar olmasa da mahalle sakinlerinin belli bir refah seviyesine sahip olduklarını göstermektedir.

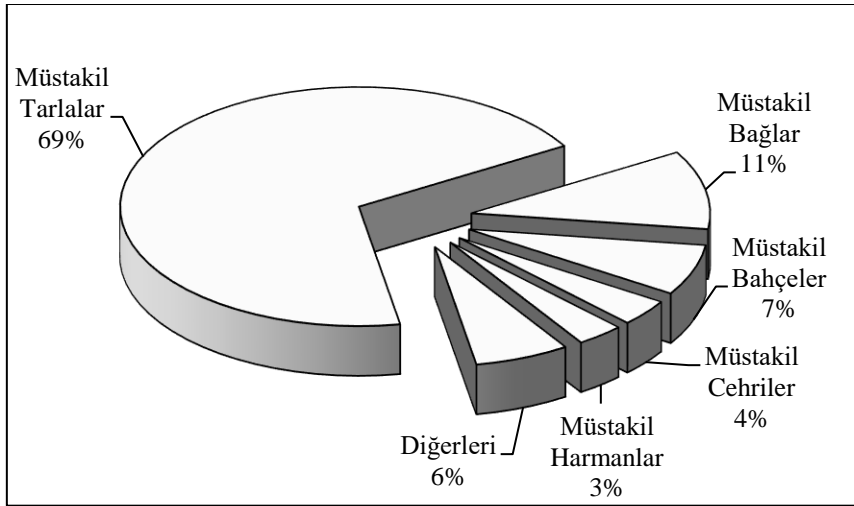
2.2. Bölük Mahallesi Sakinlerinin Sahip Oldukları Mülkün Dönüm ve Evlek Olarak Büyüklüğü ve Mülkün Türüne Göre Dağılımı

Bölük Mahallesi'nde oturanların sahip oldukları mülkün tamamı 1.309 dönüm¹⁷, 169 evlek¹⁸ olarak kayıtlara geçmiştir. Dönüm cinsinden en fazla mülk *müstakil tarla* (907 dönüm, 100 evlek), müstakil bağ (139 dönüm, 39 evlek), müstakil bahçe (90 dönüm, 11 evlek), müstakil cehri (47 dönüm, 2 evlek) ve harman (42 dönüm, 14 evlek) olarak tespit edilmiştir. Bu mülklerin toplam içerisindeki payı (dönüm olarak) yaklaşık %94 nispetindedir (Tablo 2 ve Grafik2).

Tablo 2: Bölük Mahallesi'nde Mülklerin Cins ve Büyüklük Bakımından Dağılımı

Mülkün Cinsi	Büyüklüğü (Dönüm/Evlek)
Müstakil Tarla	907/100
Müstakil Bağlar	139/39
Müstakil Bahçeler	90/11
Müstakil Cehriler	47/2
Müstakil Harmanlar	42/14
<i>Diğerleri</i>	84/3
Toplam	1309/169

Grafik 2: Bölük Mahallesi'nde Mülklerin Cins ve Büyüklük Bakımından Dağılımı

Veriler dikkatle incelendiğinde, Bölük Mahallesi'nde oturanların esas itibariyle tarla işleriyle iştigal ettikleri ve sahip oldukları tarlaların da tamamına yakınının müstakil olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim sahip oldukları tarlaların toplam servetlerine oranı adet bakımından %38, dönüm bakımından ise %69 seviyesindedir.

¹⁷ *Dönüm*, Osmanlı Devleti zamanında kullanılan arazi ölçü birimidir. 1 dönüm = 1.000 metrekaredir. İncelenen defterlerde arazinin büyüklüğünü belirtirken kullanılan bir ölçü birimidir.

¹⁸ *Evlek* ise, Osmanlı Devleti zamanında kullanılan arazi ölçü birimidir. 1 Evlek = ¼ Dönüm = 250 metrekaredir. İncelenen defterlerde arazinin büyüklüğünü belirtirken kullanılan ölçü birimlerinden biridir.

2.3. Bölük Mahallesi Sakinlerinin Sahip Olduğu Mülkün Değeri ve Türüne Göre Dağılımı

Bölük Mahallesi'ndeki toplam mülkün değeri¹⁹ 575.050 kuruş olarak kaydedilmiştir. Toplam mülkün kıymeti içerisinde en büyük pay, 183.300 kuruşluk değeri ile öne çıkan *müstakil tarlalara* aittir. Bunu 108.700 kuruşluk değeri ile müstakil haneler, 107.000 kuruşluk değeri ile müstakil bağlar, 35.275 kuruşluk değeri ile daha önce ahır ama o gün tarla olarak kullanılan araziler (mukaddem ahır, el-yevm tarla) ve 30.750 kuruşluk değeri ile daha önce ahır ama o gün ev olarak kullanılan mülkler (mukaddem ahır, el-yevm hane) takip etmektedir. Bu mülklerin toplam mülk değeri içerisindeki payı yaklaşık %80 nispetindedir (Tablo 3 ve Grafik 3).

Burada tabii değer olarak sahip olunan tarlaların toplam değer (kıymet) içerisinde hâkim bir pozisyona sahip olduğu görülmektedir. Zira hâlihazırda sadece tarla olarak kullanılan mülklerin toplam değer (kıymet) içindeki payı %38 nispetindedir. Ayrıca, sadece bu mahallede oturanlara özgü olarak önce ahır olup da sonradan tarla ya da hane olarak kullanılan mülkler var ve bunlar en fazla değer taşıyan dördüncü ve beşinci büyük varlık olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bölük Mahallesinde sahip olunan mülk çeşitleri arasında değer ortalaması en yüksek olanlar sırasıyla daha önce ahır ama bugün ev olarak kullanılan araziler, yine daha önce ahır ama bugün tarla olarak kullanılan araziler, selamlıklar, odalar ve müstakil evlerdir. Buradan anlaşılmaktadır ki, Bölük Mahallesi'nde oturanların sahip oldukları varlıklar içerisinde ortalama olarak en yüksek değere sahip olanlar, yine bu mahalleye özgü olan önce ahır olup da sonradan tarla ya da hane olarak kullanılan mülklerdir. Diğer mülklerin ortalama değeri bunlara göre hayli düşük kalmaktadır.

Bu önemli bulgu bize bu mahallede oturanların Kayseri Hacılar'a bağlı diğer mahallelerde oturanlara göre daha kırsal, köy hayatı benzeri bir yaşam tarzına ve daha düşük değerli bir gayri menkul varlık düzeyine sahip olduklarını göstermektedir. Daha önce ahır olarak kullanılan gayri menkullerin o gün itibarıyla ev ya da tarla olarak kullanılması, muhtemelen daha önce ağırlıklı olarak hayvancılıkla iştigal ederken artık vazgeçtikleri ve daha ziyade bitkisel üretime ağırlık verdikleri ve bir kısmını da ev olarak değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Daha önce yapılan bir çalışmadan hareketle²⁰, bu durumun önemli bir sebebi 1873-75 yılları arasında yaşanan Büyük Orta Anadolu Kuraklığı döneminde canlı hayvan stokunun kuraklıktan en çok etkilenen bölgeler arasında yer alan Kayseri Sancağında büyük ölçüde azalmış olması olarak düşünülebilir. Zira söz konusu ekonomik buhran döneminde Hacılar Bölük Mahallesi'nin de içinde yer aldığı Orta Anadolu bölgesinin tamamında nüfusun %3 ila 7'sinin açlıktan hayatını kaybettiği, çok sayıda hayvanın telef olduğu ve hayvan stokunun önemli oranda azaldığı; buna bağlı olarak tarıma dayalı endüstri üretiminin rekabet gücünün de büyük ölçüde zaafa uğradığı, büyük hasıla kayıplarının yaşandığı ve bu yüzden devletin büyük bir vergi kaybına uğradığı bilinmektedir.

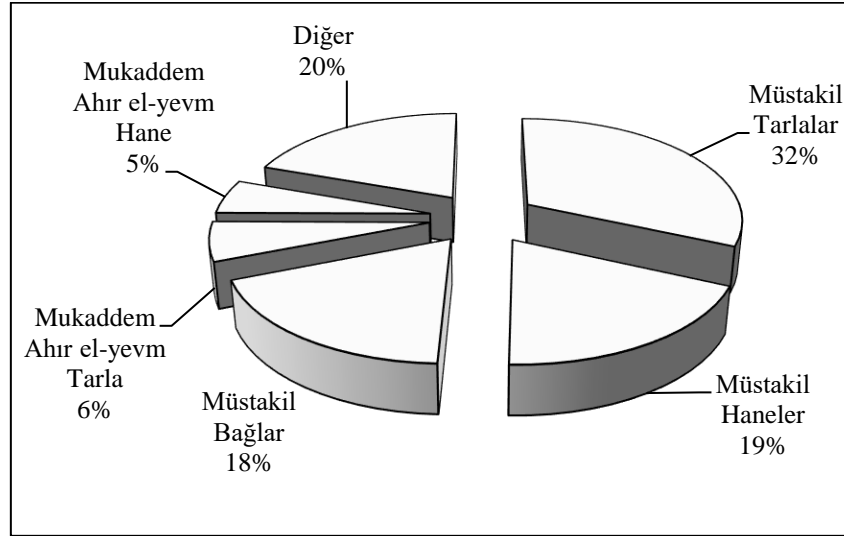
Sebebi ayrı bir tartışma konusu olsa da mülkün kullanımındaki dönüşümün mahalle sakinlerinin üretim ve ona bağlı olarak yaşam biçiminde köklü bir değişime yol açtığı ve neticede daha düşük bir hayat standardını benimsemek durumunda kaldıkları anlaşılmaktadır. Zira tahıl üretiminin hayvancılığa göre her devirde katma değeri daha düşük bir sektör olması ve ahır konumundaki yapıların ev olarak kullanılmak durumunda kalınması bunun önemli bir göstergesi olarak söylenebilir.

¹⁹Kıymet ya da değer, incelenen defterlerde mülkün kaç pare ve kaç kuruş olduğunun kaydedildiği kısımdır. 1 Kuruş = 40 Pâre'dir.

²⁰ Erdem ve Deveci 2015, 15-16.

Tablo 3: Bölük Mahallesi'nde Mülklerin Cins ve Değer Bakımından Dağılımı

Mülkün Cinsi	Kıymeti (Kuruş)
Müstakil Tarlalar	183.300,00
Müstakil Haneler	108.700,00
Müstakil Bağlar	107.000,00
Mukaddem Ahır el-yevm Tarla	35.275,00
Mukaddem Ahır el-yevm Hane	30.750,00
<i>Diğer</i>	<i>113.025,00</i>
Toplam	578.050,00

Grafik 3: Bölük Mahallesi'nde Mülklerin Cins ve Değer Bakımından Dağılımı

2.4. Bölük Mahallesi Sakinlerinin Ödediği Verginin Mülkün Cinsine Göre Dağılımı

Mahallenin sahip olduğu mülklere karşılık ödemiş olduğu toplam vergi miktarı yaklaşık 2.609 kuruştur. Ödenen toplam emlak vergisi miktarının mahallede oturanların sahip oldukları toplam mülkün değerine oranı %45'tir. Ödenen vergi oranının nispeten düşük çıkmasının nedeni, burada oturan insanların *ağırlıklı olarak tarla sahibi olmaları* ve varlıklarını bunun üzerinden oluşturmalarıdır. Zira en fazla vergi ödenen mülk türü, yine tahmin edileceği üzere 763 kuruş ile *müstakil tarlalara* aittir (toplamın yaklaşık %29'u). Dikkat edilecek olursa, bu oran bazı mahallelere göre nispeten düşük düzeydedir. Anlaşılan o ki, tarlaların değeri ve getirisi, o dönemde de merkezi konumdaki mülklere göre daha düşüktür. Bunu sırasıyla müstakil haneler (578 kuruş), müstakil bağlar (362 kuruş), önce ahır olup da sonradan tarla olarak (178 kuruş) ve hane olarak (151 kuruş) kullanılan mülkler takip etmektedir. Bu mülklerin tamamı için ödenen vergiler mahalle sakinlerinin ödediği toplam verginin %78'ini oluşturmaktadır (Tablo 4 ve Grafik 4).

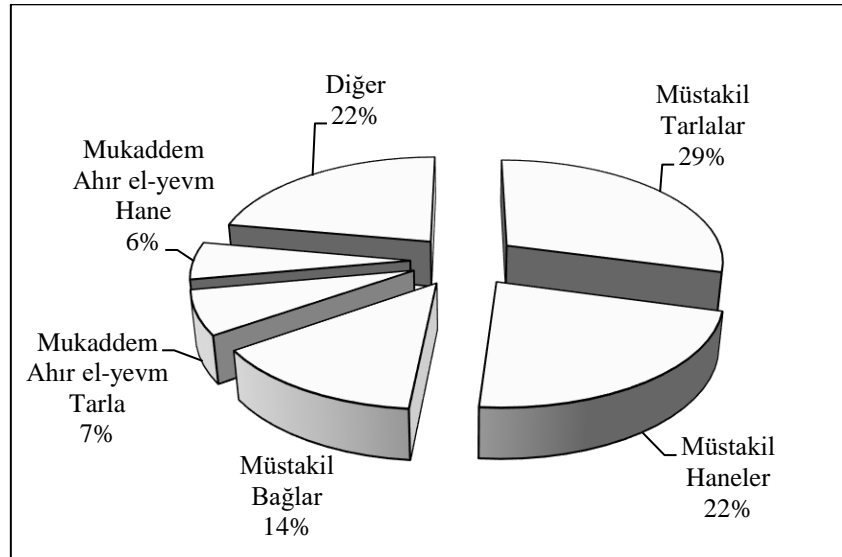
Bu mahallede vergi ödemesi bakımından en yüksek ilk beş mülkün mahallenin ödediği toplam vergi içerisindeki payı diğer mahallelerden daha düşüktür. Bu durum, aynı mahallenin biraz önceki oranlarında da diğer mahallelere göre daha düşük çıkması ile oldukça uyumlu bir

sonuçtur. Başka bir ifade ile, Bölük Mahallesi'nde mülk türlerinin adet, değer ve ödenen vergi bakımlarından dağılımı diğer mahallelere göre biraz daha dengeli olmuştur.

Tablo 4: Bölük Mahallesi'nde Mülklerin Cins ve Vergi Açısından Dağılımı

Mülkün Cinsi	Vergisi (Kuruş)
Müstakil Tarlalar	763,00
Müstakil Haneler	578,00
Müstakil Bağlar	362,00
Mukaddem Ahır el-yevm Tarla	178,00
Mukaddem Ahır el-yevm Hane	151,00
Diğer	577,00
Toplam	2.609,00

Grafik 4: Bölük Mahallesi'nde Mülklerin Cins ve Vergi Açısından Dağılımı

Söz konusu mülklerden elde edilen ortalama vergi miktarlarına bakıldığında ise; en yüksek miktarların sırasıyla önce ahır olup da sonradan tarla ya da hane olarak kullanılan mülkler, hanesi, selamlıklar ve ödemeler olduğu anlaşılmaktadır.

3. HACILAR BÖLÜK MAHALLESİ'NDE MESKÛN KİŞİLERİN MAL VARLIĞI SEVİYESİNE GÖRE DAĞILIMI VE VERGİ YÜKLERİ

Hacılar Bölük Mahallesi'nde oturanların farklı mal varlığı seviyelerine göre dağılımı ve bu varlık katmanlarının tabi oldukları vergi yükleri incelendiğinde (Tablo 5); nispeten varlık düzeyi yüksek mahalle sakini sayısının (ki, bir anlamda toplam hane sayısı da denebilir) diğer mahallelere nispetle epeyce düşük olduğu gözükmemektedir. Buna paralel olarak, mahalle sakinlerinin toplam yarım milyonun biraz üzerinde (520.100 kuruş) bir mal varlığına sahip olduğu, fert başına mal varlığının ve emlak vergi yükünün ise diğer bazı mahallelerden daha fazla düştüğü (sırasıyla yaklaşık olarak 5.253 kuruş ve 17 kuruş olduğu) anlaşılmaktadır.

Bölük Mahallesi sakinlerinin varlık düzeyine bakıldığında; sadece üç kişinin 20.001-30.000 kuruş aralığında mülke sahip olduğu; bu şahısların toplam içindeki payının yaklaşık %3

düzeyinde olduğu görülmektedir. Bu kişilerin ortalama 23.517 kuruş değerinde bir mülke sahip oldukları, mahalle ortalamasının yaklaşık 4,5 katına ve mahallenin sahip olduğu toplam mal varlığının ise yaklaşık %14'üne tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Öte taraftan, söz konusu 3 kişinin varlık oranıyla mütenasip olarak (%13,27) mahallede ödenen toplam vergi içinde bir paya sahip olduğu, fert başına ödedikleri vergi ise mahalle ortalamasının 4 katından daha fazla olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, bu verilerden hareketle, göreceli olarak varlık düzeyi arttıkça servetten alınan vergilerin de arttığı, vergi yükünün toplumun alt kesimlerinden toplanmadığı söylenebilir.

Tablo 5: Bölük Mahallesi'nde Oturanların Mal Varlığı Seviyesine Göre Dağılımı ve Vergi Yükü

Bölük Mahallesi'nde Oturanların Tamamının Mal Varlığı ve Vergi Yükü				
Kayıtlı Toplam Kişi Sayısı²¹	Toplam Mal Varlığının Değeri	Fert Başına Toplam Mal Varlığı Değeri	Mahallenin Toplam Vergi Yükü	Fert Başına Vergi Yükü
99	520.100,00	5.253,53	2.284,00	23,07

Bölük Mahallesi'nde İlk 10 Zengin'in Mal Varlığı ve Vergi Yükü				
Toplam Kişi Sayısı ve Mahalle Toplamı İçindeki Oranı	Toplam Mal Varlığının Değeri ve Mahalle Toplamı İçindeki Oranı	Fert Başına Toplam Mal Varlığı Değeri	Toplam Vergi Yükü ve Mahalle Toplamı İçindeki Oranı.	Fert Başına Vergi Yükü
10	174.375,00	17.437,50	799,25	79,92
%10,10	%33,52	-	%35,00	-
Bölük Mahallesi'nde Mal Varlığı 20.001-30.000 Kuruş Arası Olan Mahalle Sakinleri				
3	70.550,00	23.516,67	303,10	101,03
%3,03	%13,56	-	%13,27	-
Bölük Mahallesi'nde Mal Varlığı 10.001-20.000 Kuruş Arası Olan Mahalle Sakinleri				
17	251.500,00	14.794,12	1.082,57	63,68
%17,17	%48,36	-	%47,40	-
Bölük Mahallesi'nde Mal Varlığı 0-10.000 Kuruş Arası Olan Mahalle Sakinleri				
80	218.800,00	2.735	949,12	11,86
%80,81	%42,07	-	%41,56	-

²¹ Kayıtlı Kişi Sayısı, Hacılar Bölük Mahallesi Hülâsa Defteri'nde ismi ve şöhreti kayıtlı olan kişilerin sayısıdır. Bu kişiler vergi mükellefi kişiler olup, Hacılar Bölük Mahallesi nüfusunu ifade etmemektedir. Hacılar Bölük Mahallesi Tahmini Nüfusu = Hane Sayısı (56 adet) * 5 = 280 kişi idi.

10.001-20.000 kuruş aralığında ise, 17 kişi bulunmakta ve bunların toplam içindeki payı yaklaşık %17'dir. Buna karşılık sahip oldukları mülkün değeri toplam içinde yaklaşık %48 gibi yüksek bir paya sahiptir. Bu kişilerin ortalama mülk değeri ise yaklaşık 15 bin kuruş olup, mahalle ortalamasının yaklaşık 3 katı civarındadır. Bu gruptaki kişilerin ödedikleri verginin toplam içindeki payı da diğer mahallelerin aynı gelir grubunda yer alanlara göre oldukça yüksek olup, %47'nin biraz üzerinde olup, fert başına vergi yükü bir üst zengin grubun üçte ikisi kadar ama mahalle ortalamasının üç katı kadardır. Bu veriler de bize, diğer mahallelerde olduğu gibi, vergi yükü ile zenginlik düzeyi arasında adil denebilecek müspet bir orantının olduğunu göstermektedir.

Nihayet, varlık değeri 10.000 kuruşun altında olanların sayısı ise toplam 80 kişi olup, toplam mülk sahiplerinin %81'ine karşılık gelmektedir. Çok büyük bir çoğunluğu oluşturan bu gruptaki insanların sahip oldukları mal varlığı ile ödemekle yükümlü oldukları vergi miktarının mahalle toplamı içindeki payları hemen hemen aynı oranda (%42), ortalama vergi oranları ise %12 gibi oldukça düşük düzeydedir. Dikkat edilecek olursa, bu kategoride yer alan kişilerin ortalama mal varlığı değeri de zaten çok düşüktür (2.780 kuruş).

Değerin bu kadar düşük çıkmasının kaynağına biraz daha dikkatle bakıldığında, özellikle mal varlığı 5 bin kuruşun altında olanların ekonomik durumunun oldukça zayıf olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Zira bu kategoride yer alan kişiler toplamın neredeyse üçte ikisine yakın (%65) iken, toplam mal varlıklarının değerinin mahalle toplamı içindeki oranı %20'den biraz fazladır (%20.53). Bu kesimlerin ödedikleri vergi miktarı da düşük olsa bile, Bölük Mahallesi'nde servetin dağılımının oldukça eşitsiz bir düzeyde olduğu bir gerçektir.

Tablo 6: Bölük Mahallesi'nde Meskûn İlk 10 Zengin'in Mal Varlığı ve Vergi Yükü

Sıra	İsmi ve Şöhreti	Kayıtlı Mülklerin Değeri (Kuruş)	Ödenen Toplam Emlak Vergisi (Kuruş)
1	Veli oğlu Mehmet	27.250,00	116,25
2	Haksız oğlu Mehmet	20.750,00	103,00
3	Kilci Veli oğlu Hacı Ali	19.000,00	82,50
4	Çam Hasan oğlu Hacı Mehmet	16.750,00	71,75
5	Deli Yusuf oğlu Mehmet Ağa	17.750,00	86,00
6	Deveci oğlu Hacı Ahmet	17.125,00	91,25
7	Hacılar Yukarı Mahallesi'nden Mahmut Efendi oğlu Ahmet Efendi	16.375,00	65,00
8	Saki oğlu Hacı Mustafa	13.500,00	59,00
9	Kadem oğlu Mehmet	13.000,00	60,75
10	Horoz oğlu Mahmut	12.875,00	63,75
	Toplam	174.375,00	799,25

Tablo 6’da ayrıca bu mahallede meskûn ilk 10 zengininin ismi ve şöhreti ile mal varlığı ve ödediği vergi miktarları yer almaktadır. Bir kez daha listeden anlaşıldığı üzere, her birinin ayrı ailelerden geldikleri, dolayısıyla zenginliğin aynı ailelerde toplanmadığı söylenebilir. Bu listede sahip olduğu mal varlığı ve özellikle ödemekle yükümlü olduğu vergi miktarı bakımından en dikkat çeken hiç şüphesiz en zengin ilk isim olan Veli oğlu Mehmet’tir. Bu ismin ardından gelen iki ismin de (Haksız oğlu Mehmet ile Kilci Veli oğlu Hacı Ali) diğerlerine nispetle dikkat çekici düzeyde zenginliğe sahip oldukları anlaşılmaktadır. Sadece bu üç kişinin varlık değerinin toplamdaki payı %14 civarındadır.

İlk 10 zengininin mahallenin toplam mal varlığından aldıkları payları ve ödenen toplam vergi miktarındaki payları %34-35 civarındadır. Dikkat edilecek olursa, Bölük Mahalle’sinde meskûn ilk 10 zengininin hem mutlak değerler hem de toplam içindeki payları bakımından zenginlik düzeylerinin Aşağı Mahalle’dekilere göre (Tablo 7) hem daha yüksek hem de mahallenin geri kalanı ile aralarındaki farkın daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Zira orada ilk 10 zengininin varlık oranı sadece %12 dolayındadır.

Tablo 7’deki veriler dikkatle incelendiğinde; dördüncü en büyük mahalle olarak Bölük Mahallesi’nde meskûn ilk 10 zengininin mutlak değerler (hem toplam varlık değeri hem de fert başına varlık değeri) bakımından Yukarı ve Orta Mahalle’de aynı durumdakilerden hemen sonra gelirken, mahallenin toplam mülk değeri içindeki payları diğer mahallelerden ve Yabancılar Köyü’nden çok daha yüksektir. Bunun sebebinin Bölük Mahallesi sakinlerinin toplam mal varlıklarının diğer mahallelerin yarısı dolayında olması, yani refah düzeyinin diğerlerinden çok daha düşük düzeyde olmasıdır. Böyle olunca da, ilk 10 zengin ile mahallenin geri kalanı arasındaki varlık ve gelir dağılımı eşitsizliği diğer mahallelerden çok daha fazla çıkmaktadır.

Tablo 7: Kayseri Hacılar’ın Mahallelerinde ve Yabancılar Köyü’nde Oturanların Toplamı ile İlk 10 Zengininin Toplam Mal Varlıkları ve Vergi Yüklerinin Karşılaştırılması

Varlık Kriterleri	Mahalleler				Yabancılar Köyü
	Aşağı Mahalle	Yukarı Mahalle	Orta Mahalle	Bölük Mahalle	
Toplam Kişi Sayısı	457 <i>10</i>	303 <i>10</i>	261 <i>10</i>	99 <i>10</i>	348 <i>10</i>
Toplam Mal Varlığı Değeri	1.038.600,0 <i>129.050,00</i> <i>(%12)</i>	1.134.525,0 <i>184.400,00</i> <i>(%16)</i>	962.750,0 <i>193.875,00</i> <i>(%20)</i>	520.100,0 <i>174.375,00</i> <i>(%34)</i>	542.635,0 <i>79.500,00</i> <i>(%4)</i>
Fert Başına Toplam Mal Varlığı	2.272,64 <i>12.905,00</i>	3.744,30 <i>18.440,00</i>	3.744,30 <i>19.387,50</i>	5.253,53 <i>17.437,50</i>	1.559,29 <i>7.950,00</i>
Mahallenin Toplam Vergi Yüğü	4.659,00 <i>559,25</i>	5.290,75 <i>860,50</i>	4.379,50 <i>815,75</i>	2.284,00 <i>799,25</i>	2.307,25 <i>331,75</i>
Fert Başına Vergi Yüğü	10,19 <i>55,92</i>	17,46 <i>86,05</i>	17,46 <i>81,57</i>	23,07 <i>79,92</i>	6,63 <i>33,17</i>

Not: Normal rakamlar mahalle ya da köyde meskûn kişilerin tamamına ait değerleri gösterirken, *italikler* aynı mahalde meskûn ilk 10 zengine ait değerleri göstermektedir.

4. HACILAR BÖLÜK MAHALLESİ'NDE ADI GEÇEN MAL VARLIKLARININ CİNSİ, MİKTARI, DEĞERİ VE VERGİSİ

Hacılar Bölük Mahallesi Hülâsa Defteri'ndeki kayıtlara göre, mahalle sakinlerinin sahip oldukları gayr-i menkul varlıkların dökümü incelendiğinde, toplam 29 adet farklı mülk türü kaydedilmiştir (Tablo 8). Bunların bir kısmı bilinen gayr-i menkul varlıkların müstakil hallerini (bağ, bahçe, hane, tarla, tol, vs), bir kısmı bunların diğer kişilerle ortaklaşa kullanımını ifade eden hisseli varlıkları (tarla nısf, tarla sülüs, vs), bir kısmı diğer bir gayr-i menkulle birlikte kullanıldığı hali (tarla ile birlikte olan cehrilik), kalan bir kısmı da istisnai olarak farklı bir amaç için kullanıldığı hali (hane ahır, önce ahır şimdi hane gibi) ifade etmektedir. Tamamına bakıldığında, ana mülk türleri olarak farklı türden haneler ve onun insanların ve hayvanların kullanımına mahsus kısımları, bağ, bahçe, tarla ve cehrilik türleri göze çarpmaktadır. Bu mahallede mülkiyet ve kullanım bakımından karşımıza çıkan mülk çeşitliliği o dönemde Anadolu'da gayr-i menkullerin yapısı konusunda önemli ipuçları vermektedir.

Kayıtlarda toplam 452 adet gayr-i menkul türü tespit edilmiş; çok büyük bir kısmı müstakil varlıklar şeklinde olduğu görülmektedir. Bunların 171 adedi müstakil tarla, 83 adedi müstakil bağ, 56 adedi müstakil hane, 28 adedi müstakil cehri ve 66 adedi müstakil tol olarak kayıtlara geçmiştir. Mülklerin toplam büyüklüğü 1.309 dönüm, 169 evlek olup; ölçek büyüklüğü bakımından çok büyük bir kısmı sırasıyla müstakil tarlalar, bağlar ve bahçeler olarak yer almaktadır.

Bu verilerden hareketle, diğer mahallelerde olduğu gibi Bölük Mahallesi sakinlerinin de ağırlıklı olarak müstakil mülkleri tercih ettikleri, fakat diğer mahallelere göre genel olarak hane ve bağ-bahçe zenginliği yerine, tarlaların ağırlıkta olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, daha önce de ifade edildiği gibi, mahalle sakinlerinin diğer mahalle sakinlerine nispetle daha ziyade tarla işleriyle iştigal ettikleri, muhtemelen bu yüzden de sahip oldukları servetin değeri ve dolayısıyla zenginlik düzeyleri de daha düşük çıkmaktadır. Kaldı ki, mahallelinin ödediği verginin mülk bazında dağılımına bakıldığında da, yine en yüksek payın açık ara ile müstakil tarlalara, hanelere, bağlara ve harmanlara ait olduğu, bu kalemler üzerinden ödenen verginin toplamın önemli bir yekûnüne tekabül ettiği anlaşılmaktadır.

Tablo 8: Hacılar Bölük Mahallesi Hülâsa Defteri'nde Adı Geçen Mülklerin Cinsi, Miktarı, Değeri ve Vergisi

Sıra	Mülkün Cinsi	Adedi	Büüklüğü (Dönüm/ Evlek)	Değeri (Kuruş)	Ortalama Mülk Değeri (Kuruş)	Toplam Vergi (Kuruş)	Mülk Başına Vergi (Kuruş)
1	Ahır	5		6.000	1.200,00	6,00	1,20
3	Bağ	83	139/39	107.000	1.304,87	362,00	4,36
4	Bağ Cehri	3	6	3.750,00	1.250,00	15,00	5,00
5	Bahçe	19	90/11	15.000,00	789,47	60,00	3,15
6	Bir Göz Hane	1		500,00	500,00	2,20	2,20
7	Boz	5	18/1	2.000,00	400,00	8,00	1,60
8	Boz Dağ	1	25	500,00	500,00	2,00	2,00
9	Cehri	28	47/2	30.375,00	1.084,82	93,20	3,32

10	Cehri mea Tarla	1		1.500,00	1.500,00	6,00	6,00
11	Dağ	3	15/1	4.500,00	1.500,00	18,00	6,00
12	Hane	56		108.700,00	1.941,07	577,67	10,31
13	Hane Ahır	1		500,00	500,00	2,20	2,20
14	Hanesi	3		1.000,00	333,33	92,00	30,66
15	Harman	16	42/14	23.250,00	1.453,12	135,80	8,48
16	Mukaddem ahır el- yevm Hane	3		30.750,00	10.250,00	151,00	50,33
17	Mukaddem ahır el- yevm Tarla	5	20/1	35.275,00	7.055,00	178,00	35,60
18	Müfrez Tarla	10		1.500,00	150,00	7,50	0,70
19	Oda	1		2.500,00	2.500,00	12,20	12,20
20	Ödme	1		1.250,00	1.250,00	12,20	12,20
21	Samanlık	2		1.000,00	500,00	4,00	2,00
22	Selamlık	1		3.000,00	3.000,00	15,00	15,00
23	Tarla	171	907/100	183.300,00	1.091,07	762,50	4,45
24	Tarla Nısf	1		250,00	250,00	1,00	1,00
25	Tarla Rub'	2		525,00	262,50	2,50	1,25
26	Tarla Sülüs	1		750,00	750,00	3,00	3,00
27	Tarla ve Cehri	1		250,00	250,00	1,00	1,00
28	Tol	26		11.750,00	451,92	74,00	2,84
29	Üçte bir Tarla	2		1.375,00	687,50	5,20	2,60
	Toplam	452	1.309/ 169	578.050,00	42.704,67	2.609,17	180,32

Sonuç

Bu çalışmada, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında kaydedilen Kayseri Hacılar'a ait Hülâsa Defterlerinden elde edilen veriler ışığında Kayseri'nin Hacılar İlçesinin iktisadi refah düzeyini belirlemek ve buradan Anadolu'ya özgü örnek bir iktisadi varlık düzeni üzerinden tespitlerde bulunmak amacıyla dört mahalle ve bir köye ait Osmanlıca belgeler okunarak kapsamlı bir ekonomik varlık analizi yapılmıştır. Tespitlerimize göre, Hülâsa Defterleri üzerinden yapılan ilk iktisat tarihi çalışması olduğu için, elde edilen sonuçlar Kayseri ve Anadolu iktisat tarihi açısından özgündür. Kaldı ki, çalışmanın bulguları Osmanlı Devleti'nin en sıkıntılı dönemlerinde Anadolu'da halkın refah düzeyini tespiti yönelik yerel bir çalışma olması bakımından da önemli bir katkı sunacağı söylenebilir. Ayrıca, Anadolu'da hane halkları ve esnaf üzerinden mikro temelli yerel iktisat tarihine dair gayr-i menkul varlıklar üzerinden

fert başına refah (zenginlik) düzeyini, servetin dağılımını ve vergi yükünü dikkate alarak farklı bir analiz yöntemi denenmiş olması bakımından da sonraki çalışmalara örnek teşkil etme potansiyeli taşımaktadır.

Çalışmadan elde edilen bulgular üç ana noktada toplanabilir: Önce, Hacılar Bölük Mahallesi sakinlerinin sahip oldukları varlıkların miktar, değer ve ölçek bakımından dağılımı ile vergi yükleri; ardından mahallede meskûn kişilerin mal varlığı seviyesine göre dağılımı ve vergi yükleri; son olarak da adı geçen mal varlıklarının cinsi, miktarı, değeri ve vergileri üzerinden analizi.

Buna göre, Hülâsa Defterleri kayıtlarında Bölük Mahallesi'nde toplam 452 adet mülkün varlığı tespit edilmiştir. Bunlardan adet olarak sırasıyla en fazla mülk *müstakil tarla* (toplam mülkün %38'i), müstakil bağ (toplam mülkün %18'i), müstakil hane (toplam mülkün %12'si), müstakil cehri (toplam mülkün %6'sı) ve müstakil tollar (toplam mülkün %6'sı) olarak tespit edilmiştir. Bu mülklerin toplam içerisindeki payı %81 düzeyindedir. Ayrıca, Mahallede oturanların sahip oldukları mülkün tamamı 1.309 dönüm, 169 evlek olarak kayıtlara geçmiştir. Dönüm cinsinden yapılan hesaplamalarda da mahalle sakinlerinin servetinin tamamına yakınının müstakil nitelikte olduğu anlaşılmaktadır.

Mahalledeki toplam mülkün değeri 575.050 Osmanlı Kuruşu olarak kaydedilmiştir. Toplam mülkün kıymeti içerisinde en büyük pay müstakil tarlalara aittir (toplam değer %32'si). Bunu yine müstakil mahiyetteki haneler, bağlar, önce ahır ama bugün tarla olarak kullanılan araziler ve daha önce ahır ama bugün ev olarak kullanılan mülkler izlemektedir. Bu mülklerin toplam mülk değeri içerisindeki payı (kuruş olarak) %80 nispetindedir. Mahallede sahip olunan mülk çeşitleri arasında değer ortalaması en yüksek olanlar ise, sırasıyla daha önce ahır ama bugün ev olarak kullanılan araziler, yine daha önce ahır ama bugün tarla olarak kullanılan araziler, selamlıklar, odalar ve müstakil evlerdir. Buradan anlaşılmaktadır ki, Bölük Mahallesi'nde oturanların sahip oldukları varlıklar içerisinde ortalama olarak en yüksek değere sahip olanlar, yine bu mahalleye özgü olan önce ahır olup da sonradan tarla ya da hane olarak kullanılan mülklerdir. Diğer mülklerin ortalama değeri bunlara göre hayli düşük kalmaktadır.

Mahalle sakinlerinin sahip oldukları mülkler için ödedikleri toplam vergi miktarı yaklaşık 2.609 kuruştur. Ödenen toplam vergi miktarının mahallede oturanların sahip oldukları toplam mülkün değerine oranı %45'tir. Söz konusu mülklerden elde edilen ortalama vergi miktarlarına bakıldığında ise; en yüksek miktarların sırasıyla müstakil tarlalar, haneler, bağlar, önce ahır olup da sonradan tarla ya da hane olarak kullanılan mülkler olduğu anlaşılmaktadır. Bu mülklerin tamamı için ödenen vergiler, toplam verginin %78'ini oluşturmaktadır ki bu pay diğer mahallelerden daha düşüktür.

Hacılar Bölük Mahallesi'nde oturanların farklı mal varlığı seviyelerine göre dağılımı ve bu varlık katmanlarının tabi oldukları vergi yükleri incelendiğinde; esasında servetin oldukça dengesiz bir şekilde dağıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim, sadece üç kişinin 20.001-30.000 kuruş aralığında mülke sahip olduğu ve mülklerinin mahalle ortalamasının yaklaşık 4,5 katına ve mahallenin sahip olduğu toplam mal varlığının ise yaklaşık %14'üne tekabül ettiği belirlenmiştir. Ancak, bu kişilerin varlık oranlarıyla mütenasip olarak vergi ödedikleri görülmektedir. Bu bulgulardan hareketle, zenginlik düzeyi arttıkça servetten alınan vergilerin de arttığı, dolayısıyla vergi yükünün toplumun alt kesimlerinde toplanmadığı söylenebilir.

Ayrıca, mahallede meskûn ilk 10 zenginin mal varlığı ve ödediği vergi miktarları dikkate alındığında, her birinin ayrı ailelerden geldikleri, dolayısıyla zenginliğin aynı ailelerde toplanmadığı söylenebilir. İlk 10 zenginin mutlak değerler bakımından Yukarı ve Orta Mahallelerde aynı durumdakilerden hemen sonra gelirken, mahallenin toplam mülk değeri içindeki payı diğer mahallelerden ve Yabancılar Köyü'nden çok daha yüksektir. Bunun sebebi, mahalle sakinlerinin toplam mal varlıklarının diğer mahallelerin yarısı düzeyinde olması; yani

refah düzeylerinin diğer mahallelerde oturanlarından daha düşük düzeyde olmasıdır. Böyle olunca da ilk 10 zengin ile mahallenin geri kalanı arasındaki varlık ve gelir dağılımı eşitsizliği diğer mahallelerden çok daha fazla çıkmaktadır.

Son olarak, mahalle sakinlerinin sahip oldukları gayr-i menkul varlıkların dökümü incelendiğinde; toplam 29 adet farklı mülk türü kaydedilmiştir. Bunların bir kısmı gayr-i menkul varlıkların müstakil hallerini (bağ, bahçe, hane, tarla, tol, vs), bir kısmı bunların diğer kişilerle ortaklaşa kullanımını ifade eden hisseli varlıkları (tarla nısf, tarla sülüs, vs), bir kısmı diğer bir gayr-i menkulle birlikte kullanıldığı hali (tarla ile birlikte olan cehrilik), kalan bir kısmı da istisnai olarak farklı bir amaç için kullanıldığı hali (hane ahır, önce ahır şimdi hane gibi) ifade etmektedir. Tamamına bakıldığında ise, ana mülk türleri olarak farklı türden haneler ve onun insanların ve hayvanların kullanımına mahsus kısımları, bağ, bahçe, tarla ve cehrilikler gözükmektedir.

Kaynakça

1.Arşiv Vesikaları

Hacılar Karyesi Defter-i Arazi (Hacılar Köyünün Mayıs 92 Senesi Arazi Muamelesi/Yoklaması), (105, Arazi Hacılar Karyesi Sene 92), (M.1876 Tarihli), Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'ne bağlı Kocasinan Tapu Müdürlüğü Arşivi.

Hacılar Karyesi Defter-i Arazi (Hacılar Köyünün Mayıs 99 Senesi Arazi Muamelesi/Yoklaması), (105, Arazi Hacılar Karyesi Sene 99), (M.1883 Tarihli), Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'ne bağlı Kocasinan Tapu Müdürlüğü Arşivi.

Hacılar Karyesi Defter-i Arazi (Hacılar Köyünün Mayıs 306 Senesi Arazi Muamelesi/Yoklaması), (105, Arazi Hacılar Karyesi Sene 306), (M.1890 Tarihli), Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'ne bağlı Kocasinan Tapu Müdürlüğü Arşivi.

49 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Müsvedde-El Defteri (19/1) 1926 Tahriri*, KAYTAM (Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi) Arşivi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

51 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Müsvedde-El Defteri (19) 1926 Tahriri No:2*, KAYTAM (Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi) Arşivi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

51 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Müsvedde-El Defteri (19) 1926 Tahriri No:5*, KAYTAM (Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi) Arşivi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

47 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Müsvedde-El Defteri (19/3) 1926 Tahriri No:3*, KAYTAM (Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi) Arşivi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

48 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Hülasa Defteri 1928 Tahriri*, KAYTAM (Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi) Arşivi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

53 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Hülasa Defteri 1928 Tahriri*, KAYTAM (Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi) Arşivi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

52 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Hülasa Defteri 1928 Tahriri*, KAYTAM (Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi) Arşivi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

55 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Hülasa Defteri 1928 Tahriri*, KAYTAM (Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi) Arşivi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

54 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Hülasa Defteri 1928 Tahriri*, KAYTAM (Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi) Arşivi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

50 Numaralı Defter; *Hacılar Emlak ve Arazi Hülasa Defteri 1928 Tahriri*, KAYTAM (Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi) Arşivi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

45 Numaralı Defter: *Hacılar Hülasa Defteri, Cilt 52-Hacılar Aşağı Mahalle-Hacılar Yabancı Karyesi*, KAYTAM (Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi) Arşivi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

46 Numaralı Defter: *Hacılar Hülasa Defteri, Cilt 51-Hacılar Yukarı Mahalle-Hacılar Bölük Mahalle*, KAYTAM (Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi) Arşivi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

56 Numaralı Defter: *Hacılar Hülasa Defteri, Cilt 51-Hacılar Orta Mahalle*, KAYTAM (Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi) Arşivi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

2.Diğer Kaynaklar

ADIYEKE Nuri, (2000), "Temettuat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 11, ss: 769-823.

AKGÜNDÜZ Ahmet, ÖZTÜRK Said (2002), *Darende Temettuat Defterleri*, İstanbul.

DEMİR, İsmet (1998), *Kayseri Temettuat Defteri (H.1250/M.1834 Tarihli)*, Cilt I, Kayseri Ticaret Odası Yay., Kayseri.

DEMİR, İsmet (1998), *Kayseri Temettuat Defteri (H.1250/M.1834 Tarihli)*, Cilt II, (Kaza, Nahiye ve Köyler), Kayseri Ticaret Odası Yay., Kayseri.

DEMİR, İsmet (1998), *Kayseri Temettuat Defteri (H.1250/M.1834 Tarihli)*, Cilt III, (Kaza, Nahiye ve Köyler), Kayseri Ticaret Odası Yay., Kayseri.

- DEVELLİOĞLU, Ferit, (1996): *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara.
- ERDEM, Ekrem ve DEVECİ, Sefure, (2015): "1873-75 Yıllarında Kayseri Hacı Kılıç Mahallesi Esnafının Mesleklerine Göre Gelir ve Vergi Durumlarındaki Değişiklikler", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, S.45, ss: 1-30.
- GÜLTEKİN, Hayrettin, *Osmanlıca Tapu Terimleri Sözlüğü*, <https://www.tkgm.gov.tr/tr/icerik/osmanlica-tapu-terimleri-sozlugu-0> (Erişim Tarihi: 29.09.2019).
- <https://www.hesaplacevir.com/alan-birimleri/evlek-ile-donum-cevir.html> (Erişim Tarihi:09.09.2019)
- https://www.tkgm.gov.tr/sites/default/files/icerik/ekleri/arsivin_onemi_ve_arsiv_belgeleri_0.docx. (Erişim Tarihi: 29.09.2019).
- KÜTÜKOĞLU Mübahat (1995), "Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Bellekten*, Cilt LIX, Sayı 225, Ankara, ss: 395-412.
- Osmanlıdan Günümüze Tapu Arşivi*, T.C. Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Genel Müdürlüğü Yayını, 2009, Ankara.
- SERİN, Mustafa (1998), "Osmanlı Arşivi'nde Bulunan Temettuat Defterleri", *Başbakanlık I. Milli Arşiv Şurası 20-21 Nisan*, ss: 717-728.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1989), *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- YÜKÇÜ Süleyman, FİDANCI Nur, SOYSAL Umut (2014), "Osmanlı Devleti'nde Temettuat Defterleri'nin Önemi ve Vergisel Açından Değerlendirilmesi: Tire Kazası Örneği", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S:7, ss: 170-179.

EKLER

Ek 1: Hacılar Bölük Mahallesi Hülasa Defteri Şablonu

HÜLASA ²²														
Yekün ²⁶	Binde dört hesabıyla alınacak vergi	Binde beş hesabıyla alınacak vergi	Binde sekiz hesabıyla alınacak vergi	Binde on hesabıyla alınacak vergi	Vergilerin miktarı ile nev' ve nispet ve kemmiyat	Kıymet ²³	Bindsesi	Arazinin dönüm ve zirai	Nev-i emlak ²⁴	Rakam-ı ebvab ²⁵				
											Adet-i umum	Kaçıncı emlak-ı esas defterinin hangi adet-i mumuna mukayyet olduğu	Hududu	
														Adet-i defter
Zirai ²⁷	Evlek ²⁸	Dönüm ²⁹												

²² Hülasa Defteri: Kelime anlamı “Özet Defteri” demektir (Devellioğlu 1996: 380).

²³ Kıymet: Kelime anlamı “değer” olup, incelenen defterlerde mülkün kaç pare ve kaç kuruş olduğunun kaydedildiği kısımdır. Burada bilinmesi gereken husus, 1 Kuruş = 40 Pâre’dir.

²⁴ Nev’-i Emlâk: “Mülklerin türü, çeşidi” demektir. İncelenen defterlerde mülk türleri bu kısma kaydedilmiştir. Örneğin; Hane, bağ, bahçe, cehri, tarla vb.

²⁵ Rakam-ı Ebvâb: Kelime “kapıların numarası” demektir (Şemseddin Sami, 1989:67). İncelenen defterlerde mülk sahibi kişilerin sahip oldukları mülklerin numarası bu kısma kaydedilmiştir.

²⁶ Yekün: Kelime anlamı “toplam” (Devellioğlu 1996: 1159) olup, bu kısımda kişiye ait mülklerden alınan, binde dört hesabıyla alınacak vergi, binde sekiz hesabıyla alınacak vergi, binde on hesabıyla alınacak vergi ve binde beş hesabıyla alınacak vergilerin toplam değeri yazılmaktadır.

²⁷ Zirai, Osmanlı Devleti zamanında kullanılan ölçü birimidir. 1 Zirai = 0,758 metredir.

İnsanın dirseğinden orta parmağı ucuna dek olan tul (Şemseddin Sami, 1989:648) İncelenen defterlerde arazinin büyüklüğünün yazıldığı kısımda, dönüm ve evlekten başka zirai birimleri yazılmış, ancak bunların içinde en küçük ölçü birimi olan zirai her ne kadar başlık olarak varsa da hiçbir arazinin ölçüsü belirtilirken kullanılmamıştır. Daha ziyade dönüm ve evlek kullanılmıştır. 1 Evlek: Osmanlı Devleti zamanında kullanılan arazi ölçü birimidir. 1 Evlek = ¼ Dönüm = 250 metrekaaredir. (<https://www.hesaplacevir.com/alan-birimleri/evlek-ile-donum-cevir.html>) İncelenen defterlerde arazinin büyüklüğünü belirtirken kullanılan ölçü birimlerinden biridir.

²⁹ Dönüm: Osmanlı Devleti zamanında kullanılan arazi ölçü birimidir. 1 dönüm = 1.000 metrekaaredir. (<https://www.hesaplacevir.com/alan-birimleri/evlek-ile-donum-cevir.html>) İncelenen defterlerde arazinin büyüklüğünü belirtirken kullanılan ölçü birimidir.

DEFTERİ									
Cadde ve zikak ve mevki'									
Nev-i vukuat ³⁰									
Adet-i defter		Kaçınıcı esas-ı nüfus defterinin hangi adet-i umumuna mukayyet olduğu		Adet-i defter		Temettü'-i tadil defterinin adedi ile sahife numarası		Adet ve cins defter-i vukuat	
Adet-i umum				Sahife numarası					
Adet-i defter				Adet-i defter					
Adet-i umum				Adet-i umum					
Cinsi				Cinsi					
Adet-i defter		Geldiği		Adet-i defter		Gittiği		Hangi hülâsa defterinin kaçınıcı sahifesinden ve ne tarihten itibaren gelip gittiği	
Sahife				Sahife					
Adet-i defter				Adet-i defter					
C.Ş.Ş.				C.Ş.Ş.					
Senesi				Senesi					
Haniçte bulunan mükellefin sakin olduğu mahalle-i eferiyye									
Esmâ-ı ashâb-ı emlak ve temettuat ³¹									
Mülâhazat ³²									

³⁰ Nev'-i Vukuat: "Olayların türü" demektir. İncelenen defterlerde mülkler el değiştirirken Nev'-i Vukuat kısmında "intikâlen, ferağın ve intikâlen ferağın" gibi belirtici kayıtlar tespit edilmiştir. Yani mülk el değiştirirken ya ferağ ya da intikâl şeklinde olmuştur.

Ferağ: Satış (Bir mülkün tasarruf, sahip, olma hakkını başkasına terk etme, Arazi Kanununda ise miri veya vakıf arazinin yararlanma hakkının satışı). İntikâl: Geçirim; geçme, bir mal üzerindeki tasarruf hakkının yasa ile belli kesimlere geçmesi. (<https://www.tkgm.gov.tr/icerik/osmanlica-tapu-terimleri-sozlugu-0>), (Erişim Tarihi: 29.09.2019).

³¹ Esmâ-ı Ashâb-ı Emlâk ve Temettuat: "Kazanç ve Emlâk Sahiplerinin İsimleri" demektir. İncelenen defterlerde mülk sahibi kişilerin isimleri bu kısma yazılmıştır. Örneğin; Debbağ oğlu Ali Çavuş, Gazi oğlu Mehmet, vb.

³² Melhûzat: "Hatıra gelen şeyler, olabilir şeyler, ihtimaller" demektir (Devellioğlu, 1996:609) İncelediğimiz defterlerde melhûzat kısmında, her kişi için kayıt bulunmamaktadır. Vukuatlı mülkler hakkında melhûzat kısmında "gitmiştir muhavvel sene ..." veya "gelmiştir muhavvel sene ..." tabirleri kullanılmıştır. Bazı kısımlarda ise, hacizli mallar ile ilgili notlar bulunmaktadır.

Ek 2: Bölük Mahallesi'nin En Zengini Veli oğlu Mehmet'in Mal Varlığı (Osmanlıca orijinali, dört sayfa)

تعمیرات و تعمیرات

ردیف	شرح	مقدار	واحد	مبلغ	توضیحات
1	سنگ مرمر	10	متر مربع	1000000	
2	سنگ مرمر	20	متر مربع	2000000	
3	سنگ مرمر	30	متر مربع	3000000	
4	سنگ مرمر	40	متر مربع	4000000	
5	سنگ مرمر	50	متر مربع	5000000	
6	سنگ مرمر	60	متر مربع	6000000	
7	سنگ مرمر	70	متر مربع	7000000	
8	سنگ مرمر	80	متر مربع	8000000	
9	سنگ مرمر	90	متر مربع	9000000	
10	سنگ مرمر	100	متر مربع	10000000	

تعمیرات و تعمیرات

ردیف	شرح	مقدار	واحد	مبلغ	توضیحات
1	سنگ مرمر	10	متر مربع	1000000	
2	سنگ مرمر	20	متر مربع	2000000	
3	سنگ مرمر	30	متر مربع	3000000	
4	سنگ مرمر	40	متر مربع	4000000	
5	سنگ مرمر	50	متر مربع	5000000	
6	سنگ مرمر	60	متر مربع	6000000	
7	سنگ مرمر	70	متر مربع	7000000	
8	سنگ مرمر	80	متر مربع	8000000	
9	سنگ مرمر	90	متر مربع	9000000	
10	سنگ مرمر	100	متر مربع	10000000	

ELEKTRONİK DEVLETEN MOBİL DEVLETE GEÇİŞ: FIRSATLAR, TEHDİTLER VE UYGULAMA ÖRNEKLERİ*

Hamza ATEŞ[†]

Öznur YAVUZ[‡]

Özet

Kamuda geleneksel devlet anlayışı ile var olan verimsizlik, hantallık, kırtasiyecilik, işlerin ağır ilerlemesi gibi kavramlar günümüzde bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişimi ve bunun kamu hizmetlerine uyarlanması ile birlikte yerini başka kavramlara bırakmaya başlamıştır. Bu hizmet uygulamalarından biri olan ve genel olarak hizmetlerin elektronik ortama taşınması olarak tanımlayabileceğimiz Elektronik Devlet (e-Devlet) ile vatandaşlar kamu hizmetlerine yedi gün yirmi dört saat erişim sağlayabilmektedirler. Nasıl ki bilgi ve iletişim teknolojileri sürekli bir gelişim halinde ise etkiledikleri sistemler de bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Bu değişim süreci içerisinde e-Devlet te yerini Mobil Devlet (m-Devlet) ile paylaşmaya başlamıştır. M-Devlet ile artık kamudaki pek çok hizmet, hizmetin üretildiği yerden cep telefonlarımıza, tabletlerimize kadar ulaşmaya başlamıştır. E-Devlet ve m-Devlet sayesinde kamuda gereksiz formaliteler engellenmiş, zaman ve maliyet kaybı azalmıştır. Bu çalışmanın amacı bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı ile kamu hizmetlerinde görülen e-Devlet ve m-Devlet kavramları ile uygulamalarını irdelemektir. Çalışma e-Devlet ve m-Devlet kavramlarının açıklanması ile başlayarak Türk kamu yönetiminde e-Devlet ve m-Devlet uygulamalarının işleyişi, iyi uygulama örnekleri, fırsatlar ve tehditler, güçlü ve zayıf yönleri ile zayıf yönlerinin nasıl engellenebileceği konusunda görüşler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dönüşüm, kamu yönetimi, e-hizmet, e-Devlet, m-Devlet, vatandaşlar.

TRANSITION FROM ELECTRONIC GOVERNMENT TO MOBILE GOVERNMENT: OPPORTUNITIES, THREATS AND GOOD PRACTICES

Abstract

Concepts such as inefficiency, clumsiness, paperwork, and heavy progress in business with the traditional understanding of the state have begun to decline with the development of information and communication technology and its adaptation to public sector services. The Electronic Government (e-government), which is one of these service applications and which we can generally define as the move of services to the electronic center, provides citizens with access to public services for 7 days and 24 hours. Just as information and communication technologies are constantly evolving, the systems they interact with have also entered a process of change and transformation. Within this process of change, the e-government began to share its place with the Mobile Government (m-government). With the m-government, now many services in the public are starting to reach our tablets, from where the service is produced to mobile phones. E-government and m-government prevented the unnecessary formalities in the public and lost time and cost. The purpose of this study is to examine the concepts of e-government and m-government and its applications in public services with the use of information and communication technologies. Starting from the description of e-government and m-government concepts, the study presents views on the functioning of e-government and m-government applications in Turkish public administration, examples of good practice, opportunities and threats, strengths and weaknesses and how their weaknesses can be prevented.

Keywords: Transformation, public administration, e-service, e-government, m-government, citizens.

* Bu makale 20-22 Nisan 2018 tarihlerinde İstanbul'da düzenlenen 14th International Conference on Knowledge, Economy & Management kongresinde sunulan "Bilgi ve İletişim Teknolojilerinin Kullanımı İle Dönüşen Devlet: E-Devletten M-Devlete Geçiş" başlıklı bildirinin genişletilerek gözden geçirilmiş halidir.

[†] Prof. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, İstanbul, Türkiye, hamza.ates@medeniyet.edu.tr

[‡] Doktora Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye, oznur.yavuz@medeniyet.edu.tr

Giriş

İnsanlık tarihine bakıldığında; kâğıt, matbaa, telgraf, buharlı makine ve bilgisayarın icadının toplumların yaşamlarını ve kültürel yapılarını dönüştüren teknolojik gelişmeler olarak kabul edildiği görülmektedir. Kâğıt ve matbaanın ortaya çıkıp gelişmesi insanlığın edindiği bilgiyi yaymasını sağlarken, buharlı makinenin icadı ile insan maddeye hükmetmiş, insan gücünün kullanıldığı çağ kapanmış, makinelerin çağı başlamıştır. Telgraf, telefon ve internet gibi iletişim araçlarının ortaya çıkması ile birlikte zaman, mekân ve uzaklık kavramlarındaki gelişmeler de bilgi akışını artırmıştır (Yücel, 2006: 5-6).

Küreselleşme olgusunun gelişiminde son derece önemli etkileri bulunan bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan yenilikler ekonomik ve sosyal hayatın her alanını etki altına almıştır (DPT, 2006: 1). Küreselleşmenin yaşandığı, ekonomik, sosyal, kültürel düzeyde sınırların kalktığı bir dünyada bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler artık “Bilgi Çağı” dediğimiz 21. yüzyıl dünyasında bilgi toplumunun gereksinimlerinin geleneksel devlet anlayışı ile karşılanmasının mümkün olmayacağını göstermektedir (Döventaş, 2009: 3). Geleneksel devlet anlayışında bürokrasinin yapısal ve davranışsal özellikleri arasında sayabileceğimiz “kırtasiyecilik”, “kuralcılık”, “verimsizlik”, “işlerin ağır yürütmesi” (Eryılmaz, 2014: 263) gibi kavramlar vatandaşların hizmet alımında karşılaştıkları başlıca problemler arasında yer almaktadır. Ancak 21. yüzyılda teknolojik, ekonomik, sosyolojik, siyasi ve politik gelişmelerin yakından takip edilmesi önem kazanmıştır. Neler yapılmakta? Neler yapılmalı? Nasıl daha ileri ve üst seviyede hizmetler tasarlanabilir? Bu hizmetlerin tasarlanması süreçlerine çağın gerektirdiği teknolojik hizmetler nasıl uygulanabilir? sorularının toplumu verimliliğe yönlendirmek kapsamında cevaplarının belirlenmesi gerekmektedir (Yücel, 2006: 2).

Bu bağlamda; Türkiye’de bilgi toplumuna dönüşüm çalışmaları, bu soru ve cevaplara paralel olarak 2000’li yılların başında ivme kazanmaya başlamıştır. Türkiye 2001 yılında Avrupa Birliğine aday ülkeler için tasarlanan eAvrupa+Girişimi’ne taraf olmuştur. 2003 yılında ise 58. ve 59. Hükümet Acil Eylem Planında yer alan “e-Dönüşüm Türkiye Projesi” başlatılmıştır (DPT, 2006: 1). Günümüzde bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişimi, küreselleşme, bilgi toplumuna geçiş ile birlikte toplumun temel unsurlarını oluşturan gerek kamu gerekse özel sektörde bilgi ve iletişim teknolojileri yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu sebeple kamu ve özel sektörde iş yapma usullerinde bazı farklılaşmalar görülmüştür. Bu farklılaşmalardan biri de kamu hizmetlerinde karşılaşılan e-Devlet uygulamalarıdır. Günümüz yazınında çokça tartışılan bir konu olan e-Devlet; yazılı ve bürokratik işlemler ile kamusal hizmetlerin elektronik ortama taşınması olarak tanımlanmaktadır (Ateş, 2003: 485). Ancak e-Devlet; hizmetlerin sadece elektronik kanallara taşınması ya da elektronik ortamda yürütülmesi anlamına gelmemektedir. E-Devlet; kurumlararası iş birliği yeteneği, ortak vizyon, iş süreçlerinin verimliliği, bilgiye dayalı bir kamu yönetimi anlayışını ifade etmektedir. Bu sebeple kamuda etkinliğin artırılması için ortak altyapıların kullanımı, kurumlararası iş birliği ve koordinasyonun geliştirilmesi, iş süreçlerinde bilgiye dayalı etkin karar almanın gerçekleştirilmesi, mükerrer iş ve işlemler ile yatırımların engellenmesi, vatandaş odaklı, güvenilir, bütünleşik ve etkin bir e-Devlet yapısının kurulması gerekmektedir (DPT, 2006: 12-13).

Dolayısıyla e-Devlet ile; vatandaşların günlük yaşamlarını kolaylaştırmak, hizmetleri daha ulaşılabilir ve daha ucuz hale getirmek, sınırları ortadan kaldırmak, vatandaşa yedi gün yirmi

dört saat hizmet sunmak, eğitim, sağlık, adalet hizmetlerini geliştirmek, yinelemeleri ortadan kaldırmak, vatandaşların bilgi sahibi olmalarını ve katılımlarını sağlamak, vatandaşların taleplerini tespit etmek suretiyle hizmet kalitesini artırmak amaçlanmaktadır (Alodalı v.d., 2012: 85).

Öte yandan günümüzde mobil cihazların kullanımının bilgisayar kullanımından daha yaygın aynı zamanda kolay olması ve kablosuz internet teknolojilerindeki gelişmelerin mobil telefonlarda kullanılması ile birlikte devletin elektronik olması artık yeterli olmamakta devlete her an her yerde zaman mefhumu olmadan ulaşmak önem kazanmaktadır (Güler ve Döventaş, 2009: 25). Bu da mobil araçlarla kamu bilgi ve hizmetlerine ulaşılması, yönetime katılım imkânlarının artırılarak sunulması anlamına gelen m-Devleti ortaya çıkarmıştır (Yıldız, 2006: 258). Aynı zamanda bu durum e-Devletten m-Devlete geçişi öngören bir yapıyı temsil etmektedir.

Bu çalışmanın amacı bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı ile dönüşen devlet ve onun yürütme aracı olan kamu yönetiminde e-Devlet ile m-Devlet kavram ve uygulamalarını irdelemektir. Çalışmanın birinci bölümünde e-Devlet kavramı açıklanarak güçlü-zayıf yönleri ile taşıdığı fırsatlar ve tehditlere değinilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde m-Devlet kavramı ele alınmış, güçlü ve zayıf yönleri açıklanmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde e-Devlet ve m-Devlete ilişkin iyi uygulama örneklerinin başlıcaları yer almaktadır. Çalışmanın son bölümünde ise sonuç, değerlendirme ve öneriler ortaya konmuştur.

1. Kavramsal Çerçeve: E-Devlet

Günümüz alan yazınında çokça tartışılan e-Devlet kavramının bilim adamlarınca yapılmış pek çok tanımının bulunduğu görülmektedir.

Warkentin v.d. (2002: 158)'ne göre e-Devlet; vatandaşların kamu ve bireyler ile iletişim kurma, işlemsel düzeyde faaliyetlerde bulunmalarını sağlama, kamu yönetimi işlemlerinde verimlilik, etkinlik ve etkililiği gerçekleştirmeye yarayan uygulamalardır.

Akyazı (2005: 166)'ya göre e-Devlet; kamu kurumlarının hizmetlerinin elektronik ortama taşındığı bir yapıyı temsil etmektedir.

Yıldız (2003, 2007b: 39), e-Devleti; kamu kurum ve kuruluşlarının hizmet sunumu ile vatandaşların yönetim sürecine katılımlarının artırılması noktasında internet ve bilgi iletişim teknolojilerinin kamuda artan oranda kullanımının sağlanması olarak ifade etmektedir.

Baştan (2008)'e göre e-Devlet; kamu hizmetlerinin gelişmiş bir iletişim ve enformasyon altyapısı kullanımı ile yürütülmesi, elektronik veri işlemenin bütün kamu hizmetlerine yayılmasını sağlamayı amaçlayan bir uygulamadır.

Layne ve Lee (2001: 123)'ye göre e-Devlet; hükümetlerin ve vatandaşların kamu bilgisine kolaylıkla ulaşabilmesi ve devletin vatandaşlara, iş dünyasına, diğer kamu kuruluşlarına hizmet verilmesini sağlamak amacı ile web tabanlı internet teknolojisinin kullanılmasıdır.

Demirhan ve Türkoğlu (2014: 235)'na göre e-Devlet; kamu hizmetlerinin bazı uygulama süreçlerinin bilgisayar ve internet teknolojileri vasıtasıyla sanal ortamda hizmet veren ve hizmet alanlar ile buluşturulmasıdır.

Çelik v.d. (2008: 1233)'e göre e-Devlet; birey ve kurumların açık ağ ya da kapalı ağ ortamlarında yazı, görüntü, ses gibi sayısal bilgilerin işlenmesi, iletilmesi ve saklanması temeline dayanan kamu hizmetlerinin bütünüdür.

E-Devlet genel anlamı ile; devlet hizmetlerinin vatandaşlara kolay, etkin, hızlı, kesintisiz, güvenli yoldan ulaştırılması için hizmetlerin bilgi ve iletişim teknolojileri aracılığı ile elektronik ortamda sunulmasıdır (E-Devlet Kapısı, 2018). Bu tanım e-Devletin sadece işlemlerin elektronik olmasına indirgenmediği anlamına gelmemektedir. E-Devlet uygulamaları aynı zamanda bürokratik işlemlerin azaltılması (Akyazı, 2005: 166), acil karar almayı gerektiren bir durum söz konusu olduğunda taleplere hızlı cevap verebilen, bilgi işleme hacmi artırılmış bir devlet yapısı ile (Ünal ve Kiraz, 2016: 438) kamu yönetimlerinde hesap verebilirlik ve saydamlığın oluşmasında önem arz etmektedir (Maraş, 2011: 122). Dolayısıyla e-Devlet; devlet ve toplum arasındaki ilişkinin mevcut durumunu köklü bir biçimde değiştirme potansiyeline sahiptir (Baştan, 2008: 228). Bu değişim bürokratik model ve e-Devlet modelinde farklılıkları da beraberinde getirmektedir. Örneğin; geleneksel bürokratik model yukarıdan aşağıya yönetim, dikey hiyerarşi, sınırlı kanallar, merkezileşmiş kontrolü elinde bulunduran yönetim, yüz yüze iletişim gibi unsurları ön plana çıkarırken, e-Devlet; yatay hiyerarşi, esnek yönetim, hizmetlerin aracısız olarak kullanılması (yüz yüze olmayan iletişim), hızlı geri bildirim, vatandaş memnuniyeti gibi unsurları ön plana çıkarmaktadır (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1. Kamu Hizmeti Sunumunda Paradigma Değişimi

	Bürokratik Model	E-Devlet Modeli
Oryantasyon	Üretim Maliyet Verimliliği	Tüketici memnuniyeti ve kontrolü, esneklik
Örgütsel Süreçler	İşlevsel rasyonellik, bölümlenme, dikey denetim hiyerarşisi	Yatay hiyerarşi, ağ organizasyonu, bilgilerin paylaşımı
Yönetim İlkeleri	Emir ve kurallarla yönetim	Esnek yönetim, merkezi koordinasyon ile bölümler arası takım çalışması
Liderlik Tarzı	Kumanda ve control	Kolaylaştırma ve koordinasyon, yenilikçi girişim
İçsel İletişim	Yukarıdan aşağıya, hiyerarşik	Merkezi koordinasyonla çok yönlü ağ, direkt iletişim
Dışsal İletişim	Merkezileşmiş, resmi, sınırlı kanallar	Resmi ve resmi olmayan, direk ve hızlı geri bildirim, çok kanallılık
Hizmet Sunum Şekli	Belgelere dayalı model, kişiler arası etkileşim	Elektronik değişim, yüz yüze olmayan etkileşim
Hizmet Sunum İlkeleri	Standartlaştırma, tarafsızlık, eşitlik	Kullanıcı özgünleştirme, kişiselleştirme

Kaynak: Ho, 2002: 437.

E-Devlet uygulamaları ile amaçlanan çıktılar ülkelere göre farklılık göstermektedir. Örneğin bir Afrika ülkesinde e-Devlet uygulamalarının kullanımındaki amaç; yolsuzluğu önlemek iken, Batılı bir ülkede eyaletler arası rekabette öne çıkmak ve devletin vatandaşlarına yüksek teknolojiye sahip olduğunu hissettirme isteği olarak karşımıza çıkmaktadır (Ateş, 2003: 489). Türkiye’de ise e-Devlet uygulamaları ile amaçlananlar aşağıdaki şekilde özetlenebilir (Akcagündüz, 2013: 128; Akyazı, 2005: 167; Kösecik ve Karkın, 2004: 99; Odabaş, 2008: 237; Yılmaz, 2017: 56):

- Devletin şeffaf ve hesap verebilir bir yapıya bürünmesine katkı sağlamak,
- Kamu hizmetlerini tüm vatandaşlara erişebilir hale getirmek, kesintisiz hizmet sağlamak,
- Her düzeyde vatandaşın katılımının artırılması,
- Hizmetlerin kalitesini artırmak,
- Vatandaşların yaşamlarını kolaylaştırmak,
- Hizmet üretim ve yönetim süreçlerinde vatandaşların taleplerini daha etkin değerlendirmek,
- Devlet ile kamu kurum ve kuruluşlarının hızlı, etkin ve verimli işlemlerini sağlamak,
- Bürokrasinin azaltılması, hızlı hizmet ve maddi tasarruf sağlanması,
- Kamusal hizmetlerin yaygın ve erişebilir olmasının sağlanması,
- Kamu kurumlarının kendi içlerinde ya da diğer kamu kurumları ile veri/bilgi alışverişi yapabilmeleri, kurulan sistemler ve üretilen belgelerde standart sağlamak ve yinelemelerin engellenmesi.

Türkiye’de kamu hizmetlerinin etkin bir şekilde yürütülmesinde ve geleneksel yönetim anlayışından vatandaş odaklı yönetim anlayışına geçiş sürecinde e-Devlet uygulamalarının önemli yararlarının olduğu görülmektedir (Akcagündüz, 2013: 128). E-Devletin yararları:

- E-Devlet uygulamaları sayesinde kamu kurumlarında verimlilik ve etkinlik artmaktadır. Vatandaşlar talep ettikleri bilgilere yedi gün yirmi dört saat bürokratik işlemlere takılmadan hızlı bir şekilde ulaşabilmektedirler (Yüçetürk, 2002: 146). Bu sayede örgütlerde yönetsel etkinlik ile vatandaşlara sunulan hizmetlerin kalitesi artırılmaktadır (Moon, 2002’den akt. Balcı, 2013: 322).
- E-Devlet ile devlet ve vatandaş ilişkisinde/etkileşiminde farklılaşmalar görülmektedir. Vatandaşlar karar alma mekanizmalarında aktif olarak yer almakta ve söz sahibi olmaktadır (Yüçetürk, 2002: 146).
- Geleneksel anlayışta kamu kurumları ile vatandaş arasındaki etkileşim yüz yüze görüşme, dilekçe yazma, form doldurma, evrakları bir birimden başka birime dolaştırma gibi bürokratik işlemler içermekteydi (Seferoğlu v.d., 2011: 284). Ancak e-Devlet uygulamalarında hizmet sunan ile hizmetten yararlanan arasındaki ilişkiler farklılaşmaktadır (Uçkan, 2003: 47). Hizmetten yararlananlar (vatandaşlar) zamandan tasarruf ederlerken hizmet sunanlar (kamu kurumları) kendi iş yüklerini

hafifletmektedirler. Böylece kamu kurumları e-Devlet hizmetlerini kullanarak diğer iş ve işlemler için zaman, kaynak ve personel sağlamaktadırlar (Alodalı v.d., 2012: 93).

- E-Devlet uygulamaları ile maliyetlerin azaltılması, sunulan hizmetlerde hızlilik, vatandaşların kamu sektörüne ilişkin bilgilere daha kolay ulaşması, açıklık ve hesap verebilirliğin artması, otoriter eğilimlerin azalması sağlanabilmektedir (Haque, 2002'den akt. Balcı, 2013: 323).
- Zamandan kazanç sağlanacaktır.
- Kâğıt bağımlılığı azalacaktır.

Her uygulamada olduğu gibi e-Devlet uygulamalarının da kamu hizmetlerinin sunumunda bazı güçlü ve zayıf yönleri içerisinde barındırdığı görülmektedir. Aşağıdaki tabloda e-Devletin güçlü ve zayıf yanları yer almaktadır.

Tablo 3. E-Devletin Güçlü ve Zayıf Yanları

Güçlü Yanlar	Zayıf Yanlar
İşlevsellikte artış sağlanması	E-Devletin taraflarının bir ya da birkaçının zayıf kalması veya uyum sağlayamaması
Kamu kurumlarının bütünleşmesi, iletişim ve koordinasyon becerilerinin artırılması	İletişim teknolojilerinin alt yapısının zayıf olması
Kamu hizmetlerinde iç verimliliğin sağlanması	Fiziki engelliler için erişim güçlüğü
Yeni hizmetler oluşturma	Bilgiye erişimde yaşanabilecek eşitsizlikler
Hizmet kalitesinin geliştirilmesi, verimlilik, etkinlik, hızlilik ve hesap verebilirliğin artırılması	Kamu bilgilerinde gizliliğin sağlanmasındaki riskler (kopyalama erişimi ve verilerin korunmasında yaşanan belirsizlikler)
Devlet ve vatandaş arasındaki güven ve etkileşimin artması	İdari ve yasal düzenlemeler
Vatandaşların e-Devlet uygulama sürecine uyum sağladıklarında politik karar alma süreçlerinde daha aktif rol almaları	E-uygulamaların birbirleri ile entegre olmamaları
Vatandaşların sorumluluklarının bilincinde olmasının sağlanması	Geleneksel devlet anlayışının getirdiği alışkanlıklar ve e-Devlet sistemine karşı gösterilen direnç
Bireysel etkinlik sağlanması	Standart eksikliği
İşlem maliyetlerinin düşük olması	Telekom yatırımlarına ayrılan payın yetersiz olması
Kamunun iş yükünün hafifleyerek yapması gereken diğer işleri gerçekleştirmek için zaman, personel, kaynak sağlaması	Kamu hizmetlerinin elektronik ortama taşınması ile ülke genelinde her alanda aynı kalitede hizmet verilmesinde yaşanan zorluklar
Bilgi işleme kapasitesinde artış	Elektronik imza kullanımının yetersiz olması
Bilgiye kolay erişim	Aşırı enformasyon yükü
Şeffaf devlet	Yönetimin isteksizliği ve kurumsal isteksizlik

Kaynak: Alodalı v.d., 2012: 93; Kaya Bengshir, 2000: 55; Maraş, 2011: 122; Seferoğlu v.d., 2011: 295; Şişman, v.d., 2011: 30 ve 36; Ünal ve Kiraz, 2016: 436; West, 2004'ten derlenmiştir.

E-Devletin fırsat ve tehditleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 4. E-Devletin Fırsat ve Tehditleri

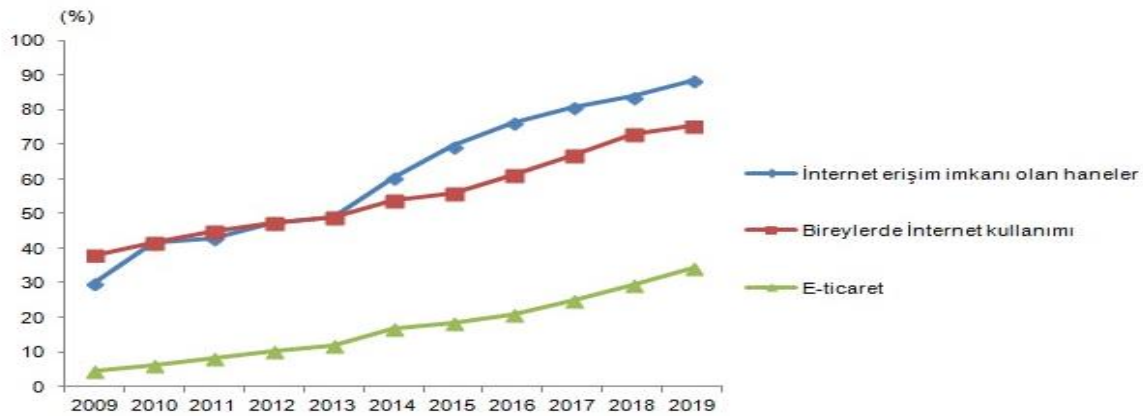
Fırsatlar	Tehditler
Bölgeler arası farklılıkları giderme	Güvenlik açıkları
Demokratik hakların eşit kullanımını sağlama	Gizlilik
Demokratik süreçlere katılımın artması	Bilişim etiği bilincindeki yetersizlikler
Ulusal kaynakların adaletli bir şekilde dağıtılmasını sağlamak	Bilgisayar okur-yazarlık seviyelerinin istenen düzeye gelmemiş olması ve bilgisayar okur-yazarlığı olan vatandaşların da dağılımının coğrafi olarak homojen olmaması
Kalabalık nüfus içerisinde gençlerin oranının yüksek olması	Türkiye'nin geniş coğrafyası ve kalabalık nüfusu

Kaynak: Güler ve Döventaş, 2009: 25; Öztürkcan v.d., 2012: 88; Şişman v.d., 2011: 33; West, 2004: 19'dan derlenmiştir.

Tabloya göre e-Devletin tehditlerinden birisi de bilgisayar okur-yazarlık seviyelerinin yeterli düzeyde olmamasıdır. 2006-2010 Bilgi Toplumu Stratejisi Raporu'na göre 2006 yılında Türkiye'de bilgi teknolojileri konusunda hiç eğitim almayan vatandaşların oranı yüzde 92'dir (DPT, 2006: 9). Bilgisayar okur-yazarlık seviyesinin arzu edilen düzeyde olmaması kamu hizmetlerinde uygulanmakta olan e-Devletin de kullanım açısından arzu edilen seviyede olmasını engelleyecektir.

Ancak genç nüfus oranının fazla olması bilgi ve iletişim teknolojilerinin geleceği açısından önemli bir katma değer olacaktır.

Grafik 3. Temel Göstergeler, 2009-2019

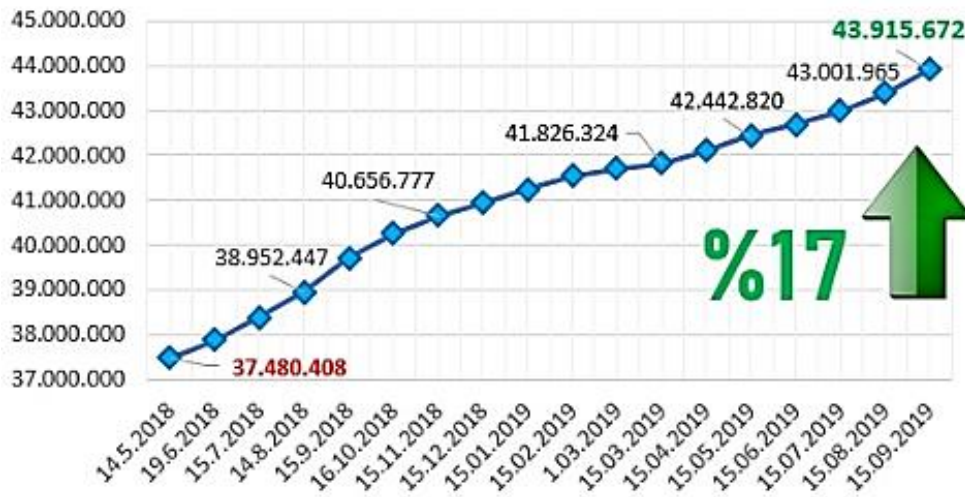
Kaynak: AloMaliye.com, 2019, <http://www.alomaliye.com/2019/08/27/bilisim-teknolojileri-kullanimi/>

Türkiye'de 2019 yılında 16-74 yaş aralığındaki bireylerde internet kullanımı yüzde 75,3 olmuştur. Bu oran 2018 yılında yüzde 72,9'dur. İnternet kullanım oranları 16-74 yaş grubundaki erkeklerde yüzde 81,8 iken, kadınlarda yüzde 68,9'dur (AloMaliye.com, 2019). Bu oranların 2016 yılında sırasıyla yüzde 54,9 ve yüzde 61,2 olduğu düşünüldüğünde bilgisayar ve internet kullanımının arttığı görülmektedir (TÜİK, 2017b). Hanelerin evden internete erişimi 2019 yılında yüzde 88,3 iken, 2018 yılında yüzde 83,8'dir. "Hane Halkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması" sonuçlarına göre her iki kişiden biri e-Devlet kullanmıştır (AloMaliye.com, 2019). 2016 yılı Nisan ayı ile 2017 yılı Mart aylarını kapsayan on iki aylık

dönemde kişisel amaçla kamu kurum ve kuruluşları ile iletişim kurmak ve kamu hizmetlerinden yararlanmak için interneti kullanan 16-74 yaş grubu içerisindeki bireylerin oranı yüzde 42,4'tür. 2015 Nisan-2016 Mart dönemlerinde bu oran yüzde 36,7'dir. İnternetin kullanım amaçları arasında ise ilk sırada yüzde 37,6 ile web sitelerinden bilgi edinme yer almaktadır (TÜİK, 2017b). 2018 yılı Nisan ayı ile 2019 yılı Mart aylarını kapsayan on iki aylık dönemde kişisel amaç ile ya da kamu hizmetlerinden yararlanmak için kamu kurumları ile iletişime geçen interneti kullanan bireylerin 16-74 yaş grubu bireyler içerisindeki oranı yüzde 51,2'dir. Kamu kurum ve kuruluşlarından alınan hizmetler arasında yüzde 45,8 ile 2015 ve 2016 yıllarında olduğu gibi bilgi edinme ilk sırayı almıştır (AloMaliye.com, 2019).

Mayıs 2018-Eylül 2019 yılları arasında e-Devlet kapısı kullanıcı ve hizmet sayısını gösteren aşağıdaki grafiklerde oranların arttığı görülmektedir. Bu durum bizlere bilgisayar ve internet kullanımının arttıkça e-Devlet kullanıcı oranının da arttığını göstermektedir.

Grafik 2. E-Devlet Kapısı Kayıtlı Kullanıcı Sayısı (14.05.2018-15.09.2019)

Kaynak: Afyonoğlu, 2019

15.09.2019 tarihi itibarıyla e-Devlet kapısı kayıtlı kullanıcı sayısı 43.915.672'dir. Aynı tarihte e-Devlet kapısından verilen hizmet sayısı 4.919, e-Devlet kapısından verilen mobil hizmet sayısı 2.363, e-Devlet kapısından hizmet veren kurum sayısı 626 olmuştur.

Grafik 3. E-Devlet Kapısından Verilen Hizmet Sayısı (14.05.2018-15.09.2019)

Kaynak: Afyonoğlu, 2019

Grafik 4. E-Devlet Kapısından Verilen Mobil Hizmet Sayısı (14.05.2018-15.09.2019)

Kaynak: Afyonoğlu, 2019

Grafik 5. E-Devlet Kapısından Hizmet Veren Kurum Sayısı (14.05.2018-15.09.2019)

Kaynak: Afyonoğlu, 2019

E-Devlet kullanıcı sayısı 2008 yılında 6.990 iken, 2019 yılı Kasım ayı itibariyle 4.585.564'tür. Kasım 2019 itibariyle e-Devlet kapısından 5.075 farklı hizmet sunulmaktadır. Bu hizmetlerin 2.535'i devlet, 2.088'i belediye, 396'sı özel kurum, 54'ü de su ve kanalizasyon hizmetlerinden olmaktadır. E-Devlet üzerinden en fazla kullanılan kurum Sosyal Güvenlik Kurumu olmuştur. Kullanıcılar e-Devlet üzerinden 234 milyon 641 bin kere 4A hizmet dökümü, 143 milyon 847 bin kere dava dosyası sorgulaması, 121 milyon 542 kez vergi borcu sorgulaması, 70 milyon 535 bin kez mobil hat sorgulaması yapmıştır. SGK tescil ve hizmet dökümü, araç plakasına yazılan ceza sorgulaması, e-bordro hizmeti, icra dosyası sorgulaması, tapu bilgileri sorgulaması, yükseköğretim mezun belgesi sorgulaması da en fazla tercih edilen hizmetlerden olmuştur (NTV, 2019).

2. Kavramsal Çerçeve: M-Devlet

Ülkemizdeki cep telefonu cihaz parkına ve kapsama alanına bakıldığında cihaz parkının yeni nesil telefonlardan oluştuğu, vatandaşların büyük kısmının cep telefonu sahibi olduğu, telefonların hızlı ve maliyeti uygun 3G teknolojisine sahip olduğu görülmektedir (Öztürkcan v.d., 2012: 87). Dolayısıyla tüm bu gelişmeler daha çok erişebilirlik, hedef kullanıcılar ile sunulacak içeriği belirleme, kullanıcı özgünleştirme becerisi, kişiselleştirme gücü, daha geniş kullanım alanı, e-Devlet hizmetlerine ulaşma ve uygulamaları mobil cihazlar aracılığı ile gerçekleştirme olarak tanımlanan m-Devletin günümüzde kullanılmaya başlamasını sağlamıştır (İlca, 2014: 5). Bir başka deyişle günümüzde artık sabit telefonlar yerine mobil telefonların kullanılması, mobil cihaz ve teknolojilerinin daha çok kabul görmeleri, bu teknolojilerin günlük ihtiyaçlarımızı karşılayan uygulamalar ile entegre edilmesi e-Devleti m-Devlete dönüştürmüştür (Carroll, 2006: 3).

M-Devlet, kamu kurum ve kuruluşlarının mobil teknoloji uygulamaları ve servislerini kendi ve diğer kamu kurumları ile vatandaş ve iş dünyasına fayda sağlamak için kullanmalarıdır (Kushchu, 2009: 2). Doğasında taşınabilirlik olması sebebiyle m-Devlet e-Devletten farklılaşmaktadır. E-Devlet ile hizmetler o hizmeti sunan kuruluşlardan çıkarılarak çalıştığımız

ve yaşadığımız mekânlara taşınmıştır. M-Devlet ile de bu hizmetler cep telefonlarımıza ve tablet cihazlarımıza kadar girmiştir (Öztürkcan v.d., 2012: 88).

Ancak, e-Devlet ve m-Devlet hizmetlerinin sunumu arasında bazı temel farklılıklar vardır. E-Devlet, coğrafi olarak farklı, fakat teknolojik olarak homojen bilgi ve iletişim teknolojilerinin (kişisel bilgisayarlar veya bilgi kioskları gibi) sabit yerlerde elektronik olarak sağlanmasını içerir. Bunun aksine, m-Devlet, kullanım bağlamlarının bilinmediği, devlet hizmetlerine erişimin gerçekleştirildiği çeşitli faaliyetlerden biri olabileceği ve mobil cihazlarla etkileşimin fiziksel kısıtlamalarının, bulunabilecek ve erişilebilecek bilgi miktarını ve türünü sınırladığı yerlerde etkileşimi içerir. Bu farklılıklar, e/m- devletin hem uygulanması hem de kabul edilmesi noktasında ek zorluklar doğurmaktadır (Carroll, 2006: 3).

Tablo 5. M-Devletin Güçlü ve Zayıf Yanları

Güçlü Yanlar	Zayıf Yanlar
Mobil internetin doğuşu ve kablosuz teknolojideki gelişmeler	Mobil servisler ne kadar gelişmiş olursa olsunlar BİT teknolojilerinin teknik altyapısının yetersiz olması ve yeterli e-Devlet altyapısının olmaması
Teknolojinin toplum tarafından kabul görmesi	Bilgi Toplum Stratejisini hayata geçirmede yaşanan zorluklar
Toplumun hızlı, kolay ve yüksek standartlarda hizmet alma beklentisi	Bilgi teknolojilerine ilgisiz ve yeni teknolojilere kapalı olma, dijital becerilerin eksikliği
3. Nesil lisanslamanın yapılması	WiMax teknolojisinin lisanslamasında gecikmeler yaşanması
Bürokrasinin azaltılmasının sağlanması	M-Devlet ve mobil hizmetler ile ilgili hedeflerin strateji planları, kalkınma plan ve programlarında yeterli düzeyde yer almaması ve m-Devlet gelişimine ilişkin strateji politika eksikliği
Mobil imza uygulamalarının kamu sektöründe uygulama örneklerinin yer almaya başlaması ve kullanımının giderek artması	Kamu sektöründeki yöneticilerin mobil teknolojileri kullanarak iş yapma ve sunma konusunda bilgi eksikliğine sahip olmaları
İnternetin hızlı, yaygın ve paylaşılabılır olması	Başlangıç maliyetleri, geçiş ücretleri, mobil internet hizmet fiyatlarının ve mobil sektörde alınan vergi oranlarının yüksek olması
Mobil uygulamaların gelişmesi	Web sitesi içeriğinin cep telefonlarına uyumlu olmaması
Mobil kullanıcıların kablolu internet kullanıcı sayısını geçmesi	Vatandaşların devlet ile olan ilişkileri ve alışverişini internet üzerinden yürütmesinde güvensizliklerin yaşanması (güvenlik ve gizlilik konusundaki riskler)
Mobil telefon abone oranının %90'ın üzerine çıkması	Mobil kullanım oranının yüksek olmasına rağmen hizmetleri mobilden alma konusunda yaşanan isteksizlik
Kamu alanında UYAP, SMS, EGM, Orman Yangın Uyarı Sistemi gibi m-hizmetlerin sunulması	Mobil uygulamaların az bilinmesi
Nüfusun yarısının 28 yaşın altında olması	Mobil cihazlarda pil ömrünün kısa olması
Mobil okur-yazarlığın bilgisayar okur-yazarlığından fazla olması	Bant genişliği yetersizliği
Her zaman açık olması	Bağlantı kesilmeleri
Taşınmaya uygun tasarlanması	Sınırlı bilgi işleme
Kamu hizmetlerinin yürütülmesinde hata payının azalması	Kişisel ve özel verilere uygulamalar ile kolaylıkla ulaşılabilmemesinin sakıncalı oluşu

Kaynak: Akyazı, 2005: 168; Aydın, 2013: 42; Kaya Benschir, 2010: 21; Ishmatova ve Obi, 2009: 40; Şişman v.d., 2011: 28-30'dan derlenmiştir.

M-Devletin yararları (Ilıca, 2014: 8-10):

- *Kurumlar için faydaları:* Büyük kullanım alanı, kişiye özel olması, maliyetin az olması, hareket halinde olması, hızlı bilgi akışı, kamu hizmetlerinin yaygınlaşmasının sağlanması, bürokrasinin azaltılması, demokrasiye olumlu etkisi.
- *Vatandaş için faydaları:* Ulaşılabilir ve yaygın olması, kişiselleştirilebilmesi, sağlık ve toplumsal güvenlik, finansal yönetim, eğitim.
- *İş dünyası ve ekonomik büyümeye faydaları:* Verimlilik, istihdam edilen çalışanlar, ekonomik fırsatlar ve büyüme, yeşil ekonomi.

Tablo 5’te ise m-Devletin güçlü ve zayıf yönleri birlikte yer almaktadır.

3. İyi Uygulama Örnekleri

3.1. E-Devlet Uygulamaları

Türkiye’de e-Devlet uygulamaları 1970’li yılların başlarında İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü’nün başlattığı Merkezi Nüfus İstatistikleri Projesi (MERNİS)’ne kadar götürülebilmektedir (Demirhan ve Türkoğlu, 2014: 241).

Yapılan başka diğer projelerden sonra e-Devlet ile ilgili ilk önemli çalışma 2001 yılında Başbakanlık Genelgesi ile e-Türkiye girişiminin başlatılmasıdır. Ancak o dönemde yaşanan ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklar projenin hayata geçirilmesini engellemiştir. Sonraki dönemlerde ise e-dönüşüm çerçevesinde 2006 yılında “devlet kapısı” olarak adlandırılan www.turkiye.gov.tr web sayfası hizmete geçmiştir. (Demirci, 2015: 105). Sayfada en çok kullanılan uygulamalar Sosyal Güvenlik Kurumu (Hizmet Dökümü), Adalet Bakanlığı (Mahkeme Dava Dosyası Sorgulama), Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü (Alt-Üst Soy Bilgisi Sorgulama), Gelir İdaresi Başkanlığı (Vergi Borcu Sorgulama), Meteoroloji Genel Müdürlüğü (3 Günlük Hava Tahmini), Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (Günlük Döviz Kurları), Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (Tapu Bilgileri Sorgulama), Emniyet Genel Müdürlüğü (Araç Plakasına Yazılan Ceza Sorgulama), Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (Mobil Hat Sorgulama)’dır (E-Devlet Kapısı, 2018). Uygulama ile vatandaşlar bürokratik işlemler ile karşılaşmadan bireysel olarak talep ettikleri belgelere ulaşmaktadırlar. Böylece hem zaman hem maliyetten tasarruf etmektedirler. Aşağıda da e-Devlet ve m-Devlet alanında iyi uygulama örneklerinden başlıcalarına değinilmiştir.

3.1.1. YerelNET Projesi

Projenin çıkış noktasını yerel yönetim alanında verilerin toplandığı, halka ve yerel yönetim birimlerine uzmanlara verilerin sunulduğu bir platformun olmaması oluşturmaktadır (Yerelnet, www.yerelnet.org). YerelNET, yerel yönetimlere ait verileri toplama ve sunma işlevlerini yapan, yerel yönetimleri internet ortamına taşıyan “ortak bir havuz” sistemidir (Güler, 2001: 3). YerelNET’in ücretsiz ve şifresiz olması sebebiyle gerek kamu kurumları gerek vatandaş gerekse özel sektör rahatça erişebilmektedir. Kota sınırlaması olmadığından kolaylıkla veri transferi yapılabilen ve belediye hizmetleri tartışılabilir (Akay, 2007: 85).

3.1.2. Ulusal Yargı Ağı Projesi (UYAP)

Anayasamızın 141. maddesinde “Davaların en az giderle ve mümkün olan süratle sonuçlandırılması, yargının görevidir.” hükmü yer almaktadır.[§]Bu sebeple adalet hizmetlerinin en iyi şekilde yürütülmesi için BİT’ni kullanmak zorunlu hale gelmiştir. Böylelikle kurumların verimliliğini artırmak amacıyla çoklu kullanıcı sistemleri olan yönetim-bilişim sistemlerini kullanarak UYAP’ın uygulamaya geçirilmesi kararı alınmıştır. UYAP, BİT’nin kullanılarak Adalet Bakanlığı merkez ve taşra teşkilatı ile bağlı kuruluşların hem kendi içerisinde hem de diğer kamu kurum ve kuruluşları ile dış entegrasyonunu sağlayan bir bilişim sistemidir. UYAP, Adalet Bakanlığı teşkilatının yargı birimlerinde kullanılmakta olup, birimlerin her türlü yargısal, idari ve denetim faaliyetleri elektronik ortamda yürütülmektedir. UYAP ile yargı birimleri her türlü bilgi-belgeye elektronik ortamda çok kısa sürede ulaşabilmektedir. Bilgi ve belgelerin UYAP’ta değiştirilemez olması ayrıca yetkisiz erişime kapalı olması UYAP’ın güvenilir olmasını sağlamaktadır. İdari ve yargısal süreçlerde ara süreçlerin, mükerrer işlemlerin ortadan kaldırılması ve personel yokluğundan kaynaklanan sıkıntıların en aza indirgenmesi UYAP’ın diğer başlıca yararları arasında yer almaktadır. UYAP ile entegrasyon sağlanan Adli Sicil Bilgi Sistemi’nden sabıka kayıtları, MERNİS’ten nüfus kayıtları, Adres Kayıt Sistemi’nden adres kayıtları, POLNET’ten ehliyet kayıtları, Merkez Bankasından döviz kurları, TAKBİS’ten tapu ve kadastro kayıtları yargı birimlerinde otomatik olarak anında alınabilmektedir. Ayrıca kolluk kuvvetleri tarafından aranan (hakkında yakalama emri ya da tutuklama kararı bulunan) kişilerin sorgusunun doğrudan UYAP’tan yapılabilmesi için UYAP ile KİHBİ entegrasyonu sağlanmıştır. Kişilere tebligat yapılamaması, aranan kişilerin bulunamaması ve bu durumdan kaynaklı dava süreçlerinin uzamasının önüne geçilerek UYAP ile mağduriyetler de engellenmektedir (UYAP, 2014). Tüm bu olumlu sonuçların yanı sıra UYAP ile özellikle kırtasiye ve posta masraflarında tasarruf ta gerçekleşmiştir. Hamurcu’nun 2009 yılında yaptığı çalışma da bunu kanıtlamaktadır. Çalışmaya göre;

Tablo 6. E-Devlet Hizmetleri ve Tasarruf Edilen Miktar (2005-2009)

Hizmet Türü	Sorgu Sayısı	Hazırlanması Gereken Evrak Sayısı/Nüshası	Toplam Sayı	Tasarruf Edilen Miktar Yıl/Ton
Merkezi Nüfus İdare Sistemi (MERNİS)	4.666.190	5	23.330.950	125
Adli Sicil Belgesi	1.229.982	4	4.919.928	27
Ehliyet Bilgilerinin Çevrimiçi Alınması	20.697	4	82.788	0.445
Yakalama Kararı	1.965.540	2	3.931.080	24
Muhabere Bürolarındaki Yazışma	1.695.640	2	3.391.280	18

Kaynak: Hamurcu, 2009: 20-22.

Bir adet 21,7x29,7 cm boyutundaki kâğıdın yaklaşık ağırlığı 5,34 gr (0,00000534 ton) olarak tartılmıştır. Adalet Bakanlığına üç ayda elektronik ortamda gelen evrak sayısı, 201,886; giden evrak sayısı; 115,861, toplam evrak sayısı; 317,747’dir. Toplam evrak sayısı bir adet A4’ün ağırlığı ile çarpıldığında (317,747x0,00000534=1,7) üç ayda yaklaşık 1,7 ton kâğıt tasarrufunun sağlandığı ortaya çıkmıştır. Yıllık tasarruf miktarı ise 1,7x4=6,8 ton kâğıttır (Hamurcu, 2009:

[§] Bkz. TBMM (1982), Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, www.tbmm.gov.tr

20). Adalet Bakanlığınca kullanılan diğer sorgulamalara ilişkin tasarruflar Tablo 6'da yer almaktadır.

2016 yılında e-Devlet kullanılması ile elde edilen tasarruf miktarı 1 milyar 900 milyon dolardır (Ulusal Kanal, 2018). Ayrıca Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın 2008 yılı Faaliyet Raporuna göre Bakanlıkta, 2008 yılında 54.214 işlem e-imza ile yapılmıştır. Bu sayede yaklaşık 1.600 ağaç kurtarılmıştır. Atılmayan imza ve paraf sayısı 2 milyon 607 bini aşmıştır. "1 milyon 937 bin 110 adet A4 kâğıdı tasarruf edilmiştir. Rapordaki verilere göre tasarruf edilen A4 kâğıdı yaklaşık 9,4 tondur. Bu miktarda kullanılmış kâğıt çöpe atılmayıp geri kazanıldığı ve kâğıt üretiminde tekrar kullanıldığında yaklaşık 1.600 yetişmiş çam ağacının kesilmesi, 3.382 ton sera gazı karbondioksitin atmosfere atılması, 385.194 kwh elektrik enerjisinin israf edilmesi önlenmiştir. Rapor'da, e-İmza uygulamasına geçilmesiyle 5 milyon 154 bin lira noter ücretinin tasarruf edildiği vurgulanmıştır." (Taşkan, 2013: 21).

Günümüzde çok daha fazla hizmetin e-Devlet ve m-Devlet üzerinden yürütüldüğünü düşündüğümüzde tasarruf miktarının giderek artacağı anlaşılmaktadır.

Dolayısıyla alternatif geleneksel modlar ile kıyasla maliyetleri düşürme ve hizmeti geliştirme potansiyeli göz önüne alındığında e-Devlet özellikle önem kazanmaktadır (Warkentin v.d., 2002: 157).

Diğer belli başlı e-Devlet hizmetlerine ilişkin kullanım oranları ve tasarruf miktarları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 7. Türkiye'de E-Devlet Projeleri ve Faydaları

E-Devlet Projesi / Kurum	Sağladığı Fayda	Kullanım Alanı/Oranı	Tasarruf Miktarı
E-Karne / Milli Eğitim Bakanlığı	- Karne parası ortadan kalkmıştır. -Notların öğrenci tarafından değiştirilmesi önlenmiştir. -Devamsızlık durumu, duyurular, öğrenci notları gibi bilgiler öğrenilmektedir.	Tüm okullarda kullanılmakta olup ocak ayında 2,5 milyon kez ziyaret edilmiştir.	- Milli Eğitim Bakanlığı'na 3 milyon \$ tasarruf getirmiştir. -Devlete ise okul harcamalarını azalttığı için 50 milyon TL tasarruf getirmiştir.
E-Bildirge/Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı	-Kuyrukların ve iş kayıplarının önüne geçilmiştir. -İşyerlerinde ve kamu kurumlarında işgücü tasarrufu yaratmıştır. -Kırtasiye masraflarını azaltmıştır. -Kayıdıışı ekonominin önüne geçilmiştir.	3 yıl içinde e-bildirgeyi kullanan işyeri sayısı 986 bindir.	- Dört yılda devlete katkısı 4 milyar \$. -Personel harcamalarında devlete 75 milyon TL tasarruf yaratmıştır. - Her işyerinde 1 kişilik işgücü tasarrufu getirmiştir. - 1.600 ton kağıt israfı önlenmiştir.

Akıllı Kart / SSK		- Günde yaklaşık 42 bin sağlık kartesi veren SSK'nın genelinde kullanılmaktadır.	-Yılda 30 milyar \$ sağlık harcaması yapan SSK'da %3'lük tasarruf yaratmaktadır. -Sağlık Bakanlığı ile birlikte diğer kamu kurum ve kuruluşlarla birlikte milyarlarca dolar tasarruf sağlamaktadır.
VEDOP I (Vergi Dairesi Tam Otomasyon Projesi)	-Proje ile tahakkuk, borç sorgulama, tahsilat, haciz gibi işlemler bilgisayar ortamında izlenmektedir.	22 il, 10 ilçedeki 153 vergi dairesi, 5 defterdarlık	-Türkiye'nin tahakkuk ve tahsilat gelirinin %85'i takip edilmekte. -Yılda 500 bin sayfa doküman tasarruf edilmektedir. -8000 personele 100 bin saat eğitim verilmekte -200 sunucu, 9.000 işlemci, 10.000 kullanıcı yönetimi, 1,3 Terabyte ilişkisel veritabanı yönetim
VEDOP II		81 ildeki tüm vergi daireleri ve defterdarlıklar	-14 bin adam/ay iş yükü tasarrufu (4,2 milyon \$) - 6 bin ton kağıt tasarrufu, 117 bin ağaç, 3 milyon \$ - Yıllık 75 milyon beyannamenin online alınması - Çağrı Merkezi uygulaması - Her yıl 40 milyon senedin hesaplara otomatik işlenmesi sonucu 4 bin adam/ay iş gücü kazancı - 15 bin kullanıcının eğitimi sağlanmıştır. -12 Terabyte büyüklüğünde veri ambarı
VEDOP III		Türkiye genelindeki 448 vergi dairesi ve 585 mal müdürlüğü	- 13.465 PC bilgisayarın, 6 bin 204 yazıcının dağıtım ve montajı, - EMKAS sistemi ile yıllık 19 bin ton kağıt, 355 bin ağaç ve ekonomik değeri 8,7 milyon \$ tasarruf - Diğer kurumlarla yazışmalarda azalma olmuş, örn. Gümrük idareleri ile yıllık ortalama 1 milyon yazışma ortadan kalkmıştır. -Makbuz bilgilerinin elle girilmemesinden dolayı yıllık 2 bin adam/ay işgücü tasarrufu.

Kaynak: Uğur ve Çütçü, 2009: 10-14.

3.1.3. Vergi İdarelerinde Yürütülen Projeler

1990'lı yılların sonlarında gerek kamu yönetiminde gerekse vergi idarelerinde hesap verebilirlik, saydamlık, müşteri odaklılık, toplam kalite gibi kavramların öne çıkması vergi idarelerini önemli ölçüde etkilemiştir. Türk vergi idaresinde BİT'nin kullanımı ile bazı projeler geliştirilmiştir. Bu projeler ile vergi idaresinin;

- Saydam, etkili, hesap verebilir ve etkin olması,
- Doğru bilgi üretme ve yönetime sunma,
- Mükelleflerin vergi dairesine gitmeden işlem yapmalarını sağlamak amaçlanmaktadır.

Bu bağlamda geliştirilen projeler içerisinde Vergi Dairesi Tam Otomasyon Projesi (VEDOP), Motorlu Taşıtlar Vergi Dairesi (MOTOP), Elektronik Banka Tahsilatı Sistemi (ERTİS), Elektronik Beyanname Uygulaması, Bilgisayar Destekli Denetim Projesi (BİDDEP), Vergi İstihbarat Merkezi Denetim Bilgi Sistemi Projesi, Karakter Tanıma Projesi (ICR), Elektronik Muhasebe Kayıtları Arşiv Sistemi (EMKAS) sayılabilir (Mutluer v.d., 2006: 78-79).

3.1.4. Say2000i Projesi

Say2000i Projesi ile devletin gelir-gider hesaplarını yapan saymanlıklar otomasyona geçirilmiştir. Böylelikle tüm kamu çalışanlarının personel ve maaş bilgilerinin merkezi bir veri tabanında tutulması sağlanmıştır (Seferoğlu v.d., 2011: 287).

3.1.5. Merkezi Nüfus İdaresi Sistemi (MERNİS) Projesi

MERNİS Projesi fikri 1972 tarih ve 1587 sayılı Nüfus Kanunu ile doğmuştur. 1997-1999 yılları arasında nüfus kayıtları bilgisayar ortamına aktarılmış, 30 yıl aradan sonra Kasım 2002 sonunda MERNİS veri tabanı kurularak çevrimiçi olarak çalışmaya başlamıştır (T.C. İçişleri Bakanlığı, 2018). Proje sayesinde sisteme veriler MERNİS'ten aktarılmakta böylece veriler farklı kamu kurumları tarafından tekrar üretilmemektedir. Bu da kamu kurumlarının zaman, iletişim, teknik araç ve gereç harcamalarından tasarruf etmelerini sağlamaktadır (Seferoğlu, 2011: 286). MERNİS Projesinin nüfus idareleri, vatandaşlar, kamu kuruluşları, güvenlik, askerlik, sağlık, eğitim, nüfus sayımı ve sosyal güvenlik açısından pek çok faydaları bulunmaktadır. Bu faydalar aşağıdaki şekilde sıralanmıştır:

- Tüm nüfus işlemleri elektronik ortamda gerçekleştirildiği için zaman kaybı en aza indirilmiştir.
- Nüfus kayıt örneği alınması, nüfus cüzdanının yenilenmesi için kişiler nüfus kütüğünün bulunduğu yere değil, ikametinin bulunduğu nüfus müdürlüğüne gitmektedirler. Vatandaşlar açısından bakıldığında zamandan ve maliyetten tasarruf edildiği görülmektedir.
- Nüfus cüzdanlarının el yerine bilgisayar ile yazılması hataların önüne geçilmesini sağlamıştır.
- Ülke genelinde vergilerde tek numara kullanılacağından vergi takip ve tahsili kolaylaşmaktadır.
- Bankadan kredi alma ile çek-senet, icra-ipotek işlemlerinde kişilerin kolayca izlenmesi ve kontrol edilmesi konusunda kolaylık sağlanmıştır.

- Doğan her bebek kayıt edileceğinden ölen bireyler de kayıttan düşüleceğinden nüfus sayımına gerek kalmamaktadır.
- Her ildeki nüfus yer değiştirmeleri, ikamet ve nüfus hareketleri izleneceğinden illerin nüfusu her yıl belli olmaktadır.
- Emekli Sandığı, SSK, Bağ-Kur’lu olan herkes tek bir numara taşıyacağından bir sosyal haktan diğerine geçerken ya da hizmet birleştirme esnasında kolaylık sağlayarak yazışmaları da ortadan kaldıracaktır (Eroğlu, 2003: 91-93).

3.1.6. Başbakanlık İletişim Merkezi (BİMER)

2006/3 Sayılı Başbakanlık Genelgesi ile yürürlüğe giren BİMER ile BİT’ni kullanarak vatandaş ve devlet arasındaki iletişim kanallarının açılması amaçlanmaktadır.

BİMER ile vatandaşlar kamu uygulamalarından memurların görevlerini yerine getirme biçimlerine kadar devlete talep, dilek ve şikâyetlerini ileterek yönetime dolaylı olarak katılmaktadırlar (Demirci, 2015: 105-106).

3.2. M-Devlet Uygulamaları

3.2.1. Mobil Bilgi Projesi

Milli Eğitim Bakanlığının Mobil Bilgi Projesi ile veliler öğrenim gören çocuklarına ilişkin ders programlarını, notlarını, sınav tarihlerini, sınav sonuçlarını, okula devam durumlarını cep telefonu ile öğrenmektedirler (Yıldız, 2006: 259).

3.2.2. Merkezi Hekim Randevu Sistemi (MHRS)

T.C. Sağlık Bakanlığı “Sağlıkta Dönüşüm Projesi” kapsamında Merkezi Hekim Randevu Sistemini yürürlüğe koymuştur. MHRS, vatandaşların Sağlık Bakanlığına bağlı hastanelerden MHRS mobil uygulaması ile kendilerine istedikleri hekim ve hastaneden randevu almalarını sağlamaktadır. Böylece vatandaşlar gerek randevu almak gerekse muayene öncesi beklemeyerek zamandan tasarruf etmekte aynı zamanda hastanelerde yaşanan yoğunluk ta azaltılmaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2016).

3.2.3. Mobil Elektronik Sistem Entegrasyon (MOBESE) Projesi

MOBESE ile birçok hassas nokta izlenmekte ve gerektiğinde müdahale edilmektedir. İnsanların fiziksel özellikleri ayırt edilerek kişilerin kimlikleri tespit edilmekte, insan, araç, eşya, hayvan gibi her şeyin dünya üzerinde nerede olduğu belirlenmektedir. Ayrıca yüksek çözünürlüklü kameralar ve plaka tanıma sistemleri ile yol ve geçiş güvenliği de sağlanmaktadır.

3.2.4. Ulusal Yargı Ağı Projesi (UYAP) SMS Sistemi

2009 yılında düzenlenen Avrupa e-Devlet Ödülleri kapsamında 31 devlete ait 259 proje arasından Halk Ödülü kategorisinde Avrupa birinciliğini kazanan UYAP SMS Sistemi ile dava dosyalarına ilişkin uyarı, duyurular ve yargı birimlerine gelmeleri için soruşturma ve dava dosyalarındaki taraflara UYAP ekranlarından SMS gönderilebilmektedir. Böylece gerek zaman gerek iş yükü gerekse posta masrafları en aza indirgenmektedir (UYAP, 2014).

3.2.5. Trafik Bilgi Sistemi (TBS)

TBS; trafik ve trafik güvenliğine ilişkin araç, sürücü, kaza ve karayolu ile ilgili bilgileri içerisinde bulunduran bir sistemdir. Uygulama ile vatandaşlar trafik şubelerine gitmeksizin

tescil belgesi, ceza puanı, kaza ve çalıntı araç sorgulaması yapabilmektedirler. Personel açısından bakıldığında ise ekipler şahıs sorgulamalarını hızlı bir şekilde sonuçlandıracağından vatandaşların gereksiz yere beklemesi engellenmekte, kaza yerleri ve kaza istatistikleri doğru bir şekilde işlenmekte, ekiplerin çalışma yerleri merkezden takip edilebilmekte, ekipler hem birbirlerine hem de merkezlere acil durum mesajı ya da yazı gönderebilmektedirler (Döventaş, 2009: 67).

3.2.6. Yerel Yönetimlerde M-Devlet Uygulamaları

Yerel yönetimlerin birçoğunda emlak, su, çevre ve temizlik vergisi, ilan, reklam vb. vergi borçlarının ödenmesi, halk sağlığı, hava durumu, sosyal etkinlik duyuruları, canlı trafik ve yol durumu izleme, otobüs sefer, güzergâh, pozisyon ve hat sorgulama, kaza ve doğal afetlerle ilgili acil duyurular, ihale takibi, mahalle, sokak adı ile harita üzerinde adres bulma, M-öneri/referandum/anket/başvuru/şikâyet gibi işlemler mobil teknoloji aracılığıyla gerçekleştirilmektedir (Arslan, 2012: 9; Ilıca, 2014: 25):

Sonuç

Dünyamız 1980’li yıllardan beri kapsamlı ve hızlı bir değişim yaşamaya başlamıştır (Pamukoğlu ve Ocak, 2007: 57). 1980’lerden bu yana yaşanan bilgi ve iletişim teknolojilerindeki yenilikler toplumsal ve ekonomik hayatta köklü değişikliklere yol açmış, bu teknolojilerin kullanıldığı ürün ve hizmetler günlük hayatımızın vazgeçilmez öğeleri haline gelmişlerdir (DPT, 2006: 3). Ekonomik ve siyasal sistemlerde yaşanan gelişmeler ve dönüşüm geleneksel devlet anlayışından uzaklaşmış ve devlete yeni bir rol yüklediğini göstermektedir (Pamukoğlu ve Ocak, 2007: 57). Bu sebeple 1980’li yılların başından itibaren kamu yönetiminde yaşanan değişimler kamusal hizmetlerin bilgi ve iletişim teknolojilerinden ayrı düşünülmeğe üzerinde birleşmektedirler (Plamper, 2003: 141). 1990’lı yılların başından günümüze BİT alanındaki değişimler başta eğitim, sağlık, sanayi ve tarım olmak üzere toplumsal alanlarda ve örgütlenme konusunda belirgin değişikliklere yol açmıştır. Bu süreçte birçok ülke sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçmek amacıyla eylem planları hazırlamıştır. Bu doğrultuda kamu yönetimi de yapılandırılmış, kamu yönetiminin ürettikleri ve yürüttükleri hizmetlerde BİT kullanılmaya başlanmıştır (Seferoğlu v.d., 2011: 282). Ancak böylece kamu kurumlarında verimliliğin artacağı, çalışma süreleri ve maliyetlerin azalacağı, kalite anlayışının değişeceği belirtilmektedir (Plamper, 2003: 141).

TÜİK’in 2004-2017 yılları arasındaki “Bilgi Toplumu İstatistikleri”ne göre hanelerde bilişim teknolojilerinin kullanımında internet kullanımı 2004 yılında %18,80 iken 2017 yılında bu oran %66,80’e çıkmıştır. 2017 verilerine göre girişimlerde internet erişimi %95,9’dur (TÜİK, 2017a). Verilerden internet kullanım oranının her yıl arttığı görülmektedir. Her geçen gün vatandaşlar arasında mobil kullanımın yaygınlaşması, özel sektör ve bankaların mobil hizmetleri yaygın olarak kullanmaya başlaması kamuda m-Devletin de daha ciddiye alınmasını gerekli kılmıştır.

Öte yandan internete taşınan unsurun hizmetler değil, aslında yönetimin ta kendisi olması (Güler, 2001: 5) bu gerekliliği daha da artırmıştır. E-Devlet uygulamalarının gelişimi ile hesap verebilirlik, saydamlık, katılım, vatandaş-devlet arasındaki ilişkilerin demokratik düzeyde ilerlemesi gibi geleneksel biçimlerle yakalanamayacak katkıların sağlanacağı kabul edilmektedir (Akcagündüz, 2013: 138; Demirci, 2015: 96; Yıldız, 1999: 145). Vatandaşın güveninin, e-Devletin benimsenmesinin önemli bir katalizörü olduğu ileri sürülmektedir

(Warkentin v.d., 2002: 157). Bu sebeple hizmetlerin elektronik ve mobil olarak sunulması vatandaş ve kamu arasında güvenin tesis edilmesinde önemli rol oynamaktadır.

Özellikle e-Devlete artan ilgi hükümetlerin vatandaşların katılımını ve çevrimiçi devletlerin kullanımının nasıl artırılabilirliği sorusunu gündeme getirmektedir (Warkentin v.d., 2002: 157). Bu noktada e-Devlet ve m-Devletin güçlü yönlerinin geliştirilerek, zayıf yönlerinin nasıl engellenebileceği konusundaki öneriler önem kazanmaktadır. Bu öneriler aşağıda yer almaktadır:

- İnternet üzerinden yürütülen hizmetlerin vatandaş tarafından verimli bir şekilde kullanılması ve kabul görmesi için e-Devlet ve m-Devlet hizmetlerinin kullanıcılara geniş imkânlar ve kullanıcı memnuniyeti sağlaması gerekmektedir (West, 2004). Böylece vatandaşların taleplerini karşılamaya yönelik mal ve hizmet sunan diğer faktörlerin de dönüşümü gerçekleşecektir (DPT, 2006: 7).
- E-Devlet ve m-Devletin ortak zayıf yönlerinden biri olarak karşımıza çıkan BİT'ne erişimin eşit olmaması e-Devlet ve m-Devlet hizmetlerinden eşit olarak yararlanmayı engellemektedir. Bu durumun ortaya çıkardığı olumsuzlukların en aza indirgenmesi için gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir (Seferoğlu v.d., 2011: 302).
- Uygulamaların “engelli dostu” şeklinde düzenlenmesi gerekmektedir (Akcagündüz, 2013: 138).
- Ulusal politika, program ve hükümetlerin e-Devlet ve m-Devlet uygulamalarına ve gereken reformlara açık olunmalıdır (Şişman v.d., 2011: 30).
- Kamu kurumları vatandaşlara yalnızca bilgi sunmayı değil, onları da kamu hizmet sunumunun bir parçası haline getirmeyi amaçlayan politikalar geliştirmelidirler (Balcı, 2013: 335).
- E-Devlet hizmetlerinin vatandaşlar ve kurumlar tarafından yaygın olarak kullanılması için bazı idari ve yasal düzenlemelere gidilmesi gerekmektedir (Seferoğlu v.d., 2011: 302).
- Yıldız (2007a), e-Devlet yazınında hem ulusal hem de uluslararası düzeyde genellikle kamu web sayfalarının içerik analizi yapılarak e-Devlet ile sunulan hizmetlerin ölçülmesi suretiyle e-Devletin süreçlerinden çok çıktılarına odaklanıldığını belirtmektedir. Dolayısıyla süreçleri konu alan çalışmaların da yapılması gerekmektedir.
- Warkentin v.d.(2002: 157), deneyimli kullanıcılar arasında, e-Devlet sisteminin daha önceki etkileşimlerin doğasının, güvenin temel belirleyicisi olması ve dolayısıyla da kullanımının devam etmesinin önerildiğini belirtmektedir. Bu bağlamda her ne kadar m-Devlet e-Devletin geleceği gibi görülse de e-Devlet uygulamalarının da devam etmesi yerinde olacaktır.
- Ülkemizde hane halkı internete erişim ve mobil teknolojinin kullanım oranı yüksek olmakla beraber bilgisayar kullanmamış ve bu beceriye sahip olmayan bireyler bulunmaktadır. Bu sebeple bilgisayar okur-yazarlığının geliştirilmesi için hizmetler sağlanmalıdır.

- E-Devlet ve m-Devlet hizmetlerinden yeterince yararlanmama nedenlerinde biri de güven problemidir. Bu problemin en aza indirilmesi için hizmetlerde güven sorunu yaşatan riskleri önlemek ve dışarıdan gelebilecek sanal saldırı ve bilgi sızıntılarının engellenmesi gerekmektedir.
- Kamunun sundukları e-Devlet ve m-Devlet hizmetlerinin web sitelerinde güncel hale getirilmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- Afyonoğlu, M. (2019). Türkiye'deki E-Devlet Hizmetleri. 11 01, 2019 tarihinde Dr. Mustafa Afyonoğlu Kişisel Web Sitesi: <http://afyonluoglu.org/e-devlet/tr-e devlet/> adresinden alındı
- Akay, A. (2007). Kuruluşundan Günümüze YerelNET: TODAİE Yerel Yönetimler Web Portalı. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 16(1), 75-99.
- Akcagündüz, E. (2013). Türkiye'de e-Devlet Sistemine Farklı Bir Bakış: e-Devlet ve Tasarruf İlişkisi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 14(2), 127-140.
- Akyazı, E. (2005). E-devlet ve Türkiye. *İletişim Fakültesi Dergisi* (22), 165-169.
- Alodalı, M. B., Tuncer, A., Usta, S., & Halis, M. (2012). Yerel Yönetimlerde E-Belediyecilik Uygulamaları: Akdeniz Bölgesi Örneği. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 83-95.
- AloMaliye. (2019, Ağustos 27). 2019 Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması. 11 30, 2019 tarihinde AloMaliye.com: <http://www.alomaliye.com/2019/08/27/bilim-ve-teknolojileri-kullanimi/> adresinden alındı
- Arslan, A. (2012). Türk Belediyelerinde M-Devlet Hizmeti Uygulamaları. *İnternet Uygulamaları ve Yönetim Dergisi*, 3(2), 5-26.
- Ateş, H. (2003). E-Devletin Kurumsal Temelleri: Eleştirel Bir Yaklaşım. *Kamu Yönetiminde Kalite 3. Ulusal Kongresi* (s. 481-500). Ankara: TODAİE.
- Aydın, A. (2013). Yeni Bir Kamu Yönetimi Sunma Yöntemi Olarak M-Devlet: Kamu Yönetimi Alanında Uygulama Alanları Ve Etkinliği. *Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi*.
- Balcı, A. (2013). e-Devlet: Kamu Yönetiminde Yeni Perspektifler, Fırsatlar ve Zorluklar. A. Balcı, A. Nohutçu, N. K. Öztürk, & B. Coşkun (ed.) içinde, *Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar Sorunlar, Tartışmalar, Çözüm Önerileri, Modeller, Dünya ve Türkiye Yansımaları* (s. 319-338). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Baştan, S. (2008). E-Devlet Yapılanması Ekseninde Kamusal Enformasyon Ve İletişim Teknoloji Projelerinin Önündeki İtici Ve Kısıtlayıcı Etkenler, *KMU İİBF Dergisi*, Yıl:10 Sayı:14.
- Carroll, J. (2006). What's in It for Me?: Taking M-Government to the People. 19th Bled eConference eValues, (s. 1-13). Bled, Slovenia.
- Çelik, M., Koç, İ., & Ayas, N. (2008). Bilgi Toplumu İçerisinde E-Devlet ve Uygulamaları: Ankara Büyükşehir Belediyesi Örneği. *Uluslararası 6. Bilgi, Ekonomi ve Yönetimi Kongresi* (s. 1232-1241). İstanbul: İKDER.
- Demirci, K. (2015). Türkiye'de Yurttaş- Devlet İletişimi Açısından E-Devlet Uygulamaları: BİMER Örnek Olayı. *Akdeniz İletişim Dergisi*(23), 96-114.
- Demirhan, Y., & Türkoğlu, İ. (2014). Türkiye'de E-Devlet Uygulamalarının Bazı Yönetim Süreçlerine Etkisinin Örnek Projeler Bağlamında Değerlendirilmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10(22), 235-256.
- Döventaş, E. (2009). *Elektronik Devletten Mobil Devlete Geçiş*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- E-devlet Kapısı. (2018). E-Devlet Nedir? 02 07, 2018 tarihinde Devletin Kısayolu: <https://www.turkiye.gov.tr> adresinden alındı
- Eroğlu, H. (2003). E-Devlet Uygulamaları Çerçevesinde Mernis Projesi ve Beklentiler. *Sayıştay Dergisi*(62), 83-106.
- Eryılmaz, B. (2014). *Kamu Yönetimi Düşünceler-Yapılar-Fonksiyonlar-Politikalar*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Güler, B. A. (2001). Yerel Yönetimler ve İnternet. 1-10. inet-tr.org.tr/inetconf7/Sunum/yerelyonetim.doc adresinden alındı
- Güler, M., & Döventaş, E. (2009). Elektronik Devletten (E-Devlet) Mobil Devlete (M-devlet) Geçişte Türkiye'de Yerel Yönetim Uygulamaları. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 25-48.

- Hamurcu, E. (2009). Kağıtsız Ortam Ve Ağaç Tasarrufu. *UYAP Bilişim Dergisi*(2), 20-44.
- Ho, A. T.-K. (2002). Reinventing Local Governments and the E-Government Initiative. *Public Administration Review*, Vol.62(No.4), 434-444.
- Ilıca, S. S. (2014). E-devlet ve E-dönüşüm, 1-24.
- Ishmatova, D., & Obi, T. (2009). m-Government Services: User Needs and Value. *I-Ways Journal of e-Government Policy and Regulation*(32), 39-46.
- Kaya Bensghir, T. (2010). Türk Kamu Yönetiminde mDevlet Girişimi: Fırsatlar ve Sorunlar. 03 06, 2018 tarihinde http://www.turkselkayabensghir.com/sunular/tkb_firsatlar_sorunlar.pdf adresinden alındı
- Kösecik, M., & Karkin, N. (2004). Elektronik Devlet: Amaçlar, Sorunlar ve Uygulamalar. A. Yılmaz, & M. Ökmen (Dü) içinde, *Kamu Yönetimi: Kuramdan Uygulamaya* (s. 97-129). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kushchu, İ. (2009). Mobil Devlete Giriş. 1. Ulusal Mobil Devlet Konferansı. Ankara.
- Layne, K., & Lee, J. (2001). Developing Fully Functional EGovernment: A Four Stage Model. *Government Information Quarterly*, 18(2), 122-136.
- Maraş, G. (2011). Kamu Yönetimlerinde E-Devlet ve E-Demokrasi İlişkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*(37), 121-144.
- Mutluer, K., Heper, F., Dönmez, R., & Üyümez, M. (2006). Vergi Hukuku. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- NTV. (2019, Kasım 17). e-Devlet'te kullanıcı sayısı 44,5 milyonu geçti. 11 27, 2019 tarihinde NTV: <https://www.ntv.com.tr/ekonomi/e-devlette-kullanici-sayisi-44-5-milyonu-gecti,L5056XlbTEmlOJbeNg8n2g> adresinden alındı
- Odabaş, H., & Polat, C. (2008). E-Devlet Bilişim Sistemlerinde Kurumsal Bilgi ve Belge Yönetimi. *Balkan Ülkeleri Kütüphaneler Arası Bilgi-Belge Yönetimi ve İşbirliği Sempozyumu*, (s. 236-246). Edirne.
- Öztürkcan, S., Kasap, N., & Eryarsoy, E. (2012). M-Devlet Kullanıcı Kabul Potansiyeli: Kümeleme Analizi Ve Karar Ağacı Yaklaşımı. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 13(2), 87-111.
- Pamukoğlu, K., & Ocak, M. (2007, Ocak). Bilişim Teknolojilerinin Devletin Etkinliğindeki Rolü ve İnternet Üzerinden Satış Uygulaması. *Harita Dergisi*(137), 54-71.
- Plamper, H. (2003). E-devlet Uygulamaları ve Sorunları. M. A. Çukurçayır (Dü.) içinde, *Küresel Sistemde Siyaset Yönetim Ekonomi* (M. A. Çukurçayır, Çev., s. 139-162). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Seferoğlu, S., Çelen, F. K., & Çelik, A. (2011). Türkiye'de E-Devlet Uygulamaları: Sorunlar ve Çözüm Önerileri Üstüne Bir Analiz. B. Demirci, G. Yamamoto, & U. Demiray (Dü) içinde, *Türkiye'de E-Devlet Uygulamalarında E-Öğrenmenin Yeri* (s. 281-308). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Şişman, A., Alkış, Z., & Maraş, E. (2011). E-Devlet ve M-Devlet'in Geliştirilmesinin Önündeki Engel; Sayısal Uçurum. *Harita Teknolojileri Elektronik Dergisi*, 3(1), 27-37.
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (2006). *Bilgi Toplumu Stratejisi (2006-2010)*. Devlet Planlama Teşkilatı.
- T.C. İçişleri Bakanlığı. (2018). Dünden Bugüne Mernis. 03 01, 2018 tarihinde Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü: <https://www.nvi.gov.tr/hakimizda/projeler/mernis/dunden-bugune-mernis> adresinden alındı
- T.C. Sağlık Bakanlığı. (2016). Merkezi Hekim Randevu Sistemi. 03 13, 2018 tarihinde <https://www.mhrs.gov.tr/Vatandas/hakimizda.xhtml> adresinden alındı
- Taşkan, K. (2013, Temmuz-Ağustos). Türkiye'de e-Belediye Sistemleri, e-İmza ve BELBİS Projesi. *TBB (Türkiye Belediyeler Birliği)*(783-784, ISSN 1308-6707), 17-24.
- TBMM. (1982). Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. 09 11, 2017 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi: <https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa82.htm> adresinden alındı
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2017a). Bilgi Toplumu İstatistikleri. 03 01, 2018 tarihinde www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1615 adresinden alındı
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2017b). Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2017. 03 14, 2018 tarihinde <http://www.tuik.gov.tr/HbPrint.do?id=24862> adresinden alındı
- Uçkan, Ö. (2003). E-Devlet, E-Demokrasi ve Türkiye: Kamu Yönetiminin Yeniden Yapılanması İçin Strateji ve Politikalar. *Literatür Yayınları*: İstanbul.
- Uğur, A., & Çütücü, İ. (2009). E-Devlet Ve Tasarruf Etkisi Kapsamında Vedop Projesi. *Sosyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(2), 1-20.
- Ulusal Kanal. (2019, Nisan 04). Bakan Arslan e-devletin sağladığı tasarrufu açıkladı. 01 01, 2019 tarihinde Ulusal Kanal: <https://www.ulusal.com.tr/bilim-teknoloji/bakan-arslan-e-devletin-sagladigi-tasarrufu-acikladi-h198416.html> adresinden alındı
- UYAP. (2014). Ulusal Yargı Ağı Bilişim Sistemi. 02 10, 2018 tarihinde www.uyap.gov.tr adresinden alındı

- Ünal, F., & Kiraz, İ. (2016). Türkiye'de E-Devlet Uygulamalarının Kamu Hizmetlerinin Sunumunda Etkinliği: Adalet Bakanlığı UYAP Bilişim Sistemi Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 437-450.
- Warkentin, M., Gefen, D., Pavlou, P. A., & M. Rose, G. (2002). Encouraging Citizen Adoption of e-Government by Building Trust. *Electronic Markets*, 12(3), 157-162.
- West, D. (2004). E-Government and the Transformation of Service Delivery and Citizen Attitudes. *Public Administration Review*, 64(1), 15-27.
- Yerelnet. (2018). Yerel Yönetimler Merkezi - Merkez Hakkında. 03 12, 2018 tarihinde Yerel Yönetimler Portalı: <https://www.yerelnet.org.tr/genel/hakkimizda.php> adresinden alındı
- Yıldız, M. (1999). Yerel Yönetimde Yeni Bir Katılım Kanalı İnternet: ABD'de ve Türkiye'de Elektronik Kamu Bilgi Ağları. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 8(4), 144-156.
- Yıldız, M. (2003). Elektronik (E)-Devlet Kuram ve Uygulamasına Genel Bir Bakış ve Değerlendirme. H. Özgür, & M. Acar (Dü) içinde, *Çağdaş Kamu Yönetimi-1* (s. 305-342). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Yıldız, M. (2006). Kamu Siyasaları Açısından Cep Telefonu Teknolojisi ve Mobil Devlet. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(1), 241-263 .
- Yıldız, M. (2007a). E-government Research: Reviewing the Literature, Limitations, and Ways Forward. *Government Information Quarterly*, Vol.24 (Mart), 646-665. doi:10.1016/j.giq.2007.01.002
- Yıldız, M. (2007b). Uluslararası Kuruluşların Türkiye'nin E-Devlet Siyasalarına Etkisi. *Amme İdaresi Dergisi*, 40(2), 39-55.
- Yılmaz, M. (2017). Türkiye'de Yeni Kamu Yönetimi Anlayışı Kapsamında E-Devlet ve E-Demokrasi Uygulamaları. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2(8), 54-61.
- Yücel, İ. H. (2006). Türkiye'de Bilim Türkiye'de Bilim Teknoloji Politikaları Ve İktisadi Gelişmenin Yönü. DPT Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Yayın No. DPT: 2690.
- Yüçetürk, E. (2002). Türk Kamu Yönetiminde E-Devlet Uygulamaları ve Tabana Yayılabilme Yeteneği Bakımından Bir Değerlendirme: Bolu Örneği. 1.Ulusal Bilgi, Ekonomi, ve Yönetim Kongresi. İzmit.

THE EFFECT OF FINANCIAL SYSTEM ON CAPITAL STRUCTURE DURING 2008 GLOBAL FINANCIAL CRISIS PERIOD

Rümeysa BİLGİN*

Abstract

This paper analyses the impact of financial systems on the capital structures of firms operating in developing countries during the 2008 global financial crisis. Traditionally, financial systems are classified according to their orientation as bank-oriented and market-oriented. The bank-oriented financial systems are characterized with an efficient banking sector and a relatively less-developed stock market. On the other hand, stock market is much more effective than the banking sector in a market-oriented system. It is reasonable to expect that the financial system orientation of a country is an important macroeconomic determinant of the external financing mix choices of firms operating in this country. Since both banking sectors and stock markets are affected from the 2008 global financial crisis, the effect of financial system orientation of a country on the capital structure may show interesting patterns during the crisis period. Our findings indicate that leverage ratios are higher for firms operating in countries with market oriented and developed financial systems during the 2008 global financial crisis. Besides, it is found out that there is an indirect effect of financial system development level on capital structure through the firm-specific factors. Generally accepted determinants of capital structure are effective only in countries with a relatively developed financial system while they are not helpful to explain capital structure decisions of firms in financially undeveloped countries during the 2008 global financial crisis.

Key Words: developing countries, financial system orientation, determinants of capital structure, dynamic panel data analysis.

2008 KÜRESEL MALİ KRİZ DÖNEMİNDE FİNANSAL SİSTEMİN SERMAYE YAPISINA ETKİSİ

Özet

Bu makale, 2008 küresel mali krizi sırasında finansal sistem yöneliminin gelişmekte olan ülkelerde faaliyet gösteren firmaların sermaye yapıları üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Geleneksel olarak, finansal sistemler banka-ağırlıklı ve sermaye piyasası-ağırlıklı olarak sınıflandırılmaktadır. Banka ağırlıklı finansal sistemler, etkin bir bankacılık sektörü ve nispeten daha az gelişmiş bir borsa ile karakterize edilebilir. Diğer taraftan, sermaye piyasası-ağırlıklı bir sistemde borsa bankacılık sektöründen çok daha etkilidir. Bir ülkenin finansal sistem yöneliminin, bu ülkede faaliyet gösteren firmaların dışsal finansman seçimlerinin önemli bir makroekonomik belirleyicisi olmasını beklenebilir. Hem bankacılık sektörleri hem de borsalar 2008 küresel mali krizinden etkilediğinden, bir ülkenin finansal sistem yöneliminin sermaye yapısı üzerindeki etkisi kriz döneminde ilginç desenler gösterebilir. Bu çalışma sonucunda, 2008 küresel mali krizi sırasında sermaye piyasası-ağırlıklı ve gelişmiş finansal sistemlere sahip ülkelerde faaliyet gösteren firmalar için kaldıraç oranlarının daha yüksek olduğu bulgulanmıştır. Ayrıca, finansal sistem gelişme düzeyinin, firmaya özgü faktörler aracılığıyla firmaların sermaye yapıları üzerinde dolaylı bir etkisinin olduğu bulunmuştur. Literatürde genellikle sermaye yapısının belirleyicileri olarak kabul edilen bu faktörler yalnızca göreceli olarak gelişmiş finansal sisteme sahip ülkelerde etkilidirler. Ancak 2008 küresel finansal krizi sırasında finansal olarak gelişmemiş ülkelerdeki firmaların sermaye yapısı kararlarını açıklayamamaktadır.

Anahtar Kelimeler: gelişmekte olan ülkeler, finansal sistem yönelimi, sermaye yapısının belirleyicileri, dinamik panel veri analizi.

Introduction

Recent empirical research is focused on investigating the existence of country-level determinants of capital structure (Booth et al., 2001; Giannetti, 2003; Bancel and Mitto, 2004; De Jong et al., 2008; Antoniou et al., 2008; Kayo and Kimura, 2011; Alves and Ferreira, 2011; Fan et al., 2012; Venanzi et al., 2014; Belkhir et al., 2016; Haq et al., 2017; Venanzi, 2017;

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul S. Zaim Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finans Bölümü rumeysa.bilgin@izu.edu.tr

Venanzi and Naccarato, 2017). One of the candidates of these determinants is the financial system orientation. The question of whether financial system orientation is a capital structure determinant becomes a more interesting one when it is asked within the context of only developing countries.

It has shown that the indebtedness of firms in developed countries decreased during the 2008 global financial crisis (Veronesi and Zingales, 2010; Proença et al., 2014; Ivashina and Scharfstein, 2010). However, the number of studies related to the effect of the financial crisis on the leverage ratios in developing countries is limited (Danso and Adomako, 2014). Besides, both banking sectors and stock markets are effected from the crisis. Those the effect of financial system orientation on capital structure in developing countries may show an interesting pattern during the crisis period. It is hoped that this study will contribute to the capital structure literature by investigating whether financial system of a country affected the capital structure choices of firms operating in developing countries during the 2008 global financial crisis. In addition, a set of firm and country level factors are also analyzed in terms of their effect on capital structure.

Traditionally, financial systems can be classified as bank-oriented and market-oriented. But, empirical findings revealed that this classification is not entirely satisfactory (Beck and Levine, 2002). The impact of financial development level of a country on its economic development is much greater than the impact of its financial orientation. Yet, another view argues that the legal protection of investor rights has the greatest impact over the economic development (La Porta, 1997; 1998). Hence, instead of bank or capital market-based classification, factors such as financial development and investor rights protection levels should be considered.

International finance research provides some supporting evidence that financial system orientation is a determinant of capital structure (Booth et al., 2001; Giannetti, 2003; De Jong et al., 2008; Antoniou et al., 2008; Kayo and Kimura, 2011; Fan et al., 2012; Venanzi et al., 2014; Venanzi et al., 2017). However, these studies generally employ merged data sets from both developing and developed countries. The datasets usually consist a considerably large amount of developed country firms and a relatively small amount of developing country firms. Even though the results of these studies are generalized to every country irrespective of their development status, their explanatory power about the capital structure determinants in developing countries must be limited. Thus, investigation of the capital structure and financial system orientation relationship within the context of only developing countries is important for a better understanding of capital structure determinants in these countries. Our aim is to understand whether in developing countries, the financial system of a country affects the capital structure decisions of firms in that country. Besides, we try to investigate whether the well-known firm specific determinants of capital structure are meaningful for firms in developing countries. Our sample period is seven years between 2006 and 2012. These years are selected in order to cover the 2008 global financial crisis period.

Our results reveal the existence of country-specific institutional determinants of capital structure in developing countries during the crisis. Firms in financially developed civil law countries with a market oriented financial system have higher leverage ratios. Besides, macro-economic factors affect capital structures and there are considerable similarities between the capital structure determinants in bank and market oriented financial system countries. A strong relationship exists between financial development level and the firm-specific determinants of capital structure. Firm-specific factors that are identified in the literature as capital structure determinants are valid in countries with a developed financial system. However, they are insufficient to explain capital structure decisions of firms in financially undeveloped countries. Moreover, legal system orientation does not have a vital effect on firm's capital structures.

The rest of the paper is organized as follows. The next section contains a review of international empirical capital structure literature. The sample data set and estimation method is explained in detail in sections 3 and 4, respectively. Empirical results are presented in section 5 and analyzed in section 6. Lastly, section 7 concludes the paper.

1. Background and Literature Review

The comparative advantages of different financial systems in economic growth is widely discussed in the previous literature (Levine, 2002). These efforts revealed new dimensions of financial systems debate. One of the insightful approaches is the “financial services view” which emerges from the idea that the purpose of all financial service providers is to ameliorate market imperfections and to ensure the smooth functioning of the financial markets. Banks and capital markets has complementary functions in terms of providing financial services (Levine, 1999; Beck and Levine, 2002). Financial services provided by banking sector and capital markets are not equivalents of each other. Equity financing has advantages like smoothing agency problems and portfolio diversification. On the other hand, banks eliminate the moral hazard problem with effective monitoring and they have long term relationship with their customers to overcome information asymmetries. Consequently, debt and equity financing are not perfect substitutes to each other. Therefore, the development level of capital market is important even in countries with highly developed banking sectors (Demirgüç-Kunt and Maksimovic, 1996). Indeed, there is a correlation between development levels of the banking sectors and capital markets in most countries.

Another approach is the "law and finance view" (La Porta et al., 1997; 1998). In the traditional finance literature, value of an asset is equal to the present value of future cash flows it will provide. However, in a world with agency problems (where managers do not make their decisions with the aim of maximizing shareholder’s wealth) real value of an asset for investors depends on the rights it provided. For instance, shareholders receive dividends regularly because they have the right of voting against the managers. Similarly, a firm carries out the debt service because its creditors may ask for the bankruptcy in case the debt and interest has not been paid on time. For the rights of the investors to be able to have influence on the behavior of managers, laws and institutions must protect these rights. Therefore, investors will want to invest in securities issued by firms only if laws and enforcement mechanisms protect their rights. In other words, there is a relationship between capital structure and investor protection laws.

Investors need the protection of their investments with laws and regulations that enable them to get back the amount they invest in firms. In addition, when laws and regulations do not protect rights of small investors from the abuses of management and large shareholders, it would be very costly (difficult) for firms to raise necessary funds from capital markets. Thus, financial systems can be classified according to the existence of laws and regulations that enables the smooth functioning of the financial markets. According to this view, differences in the level of protection of investor rights and the functioning of the legal system create differences in capital structures across countries. In addition, the legal system of a country affects the development of its capital market. A relationship between the investor protection laws and capital structure has been detected in the literature (Cheng and Shiu, 2007). That leverage ratios are lower in countries where shareholder rights are well protected, while they are higher in countries where creditor rights are well protected.

Thus, a classification based on the country-specific differences in the investor protection laws and the implementation of these laws is more valid to distinguish financial systems than the bank oriented vs. market oriented classification (La Porta et al., 2000). In the light of these

discussions Levine (2002) compared the effects of financial systems on the economic growth and concluded that the bank oriented vs. market oriented classification is not enough to explain the country-specific variability of long-run growth rates.

To sum up, the efficient allocation of resources in a financial system is much more important than its orientation. Also, laws and enforcement mechanisms of a country play a leading role in the financial system development.

The relationship between economic development and capital structure determinants is also researched in the literature (e.g., Booth et al., 2001; Demirgüç-Kunt and Levine, 2004). In general capital markets are more effective and active in developed countries. On the other hand, capital structures of firms in developing countries are not similar to the firms in developed countries (Booth et al., 2001; Ayyagari et al., 2012). In these countries, the rights of the minority shareholders could not be protected from the majority because of the concentrated ownership structure. For firms in developing countries, the most frequently used external financing option is the bank loans. On the other hand, capital markets are preferred by large firms which require long-term funding. Thus, the contributions of banking sector and capital market development to economic growth are complementary.

Rajan and Zingales (1995) found out that determinants of capital structure are similar across seven major industrialized countries. Following the seminal works of La Porta et al. (1997;1998;2000), researchers begin to analyse firm-level data from countries with various legal and financial systems and economic development levels. These efforts, which give quite fruitful results, showed that country-specific institutional and macroeconomic factors are useful to explain country-specific variability in capital structures.

In countries with strict banking regulations and high protection of creditor rights, it is easier to borrow because of the reduced need for collateral. On the other hand, the protection of investor rights allows the development of the capital market and reduce leverage ratios. Protection of creditor rights has been found to increase the leverage ratios (Utrero-González, 2007). Besides, bank concentration and the protection of creditor rights function as a solution to asymmetric information problem and enable firms to have long term debt. Similarly, protection of investor rights increases public offerings. The positive impact of bank concentration on leverage ratios increase in countries with poor protection of creditor rights (Gonzalez and González, 2008).

There is a positive relationship between the financial and institutional development levels of a country and the amount of external finance used by the firms operating in that country. Credits given to the private sector increase the amount of debt financing while protection of investor rights increase both debt and equity financing. Small firms prefer not to use external financing and if they have to use it, they prefer methods like leasing (Beck et al., 2008).

De Jong et al. (2008), found that country-specific determinants of capital structure change the impact and direction of firm-specific determinants. Thus, country-specific determinants have both direct and indirect effects on the capital structures. Direct effects result from the country-specific factors' directly affecting leverage choices of the firms. Indirect effects result from the country-specific factors' impact on the direction and magnitude of the relationship between firm-specific factors and capital structure.

Alves and Ferreira (2011) found out that even though institutional factors such as creditor rights protection and legal system orientation have direct effects on the capital structure, firm-specific determinants of leverage do not have a country-specific variability.

Venanzi and Naccarato (2017) focus on the important effect of institutional framework of a country on the capital structures of firms operating in this country. They also mention a

relationship between ownership concentration of firms and the financial system orientation. A more developed banking system causes more leveraged firms. On the other hand, a negative relationship exists between stock market development and leverage.

In sum, country-specific variables are important determinants of capital structure. Since country-specific determinants in developed countries are similar in many aspects to each other while differing from those in developing countries, traditional capital structure theories, which are developed from the characteristics of US firms, are valid only in developed countries. In order to understand capital structure decisions of firms, both direct and indirect effects of country-specific factors should be taken into account.

Therefore, our aim in this study is to understand whether in developing countries, the financial system of a country affects the capital structure decisions of firms operate in that country. Besides, we try to reveal whether the well-known determinants of capital structure are meaningful for firms in developing countries. Our sample period is seven years between 2006 and 2012. These years are selected in order to cover the 2008 global financial crisis period.

The closest work to that reported here is the paper of Antoniou et al. (2008) who investigate the impact of financial systems on the determinants of capital structure in G5 countries. Their sample is divided into two groups as capital market oriented (i.e.US and UK) and bank-oriented (i.e. France, Germany and Japan) economies. The financial services which are provided by these two systems differ each other in many respects. They assumed that the financial system of a country has a direct impact on the external finance resources available in this economy. Financial and legal systems affect the environment in which firms carry out their activities. Each combination of financial and legal systems has its own traditions and unique features which cause either plenty of or limited external financing options for firms. They conclude that firm-specific determinants of leverage are more or less same in all of the G5 countries but the sign and the magnitude of the impact varies from country to country. Hence, both firm and country-specific variables affect capital structure decisions. Financial system is also a determinant of leverage. Lastly, traditional determinants of capital structure are mostly valid for capital market oriented financial system countries.

Similarly, Bancel and Mitto (2004), found out that leverage ratios and determinants of capital structure in US and EU are very similar but the importance of each determinant varies across countries. They have reached the conclusion that capital structure choice may be a function of many institutional variables which vary from country to country.

According to Fan et al. (2012), country-specific factor's impact on capital structure is much more important than the impact of sector-specific factors. These results support the previous studies which show the impact of institutional factors (i.e. the implementation of legal system, investor right protection and bankruptcy laws) on capital markets (La Porta et al., 1997; 1998). Debt maturities become shorter in bank-market oriented countries. In countries with a developed government securities market, both debt maturities become shorter and leverage ratios decrease.

In the light of all these findings, it is clear that an investigation of international determinants of capital structure and the relationship between capital structure and financial system during the 2008 global financial crisis using a sample data set of only developing countries would be an important addition to the literature.

2. Sample

We select our sample among the developing country firms covered by Datastream. World Bank's country classification is used for grouping of countries based on their development

status. The sample consists of firms from thirteen upper middle-income countries with the highest number of firms in dataset for the sample period. Two lower middle-income countries, Indonesia and India are also included in the sample for their relative importance as developing economies.

Following the previous literature, a small T large N panel data set is used in this study. Our sample period covers the years 2006 to 2012 in order to cover the 2008 global financial crisis years. All financial firms and firms with less than five consecutive annual observations for dependent variable are excluded. The final sample consists of annual observations for 6466 public and non-financial firms, including dead firms, from 15 developing countries. The number of firms and descriptive statistics of leverage ratio for each country are given in Table 1.

Table 1: Descriptive Statistics of Leverage Ratio for Each Country.

Countries	Firms	Observations	Mean	Median	St Dev.	Skewness	Kurtosis	First Quarter	Third Quarter
Argentina	72	493	0.262	0.200	0.265	1.836	10.117	0.030	0.420
Brazil	248	1694	0.345	0.360	0.914	-1.804	73.475	0.140	0.530
Bulgaria	189	1252	0.189	0.075	0.714	4.339	172.674	0.000	0.350
China	1717	11357	0.321	0.310	0.535	-5.307	586.067	0.110	0.490
India	1960	13313	0.426	0.430	0.615	4.518	187.995	0.170	0.610
Indonesia	292	1969	0.396	0.330	0.735	6.972	150.026	0.100	0.530
Malaysia	702	4789	0.254	0.210	0.318	10.660	367.623	0.050	0.400
Mexico	113	726	0.334	0.300	0.358	10.462	189.553	0.150	0.480
Peru	90	601	0.247	0.235	0.214	0.607	2.713	0.040	0.400
Philippines	133	913	0.221	0.150	0.321	-4.803	100.245	0.000	0.400
Romania	87	572	0.167	0.080	0.254	0.942	32.432	0.000	0.300
S. Africa	215	1462	0.238	0.210	0.807	-24.475	771.786	0.060	0.380
Serbia	75	494	0.303	0.250	0.269	0.892	3.101	0.080	0.460
Thailand	344	2392	0.279	0.250	0.563	-31.264	1321.13	0.030	0.480
Turkey	229	1562	0.284	0.230	0.383	-2.085	77.533	0.050	0.460

The approach used by Čihák et al. (2013) is employed for classifying countries according to their financial systems. Two aggregate indicators of financial system based on measures of the relative size of banks and markets are used. The ratio of private bond credits by deposit money banks to gross domestic product of a country is used to measure the size (development) of banking sector of that country. Similarly, ratio of security market capitalization to gross domestic product is accepted as an indicator of domestic stock market size (development). Each ratio is calculated for each year from 2000 to 2011 for each country. Their median values are used to obtain the financial structure ratio. It is simply the former ratio divided by the later. The financial structure ratio is a relative indicator of the financial structure of a country. The greater

the ratio, more bank oriented financial system. For classification purposes, countries with a financial structure ratio smaller than one is accepted as market-oriented financial structure countries while countries with a financial structure ratio larger than one is accepted as bank-oriented financial structure countries. Table 2 gives the median values of private bond credits to deposit money banks to gross domestic product and market capitalization to gross domestic product ratios and the estimated financial structure ratios for each country. As can be seen from the last column of the Table 1, financial system ratios of Mexico, Philippines, South Africa, Peru, Malaysia, Indonesia, India, Brazil and Argentina are below one. Thus, capital markets have a greater weight than banking sector in the financial systems of these countries. For the purpose of this study, the financial systems of these nine countries are accepted as market oriented. On the other hand, financial systems of Thailand, Turkey, China, Bulgaria, Serbia and Romania are bank-oriented with financial structure ratios above one.

Table 2: Financial System Ratio

Countries	Population (Million)*	GDP (Per Capita)*	Private Credits (%GDP)	Market Capitalizations (%GDP)	Financial System Ratio
Philippines	95.80	4379.67	29.79	74.86	0.40
South Africa	51.07	11281.20	67.66	164.00	0.41
Peru	30.47	10596.20	23.99	55.11	0.44
Malaysia	29.46	16793.70	106.40	202.18	0.53
India	1227.19	3842.59	47.15	73.55	0.64
Brazil	198.36	11747.40	55.65	80.02	0.70
Thailand	67.89	9502.93	101.91	94.42	1.08
China	1354.04	9055.33	121.49	81.82	1.48
Bulgaria	7.28	14102.80	63.68	32.03	1.99
Serbia	7.26	10721.60	50.27	22.12	2.27
Mexico	177.06	15363.30	18.26	53.12	0.34
Indonesia	244.47	4923.49	25.37	46.44	0.55
Argentina	41.03	17917.40	13.51	13.79	0.98
Turkey	74.89	14811.70	43.17	31.56	1.37
Romania	21.34	12722.10	37.14	14.99	2.48

*Data from the World Bank database for the year 2011.

The financial system classification method mentioned above has a serious drawback: it does not take into account the financial development levels of countries. This method identifies a financial system orientation for each country even though neither its banking sector nor their capital market is developed by international standards. It is clear that, we should make a distinction between the financial systems of financially underdeveloped countries (i.e. with both small capital markets and small banking sectors) and those of financially developed countries (i.e. with large capital markets and large banking sectors). Consequently, sample countries are classified using another method where financial system of a country is accepted as underdeveloped if it has below sample median values of both private bond credits by deposit money banks to gross domestic product and market capitalization to gross domestic product ratios. This classification method is especially useful for our sample since it contains some developing countries with underdeveloped financial systems (UFSs). UFS countries have more

in common with each other than with developed financial system countries (Demirgüç-Kunt and Levine, 1999). Besides, developed financial system countries have considerable similarities with each other regardless of their financial system orientation. median private bond credits by deposit money banks to gross domestic product ratio of sample countries is 55.11 while their median Market Capitalization to Gross Domestic Product ratio is 47.15. Since Mexico, Argentina, Turkey, Romania and Indonesia have below median values for both capital market and banking sector development, their financial system is considered underdeveloped. Consequently, we classified sample countries into four sub-groups as developed and bank-oriented, developed and market-oriented, underdeveloped and bank-oriented, underdeveloped and market-oriented.

La porta et al. (1998) emphasize the role of legal system and its enforcement in creditor rights and their protection. If the legal codes of a country are protective of the investor rights and they are enforced efficiently (in a well-functioning legal system), financial structure of this country will help its growth. Traditionally, the legal rights provided to investors (both stockholders and creditors) in the civil law countries is less than the common law countries. However, the smooth (effective) functioning of law enforcement mechanism depends on the economies development of the country. Countries with few investor rights protection laws, use legal mechanisms such as compulsory dividend payments or concentrated ownership to eliminate the possible negative effects of legal loopholes. La Porta et al. (1997) argue that firms adapt themselves to the legal system of the country they operate in. Nonetheless, both banking sector and capital markets are less developed in countries with few investor rights protection. Country legal systems can be classified as Anglo-Saxon (Common) Law and Roman-Germanic (Civil) Law. Civil Law tradition is divided into three sub-groups as French, German, and Scandinavian law.

For the purpose of this study, sample countries are grouped into two sets as Civil Law and Common Law countries according to their legal system origin. Legal systems of India, South Africa, Malaysia and Thailand come from Common Law traditions while legal systems of the remaining sample countries come from Civil Law. Table 3 gives the classifications of sample countries according to their financial systems, financial development levels and legal systems.

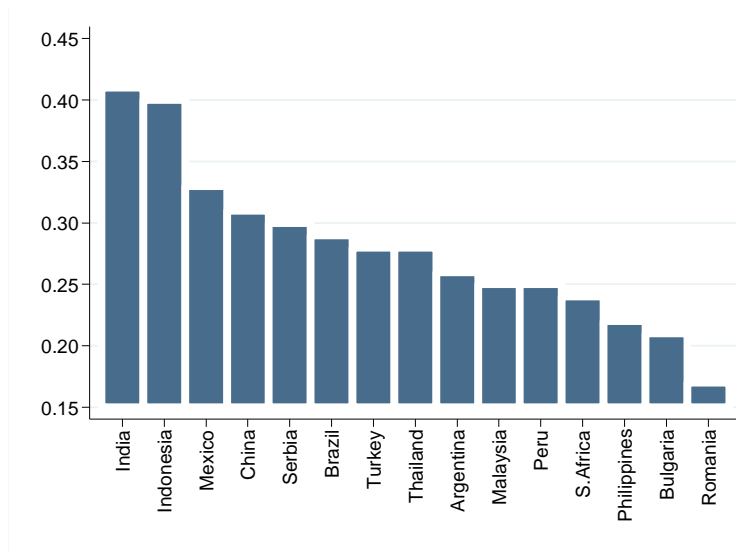
Leverage ratio calculation method is very important in terms of correct understanding of the borrowing preferences of companies. Welch (2011) showed that leverage should be calculated using financial debt, but the leverage ratio to be obtained by proportioning the financial debt to the total assets will not reflect the firm's real choice of debt financing. This is because companies have obligations outside the financial (interest-bearing) debt. When leverage is calculated as the ratio of financial debt to total assets, the denominator consists of equity capital, financial debt and non-financial debt. In this case, the leverage ratio will also be low for companies that have a high non-financial liability as well as firms that prefer equity financing. For this reason, the leverage ratio in this study is measured as the proportion of total debt to total capital of the firm where total debt is defined as the book value short-term and long-term interest-bearing debt, and total capital represents the total investment in the company. It is the sum of common equity, preferred stock, minority interest, long-term debt, non-equity reserves and deferred tax liability in untaxed reserves. Firm and country-specific independent variables are similar to the variables used by the previous literature. Descriptions, and sources of all variables are given at Appendix A.

Table3: Country Classifications

Country	Financial System	Legal System
Argentina	Underdeveloped (Market-oriented)	Civil Law
Brazil	Market-oriented	Civil Law
Bulgaria	Bank-oriented	Civil Law
China	Bank-oriented	Civil Law
Indonesia	Underdeveloped (Market-oriented)	Civil Law
Philippines	Market-oriented	Civil Law
S.Africa	Market-oriented	Common Law
India	Market-oriented	Common Law
Malaysia	Market-oriented	Common Law
Mexico	Underdeveloped (Market-oriented)	Civil Law
Peru	Market-oriented	Civil Law
Romania	Underdeveloped (Bank-oriented)	Civil Law
Serbia	Bank-oriented	Civil Law
Thailand	Bank-oriented	Common Law
Turkey	Underdeveloped (Bank-oriented)	Civil Law

To gain a basic idea about how capital structure differs across countries we graph the mean leverage ratios of sample countries for the sample period. As can be seen in Figure 1, India and Indonesia have relatively high leverage ratios comparing to the rest of the sample. Adversely, Romania has a rather low level of leverage.

For all countries, the mean leverage ratio is 0.28 while the median is 0.24. India, Indonesia, Mexico and China have relatively high leverage with ratios over 0.30 while Romania has the lowest leverage ratio between the sample countries with 0.17. Market-oriented economies have on average higher leverage ratios than bank-oriented economies. Average leverage ratio for market-oriented economies in the sample is 0.30 while for bank-oriented economies this ratio becomes 0.25. In other words, firms prefer more debt financing in market-oriented countries. This is an interesting result. It is generally assumed that a developed stock market stimulates equity financing while credit market development increases debt financing. This assumption may be true for developed economies. But this study reveals that for developing economies, stock market development increases leverage ratios. Actually, the effect of stock market development on corporate debt-equity ratios depends on the initial level of stock market development (Demirgüç-Kunt and Maksimovic, 1996).

Figure1: Mean leverage ratios for the sample period

The leverage ratios for sample countries with underdeveloped financial systems are within the range of 0.40 to 0.17. Average leverage ratios for financially underdeveloped and financially developed countries are estimated as 0.29 and 0.28, respectively. To sum up, lowest average leverage ratio is observed as 0.23 in underdeveloped and bank oriented financial structures sub group while the highest average leverage ratio is observed as 0.33 in underdeveloped and market-oriented financial structures sub group. Average leverage ratio for financially developed and market-oriented economies is observed as 0.29 while this ratio is 0.27 for financially developed and bank-oriented economies. When only financially developed countries are taken into account, leverage ratio is higher on average in market-oriented economies. This difference is greater in financially underdeveloped countries.

Since the sample is only consisting of developing countries these results are in accordance with the previous research. Ayyagari et al. (2012) emphasize that the capital market development and banking sector development have complementary effects on economic development in developing countries. A positive relationship between capital market development level and leverage ratios in developing countries are also found in the literature (Demirgüç-Kunt and Maksimovic, 1996).

3. Model and Methodology

We adopt a dynamic system GMM method in order to investigate the existence of a relationship between financial orientation of a country and capital structure decisions of firms operate in that country. The following panel data model is employed to investigate the relationship between capital structure and a number of firm and country-specific factors;

$$y_{it} = \delta y_{i,t-1} + x'_{k,it} \beta + u_{it} \quad (1)$$

$$u_{it} = \mu_i + \lambda_t + \varepsilon_{it}$$

Here, sub-index i represent i th firm, while sub-index t is used to represent t th year. y_{it} is the leverage ratio of firm i in year t . $x'_{k,it}$ represent the matrix of independent variables in the model. Constant term and dummy variables are also included in the matrix $x'_{k,it}$. Random error term, u_{it} , is a two way error component model which consists of μ_i , unobserved individual firm effect, and λ_t , time-specific effects. The third component of error term ε_{it} is assumed to

be $IDD \sim (0, \sigma_\varepsilon^2)$. Time dummies are included in the model in order to reduce the effect of cross-sectional dependency across individuals in the idiosyncratic disturbances. Windmeijer (2005) finite-sample correction to the standard errors in two-step estimation is made in order to prevent standard errors to be severely downward biased (Roodman, 2009).

The panel data model given at equation (1) is employed to analyze the relationship between capital structure of firms and financial systems of countries they operate in. Control variables are classified into three groups as firm-specific, macro-economic and institutional.

Bank Based Financial System (BOFS), Underdeveloped Financial System (UFS) and Civil Law (CL) dummy variables are used to assess the leverage variability caused by a country's financial system, financial development and legal system, respectively. BOFS dummy variable for a given country takes a value of 1 if the financial system orientation of that particular country is bank based and 0 if it is market based. UFS dummy variable for a given country takes a value of 1 if the financial system of that particular country is underdeveloped and 0 otherwise. CL dummy variable for a given country takes a value of 1 if the legal system orientation of that particular country is Civil Law and 0 if it is Common Law. Besides, time dummy variables are included in all models as a partial solution to possible cross-sectional dependency problem.

A forward selection approach is employed where control variables are added to the model one at a time. Hence, the relationships between right hand side variables and possible multicollinearity problems such as change in significance levels or signs of the model variables with the inclusion of a new variable are investigated. In this approach, variables added to the model according to the significance levels of their pairwise correlation with the dependent variable.

4. Results

For the analysis step, three models are estimated. Firstly, we investigate the existence of country-specific variability in capital structures using country dummies. Secondly, macroeconomic variables are included. Lastly, the model is extended with the addition of financial orientation, financial development level and the legal system dummies. BOFS dummy variable for a given firm takes a value of one if the financial system of the country it operates is bank-oriented and zero if it is market-oriented. UFS dummy variable for a given firm takes a value of one if the financial system of the country it operates is developed and zero otherwise. CL dummy variable for a given firm takes a value of one if the legal system of the country it operates is civil law oriented and zero if it is common law oriented. Time dummies are included as a partial solution to cross-sectional dependency problem of the data set (Roodman, 2009). Firm-specific determinants of capital structure are also included in all models as control variables. The results are given on Table 4.

Significant coefficients of country dummies imply the existence of country-specific determinants of leverage. Among three institutional dummy variables only UFS dummy has highly significant and negative coefficient. When CL and inflation variables are excluded from the model, the coefficient estimate of BOFS dummy also becomes highly significant and negative. On the other hand, CL variable has significant coefficient estimates only when BOFS and inflation variables are excluded from the model. This may indicate strong multicollinearity problems. The correlation coefficient between CL dummy variable and BOFS is 0.62. These variables may explain the same portion of the variability in leverage.

Leverage ratio is found to have positive and significant relationships with all macroeconomic variables. However, GDP growth variable loses its significance when institutional dummies are included in the model.

Table 4: GMM Estimation: Determinants of Capital Structure

This table shows the results of the GMM estimation. Three models are estimated. Model 1 investigates the existence of country-specific variability in capital structures using country dummies. Model 2 includes macroeconomic variables in order to evaluate their determinative effects on leverage. Lastly, Model 3 is obtained with the addition of financial orientation, financial development level and the legal system dummies. P-values of the model coefficients are presented in parentheses. P-values of the autocorrelation, over identification and model specification tests are also given at the table.

Variables	Model 1	Model 2	Model 3
Lag Leverage	0.260 (0.000)	0.232 (0.003)	0.232 (0.003)
Profitability	-0.051 (0.016)	-0.052 (0.019)	-0.054 (0.018)
Asset Tangibility	0.200 (0.000)	0.202 (0.000)	0.204 (0.000)
Firm Size	0.017 (0.000)	0.015 (0.000)	0.017 (0.000)
Growth Opportunity	0.001 (0.123)	0.001 (0.116)	0.001 (0.118)
Non-debt Tax Shield	-0.028 (0.044)	-0.032 (0.019)	-0.032 (0.023)
Income Volatility	0.000 (0.848)	-	-
GDP Growth	-	0.001 (0.083)	0.000 (0.627)
Nominal Interest Rate	-	0.001 (0.084)	0.001 (0.055)
Current Account Deficit	-	0.002 (0.000)	0.001 (0.039)
Inflation	-	0.009 (0.000)	0.008 (0.000)
BOFS	-	-	0.005 (0.533)
UFS	-	-	-0.057 (0.000)
CL	-	-	-0.007 (0.435)
Constant	-0.048 (0.151)	-0.076 (0.002)	-0.090 (0.000)
Time Dummies	yes	yes	yes
Country Dummies	yes	-	-
AR(1) (p-value)	0.008	0.008	0.008
AR(2) (p-value)	0.501	0.538	0.538
Hansen Test (p-value)	0.305	0.218	0.215
Wald Test (F-value)	50.63	56.75	55.42
Wald Test (p-value)	0	0	0
Number of Obs.	30483	30573	30573
Number of Firms	6333	6335	6335
Number of IV	46	35	38
Sample Period	2006-2012	2006-2012	2006-2012

Coefficient estimates of firm-specific variables indicate that leverage ratio is negatively related to profitability and positively related to asset tangibility and firm size. Growth opportunity and

income volatility variables are not identified as firm-specific determinants of leverage. Magnitudes, signs and significances of the coefficients estimated for firm-specific variables do not change to a large extent with the addition of country-specific factors.

5. Analysis

A statistically significant and negative relationship is found between leverage and UFS dummy at 1% significance level. This finding indicates the importance of financial development level of countries on firm's capital structure decisions. The average leverage ratio of firms in financially developed countries is higher than the average leverage ratio of firms in financially underdeveloped countries. Banking sector and capital markets are not substitutes of each other. On the contrary, they are complementary institutions in satisfying external financing needs of countries. When a country's banking sector and capital market are both developed, agency costs and information asymmetry problems will decrease for firms in this country. Then, firms may find external financing at a lower cost. Due to pecking-order theory firms will prefer debt financing to equity financing. Thus, leverage ratios will be higher in financially developed countries. However, if only banking sector or only capital market is developed, there still be agency costs and information asymmetry problems for firms in need of external financing. These problems increase the cost of debt and prevent firms from borrowing largely. No statistically significant relationship between leverage and BOFS dummy is found. We can conclude that financial system orientation has no effect on capital structure decisions. But financial institution's joint development increases firm debt in economically developing countries. Similarly, there is no sufficient evidence that the legal orientation of a country has an effect on the capital structure decisions of firms operating in this country.

Unlike some of the previous research, which found no relationship between inflation rate and leverage (Alves and Ferreira, 2011; Booth et al., 2001; Fan et al., 2012), a strong and positive relationship between inflation and leverage is found in this study. Trade-off theory predicts a positive relationship between debt and expected inflation. Firms usually borrow at nominal interest rates. If today's inflation, which is the best indicator of the expected inflation, is high, firms will prefer long-term debt (Fan et al., 2012). All macroeconomic variables in the model has a significant positive relationship except GDP growth. Leverage ratios are higher in countries with high inflation rates, high current account deficits and high nominal interest rates. However, the financial significance of macroeconomic variables is very low. These may cause correlation relationships between institutional and macroeconomic factors.

When we look at firm specific variables we can say that leverage ratio has negative relations with profitability and non-debt tax shield and positive relations with asset tangibility and firm size. Contrary to the expectations, no significant relation between leverage ratio and growth opportunity is found. Trade-off theory implies a positive relationship between leverage and profitability. Since the bankruptcy probability is lower for profitable firms, they can have larger amounts of debt and higher tax benefits from leverage. This negative relationship can be considered as an important evidence against the validity of trade-off theory (Fama and French, 2002; Chen and Zhao, 2005). However, static trade-off theory is about the balance between the present value of expected costs of financial distress and the present value of expected debt tax shields. These two parameters depend on the expected profitability (Xu, 2012). Thus, unless past profitability is an indicator of future expected profitability, the validity of static trade off theory cannot be tested by investigating the relationship between realized (past) profitability and current leverage ratio. On the other hand, pecking order theory focuses on the asymmetric information problem in the market and makes a different prediction for the leverage-profitability relationship. Since firms prefer internal finance to external finance when they need funding for a new investment, a negative relationship between profitability and leverage ratio

should be expected (Myers and Majluf, 1984). The found negative relationship between leverage and profitability supports the pecking order theory.

The liquidation value of fixed assets does not deviate much from their going-concern values since creditors accept them as collateral in case of a bankruptcy. According to the trade-off theory, fixed assets alleviate indebtedness by decreasing financial distress costs. Similarly, agency theory argues that as the amount of fixed assets increase, agency cost of debt decreases and firms can borrow money at a lower cost. Thus, a positive relation between the ratio of fixed assets to total assets and leverage is expected by trade-off and agency theories. On the other hand, according to pecking order theory, fixed assets makes it cheaper to raise funds with stock issues by lessening the asymmetric information problem. Therefore, pecking order theory implies a negative relation between asset tangibility and leverage ratio. A positive relation between asset tangibility and leverage is generally found in the literature (Harris and Raviv, 1991; Rajan and Zingales, 1995; Booth et al., 2001; Gonzalez and González, 2008; De Jong et al., 2008; Antoniou et al., 2008; Fan et al., 2012). Similarly, the positive relation found in this study can be explained with the trade-off and pecking order theories.

Firm size, which is another capital structure determinant in the literature, is accepted as a proxy of bankruptcy risk (Rajan and Zingales, 1995; De Jong et al., 2008; Gonzalez and González, 2008; Frank and Goyal, 2009; Cheng and Shiu, 2007). According to the trade-off theory, since large firms can diversify more, their risk premium is lower. These firms usually operate for long years and are well-known in the loan market. Thus, the cost of debt is low for them. Large firms are very unlikely to go bankrupt, so they borrow in large amounts and benefit from the tax advantage of interest. In sum, trade-off theory suggests a positive relationship between leverage and firm size.

On the other hand, pecking order theory implies a negative relation between leverage and firm size. Since asymmetric information problem is lower for large firms, investors demand their stocks. Their cost of debt is also lower for the same reason. Besides, they can easily reach loan markets. As a result, there is an uncertainty about the expectation of this theory for the sign of the relation between leverage and firm size. Empirical results support a positive relationship (Harris and Raviv, 1991; Rajan and Zingales, 1995; Utrero-González, 2007; Booth, et al., 2001; Gonzalez and González, 2008; De Jong et al., 2008; Alves and Ferreira, 2012; Antoniou et al., 2008). Our results are in accordance with the mainstream findings of the empirical literature and the expectations of the trade-off theory.

Even though a negative and significant relationship between growth opportunity and leverage ratio is frequently reported in the literature, no evidence of a significant relationship is observed. This may be due to the large amount of missing observations in the sample data set for the market value variable.

Conclusion

International capital structure literature investigates the existence of any difference between developing and developed countries in terms of determinants of capital structure. One of the candidates of these differences is the financial system orientation. Literature provides some evidence on the validity of financial system orientation as a substantial country-specific capital structure determinant. However, these studies investigate determinants of capital structure using large sample data sets which contains data from both developing and developed countries. Besides, both banking sectors and stock markets are effected from the 2008 global financial crisis. Those the effect of financial system orientation on capital structure in developing countries may show an interesting pattern during the crisis period. This paper investigates whether in developing countries, the financial system of a country affects the capital structure

decisions of firms in that country during the 2008 global financial crisis. A following question is whether the well-known determinants of capital structure are valid for firms in developing countries.

We investigated capital structure and financial system orientation relationship with system-GMM method using a dataset consists of 6466 public firms from 15 countries for 2006-2012 period. The results imply the existence of a relationship between financial system orientation and capital structure of firms in developing countries. *Ceteris paribus*, firms in countries with Civil Law traditions and with developed and market oriented financial systems have higher leverage ratios. On the other hand, a relationship exists between financial development level and the firm-specific capital structure determinants. The firm-specific determinants that are identified in the literature are valid in countries with a developed financial system while they are insufficient to explain capital structure decisions of firms in financially undeveloped countries. Lastly, legal system orientation does not have a vital effect on capital structure determinants in developing countries.

References

- Alves, P. F. P., & Ferreira, M. A. (2011). Capital structure and law around the world. *Journal of Multinational Financial Management*, 21(3), 119-150.
- Antoniou, A., Guney, Y., & Paudyal, K. (2008). The determinants of capital structure: capital market-oriented versus bank-oriented institutions. *Journal of financial and quantitative analysis*, 43(1), 59-92.
- Ayyagari, M., Demirguc-Kunt, A., & Maksimovic, V. (2012). Financing of firms in developing countries: Lessons from research. The World Bank.
- Bancel, F., & Mittoo, U. R. (2004). Cross-country determinants of capital structure choice: a survey of European firms. *Financial Management*, 103-132.
- Beck, T., & Levine, R. (2002). Industry growth and capital allocation: does having a market-or bank-based system matter?. *Journal of financial economics*, 64(2), 147-180.
- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Maksimovic, V. (2008). Financing patterns around the world: Are small firms different?. *Journal of Financial Economics*, 89(3), 467-487.
- Belkhir, M., Maghyreh, A., & Awartani, B. (2016). Institutions and corporate capital structure in the MENA region. *Emerging Markets Review*, 26, 99-129.
- Booth, L., Aivazian, V., Demirguc-Kunt, A., & Maksimovic, V. (2001). Capital structures in developing countries. *The journal of finance*, 56(1), 87-130.
- Chen, L., & Zhao, X. S. (2005). Profitability, mean reversion of leverage ratios, and capital structure choices.
- Cheng, S. R., & Shiu, C. Y. (2007). Investor protection and capital structure: International evidence. *Journal of Multinational Financial Management*, 17(1), 30-44.
- Čihák, M., Demirgüç-Kunt, A., Feyen, E., & Levine, R. (2013). Financial development in 205 economies, 1960 to 2010 (No. w18946). National Bureau of Economic Research.
- Danso, A., & Adomako, S. (2014). The financing behaviour of firms and financial crisis. *Managerial Finance*, 40(12), 1159-1174.
- De Jong, A., Kabir, R., & Nguyen, T. T. (2008). Capital structure around the world: The roles of firm-and country-specific determinants. *Journal of Banking & Finance*, 32(9), 1954-1969.
- Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (1999). *A new database on financial development and structure*. The World Bank.
- Demirgüç-Kunt, A., & Levine, R. (Eds.). (2004). *Financial structure and economic growth: A cross-country comparison of banks, markets, and development*. MIT press.

- Demirgüç-Kunt, A., & Maksimovic, V. (1996). Stock market development and financing choices of firms. *The World Bank Economic Review*, 10(2), 341-369.
- Fama, E. F., & French, K. R. (2002). Testing trade-off and pecking order predictions about dividends and debt. *The review of financial studies*, 15(1), 1-33.
- Fan, J. P., Titman, S., & Twite, G. (2012). An international comparison of capital structure and debt maturity choices. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 47(1), 23-56.
- Frank, M. Z., & Goyal, V. K. (2009). Capital structure decisions: which factors are reliably important?. *Financial management*, 38(1), 1-37.
- Giannetti, M. (2003). Do better institutions mitigate agency problems? Evidence from corporate finance choices. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 38(1), 185-212.
- González, V. M., & González, F. (2008). Influence of bank concentration and institutions on capital structure: New international evidence. *Journal of Corporate Finance*, 14(4), 363-375.
- Haq, M., Hu, D., Faff, R., & Pathan, S. (2017). New evidence on national culture and bank capital structure. *Pacific-Basin Finance Journal*.
- Harris, M., & Raviv, A. (1991). The theory of capital structure. *the Journal of Finance*, 46(1), 297-355.
- Ivashina, V., & Scharfstein, D. (2010). Bank lending during the financial crisis of 2008. *Journal of Financial Economics*, 97(3), 319-338.
- Kayo, E. K., & Kimura, H. (2011). Hierarchical determinants of capital structure. *Journal of Banking & Finance*, 35(2), 358-371.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1997). Legal determinants of external finance. *The journal of finance*, 52(3), 1131-1150.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1998). Law and finance. *Journal of political economy*, 106(6), 1113-1155.
- La Porta, R., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., & Vishny, R. W. (2000). Agency problems and dividend policies around the world. *The journal of finance*, 55(1), 1-33.
- Levine, R. (1999). Law, finance, and economic growth. *Journal of financial Intermediation*, 8(1-2), 8-35.
- Levine, R. (2002). Bank-based or market-based financial systems: which is better? (No. w9138). National Bureau of Economic Research.
- Myers, S. C., & Majluf, N. S. (1984). Corporate financing and investment decisions when firms have information that investors do not have. *Journal of financial economics*, 13(2), 187-221.
- Proença, P., Laureano, R. M., & Laureano, L. M. (2014). Determinants of capital structure and the 2008 financial crisis: evidence from Portuguese SMEs. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 150, 182-191.
- Rajan, R. G., & Zingales, L. (1995). What do we know about capital structure? Some evidence from international data. *The journal of Finance*, 50(5), 1421-1460.
- Roodman, D. (2009). How to do xtabond2: An introduction to difference and system GMM in Stata. *The STATA Journal*, 9(1), 86-136.
- Utrero-González, N. (2007). Banking regulation, institutional framework and capital structure: International evidence from industry data. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 47(4), 481-506.
- Venanzi, D. (2017). How Country Affects the Capital Structure Choice: Literature Review and Criticism. *International Journal of Economics and Finance*, 9(4), 1.
- Venanzi, D., Naccarato, A., & Abate, G. (2014, December). Does the country effect matter in the capital structure decisions of European firms?. In *A previous version of this paper was presented to the EFMA 2014 Annual Meeting*.
- Venanzi, D., & Naccarato, A. (2017). The Capital Structure Choice of European Firms: The Role of Financial System and Institutional Setting. *International Business Research*, 10(12), 22.
- Veronesi, P., & Zingales, L. (2010). Paulson's gift. *Journal of Financial Economics*, 97(3), 339-368.

- Welch, I. (2011). Two common problems in capital structure research: The financial-debt-to-asset ratio and issuing activity versus leverage changes. *International Review of Finance*, 11(1), 1-17.
- Windmeijer, F. (2005). A finite sample correction for the variance of linear efficient two-step GMM estimators. *Journal of econometrics*, 126(1), 25-51.
- Xu, J. (2012). Profitability and capital structure: Evidence from import penetration. *Journal of Financial Economics*, 106(2), 427-446.

Appendix

Table A1. Variable Descriptions and Sources

Variable	Descriptions	Item	Source
Dependent Variable			
Leverage	The ratio of total debt to book value of total investment. Total debt is the sum of long term debt, short term debt and the current portion of long term debt. Total investment is the sum of total capital, short term debt and current portion of long term debt. [(Long Term Debt + Short Term Debt & Current Portion of Long Term Debt) / (Total Capital + Short Term Debt & Current Portion of Long Term Debt) * 100]	WC08221 Total Debt % Total Capital & Short Term Debt (Key item)	Datastream Worldscope
Independent Variables			
Firm-specific Variables			
Profitability	(Net Income – Bottom Line + ((Interest Expense on Debt - Interest Capitalized) * (1-Tax Rate))) / Average of Last Year's and Current Year's (Total Capital + Short Term Debt & Current Portion of Long Term Debt) * 100	WC08376 Return On Invested Capital (Key item)	Datastream Worldscope
Tangibility	The ratio of total fixed assets to total assets. Total fixed assets represent gross Property, Plant and Equipment less accumulated reserves for depreciation, depletion and amortization. Total assets represent the sum of total current assets, long term receivables, investment in unconsolidated subsidiaries, other investments, net property plant and equipment and other assets.	WC02501Pr roperty, Plant And Equipment - Net (Key item)/WC02 999Total Assets (WS) (Key item)	Datastream Worldscope
Firm Size	Natural logarithm or net sales and revenues. Net sales or revenues represent gross sales and other operating revenue less discounts, returns and allowances.	WC01001 Net Sales Or Revenues (Key item)	Datastream Worldscope
Non-debt Tax Shield	Ratio of depreciation, depletion and amortization to total assets.	WC01151De preciation, Depletion And Amortization (Key item)/WC02 999Total Assets (WS) (Key item)	Datastream Worldscope
Growth Opportunities	Ratio of market value to book value. Market value is estimated as total assets minus book value of equity plus market value of equity. Book value of equity represents common shareholders' investment in a company. Market value of equity is the share price multiplied by the number of	[(WC02999 Total Assets (WS) (Key item) - WC03501	Datastream Worldscope

	ordinary shares in issue. The amount in issue is updated whenever new tranches of stock are issued or after a capital change. Book value is equal to total assets.	Common Equity (Key item)+MV Market Value)/(WC 02999 Total Assets (WS) (Key item)]	
Income Volatility	First difference of annual net income available to commons.Net income available to commons represents the net income the company uses to calculate its earnings per share.	WC01751 Net Income Available To Common (Key item)	Datastream Worldscope
Country-specific Variables			
Nominal Interest Rate		Lending Interest Rate %	World Bank World Development Indicators (For Turkey, Central Bank Of Turkey)
Inflation		Inflation, average consumer prices	IMF World Economic Outlook
Current Account Balance		Current account balance (% of GDP)	World Bank World Development Indicators
GDP Growth		GDP growth (annual %)	World Bank World Development Indicators
Dummy Variables			
BOFS	Bank Oriented Financial System Dummy		
UFS	Under-developed Financial System Dummy		
CL	Civil Law Dummy		